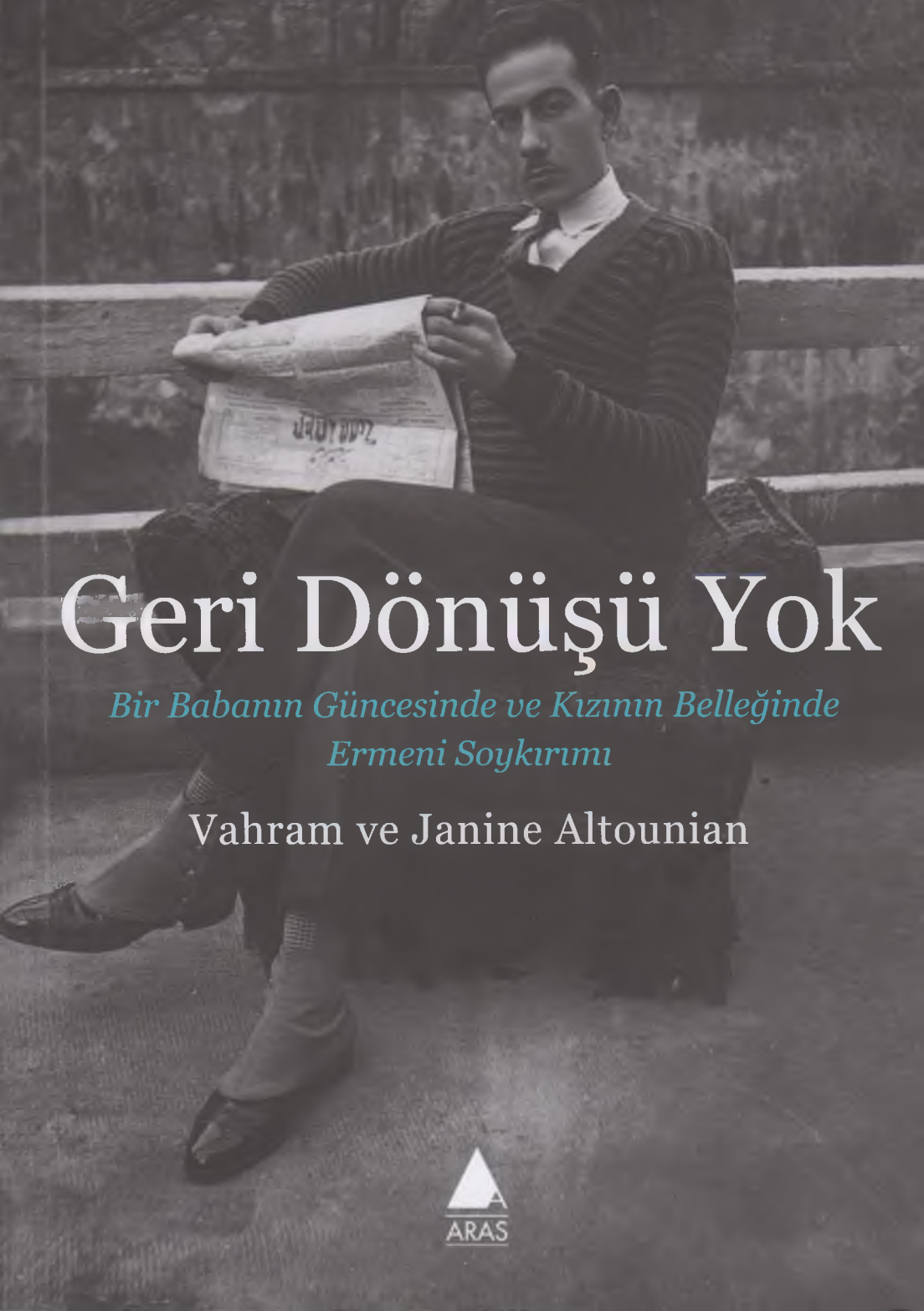

Geri Dönüşü Yok

Bir Babanın Güncesinde ve Kızının Belleğinde Ermeni Soykırımı

Vahram ve Janine Altounian

ARAS

JANINE ALTOUNIAN

1934 Paris doğumlu çevirmen ve yazar. 1970'ten başlayarak kırk yıl boyunca Sigmund Freud'un eserlerinin çevirmenliğini yaptı ve yazarın Presses Universitaires de France tarafından yayımlanan toplu eserleri arasıdaki dil birliğini sağlamaktan sorumlu uzman olarak çalıştı.

1915 Ermeni soykırımından sağ kurtulmayı başararak Fransa'ya sığınan bir ailede yetişen Altounian, aynı zamanda kolektif travmanın sağ kalanların dili üzerindeki etkisi ve aktarımı üzerine çalışıyor. Altounian, insanlığa karşı işlenen suçlar ve soykırımlarla ilgili araştırmalar yapan uluslararası AIRCRIGE birliğinin kurucularındandır.

Eserleri

L'écriture de Freud. Traversée traumatique et traduction [Freud'un Yazısı: Travmatik Geçiş ve Çeviri]. Paris: PUF, "Bibliothèque de psychanalyse" dizisi, 2003.

Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie. Un génocide aux déserts de l'inconscient [Sadece Ermenistan'ın Yollarını Açın Bana: Bilinçaltının Çöllerinde Bir Soykırım]. Paris: Les Belles Lettres, "Confluents psychanalytiques" dizisi, 1990 ve 2003.

La Survivance. Traduire le trauma collectif [Sağ Kalım: Kolektif Travmanın Çevirisi]. Paris: Dunod/Inconscient et Culture, 2000 ve 2003.

L'Intraduisible. Deuil, mémoire, transmission [Çevrilemez Olan: Yas, Bellek ve Aktarım]. Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 2005.

Mémoires du génocide arménien. Héritage traumatique et travail analytique [Ermeni Soykırımı Anıları: Travma Yaratıcı Miras ve Psikanalitik Çalışma](K. Beledian, J. F. Chiantaretto, M. Fraire, Y. Gampel, R. Kaës ve R. Waintrater'ın yazılarıyla). Paris: PUF, 2009.

De la cure à l'écriture. L'élaboration d'un héritage traumatique [Tedaviden Yazıya: Travma Yaratıcı Bir Mirasın İşlenmesi]. Paris: PUF, 2012.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Janine Altounian'ın *Mémoires du génocide arménien. Héritage traumatique et travail analytique* (Ermeni Soykırımı Anıları: Travma Yaratıcı Miras ve Psikanalitik Çalışma. K. Beledian, J. F. Chiantaretto, M. Fraire, Y. Gampel, R. Kaës ve R. Waintrater'ın yazılarıyla. Paris: PUF, 2009) adlı Fransızca kitabının çevirisidir. Türkçe çeviri için yeniden derlenen kitaptan orijinal versiyonda bulunan kimi yazılar çıkarılırken, kitaba yazarın memleketi Bursa'ya yaptığı yolculuğun ardından kaleme aldığı "Geri Dönüşü Yok" başlıklı yazı eklendi.

Vahram Altounian'ın Ermenice harfli Türkçe kaleme aldığı güncesinin çevriyazısında metnin anlaşılmasını zorlaştıran birkaç ifade dışında özgün metne sadık kalındı.

Kitabın sonundaki albüm fotoğrafları Janine Altounian'ın kişisel arşivinden alındı.

Kitap boyunca * ile gösterilen açıklamalar ve köşeli ayraç içinde verilen bilgiler tarafımızca eklendi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

Cet ouvrage est publié dans le cadre du Programme d'Aide à la Publication (P.A.P) de l'Institut français de Turquie.
Bu kitap Fransız Enstitüsü'nün Çeviri Destek Programı'nın katkılarıyla yayımlanmıştır.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

GERİ DÖNÜŞÜ YOK

Bir Babanın Güncesinde ve Kızının Belleğinde Ermeni Soykırımı

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 146

Vahram ve Janine Altounian
Geri Dönüşü Yok: Bir Babanın Güncesinde ve Kızının Belleğinde Ermeni Soykırımı

Yayına Hazırlayan
Nıvart Taşçı - Ararat Şekeryan

V. Altounian güncesinin çevriyazısı
Takuhi Tovmasyan

Düzelti
Bella Habip

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı
Ayrıntılı bilgi için bkz. s. 191

© Aras Yayıncılık, 2014
ISBN 978-605-5753-46-7

Baskı
Sena Ofset
2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 03 21 / Sertifika No: 12064

İstanbul, Aralık 2014

GERİ DÖNÜŞÜ YOK

Bir Babanın Güncesinde ve Kızının Belleğinde Ermeni Soykırımı

VAHRAM ve JANINE ALTOUNIAN

katkı sunanlar
KRIKOR BELEDIAN
RÉGINE WAINTRATER
RENÉ KAËS
BELLA HABİP

ÇEVİRİ
RENAN AKMAN

ARAS

Sunuş

Bella Habip*

Geri Dönüşü Yok, Janine Altounian'ın 1915 Ermeni soykırımından hayatta kalmayı başarmış babası Vahram Altounian'ın yaşadıklarını kısa, öz ve tüm hakikiliğiyle kaleme aldığı güncesini psikanalist, dilbilimci ve tarihçilerle birlikte kucaklayarak okurun önüne çıkardığı bir metindir. Bu günce bir tür *biotexte*'dir, bir yaşam metnidir, kendisinin de ifade ettiği gibi. Yaşam metni yaşamın metinle geri gelmesidir; yaşanmış bir hayatın kaleme alınmasına tanık olduğumuz bir otobiyografiden farklıdır bu. Iskalanmış, yeterince anlam düzeyine taşınamamış, başkalarıyla paylaşılamamış, sessizlik ve inkârla çevrelenmiş bu soykırım yaşantısı ruhsallığın ücra bir köşesinde sıkışıp kalmıştır. Onu hayata döndürmek öznenin tek başına başarabileceği bir eylem değildir. Ama işte felaket sonrası kaleme alınan ve bir çekmeceye hapsolan bu güncenin eylemliliği ölümünden çok sonra onu okuyan kızında gerçekleşir. Janine Altounian bu öksüz günceye sahip çıkar. Onu titiz bir şekilde Fransızcaya tercüme ettirmekle kalmaz, aynı zamanda dönemin entelektüellerine ulaştırır. Ve en önemlisi kişisel analizine kaldığı yerden devam etmeye başlar. Bu keşif onun ruhsallığında dönüştürücü olmakla kalmaz,

* Eğitim psikanalisti ve süpervizörü. İstanbul Psikanaliz Eğitim, Araştırma Geliştirme Derneği (Psike İstanbul) kurucu üyesi ve ilk başkanı. Psikanalizin kuram ve pratiği, tarihi, psikanaliz ve toplumsallık, Türkiye'de psikanaliz, psikanalizin sinema ve edebiyat ile olan ilişkisini irdeleyen birçok makale ve kitap kaleme aldı. (*Psikanalizin İçinden*. İstanbul: YKY, 2007 ve 2012; *Kuram ile Klinik Buluşunca*. İstanbul: YKY, 2012).

aynı zamanda ilerleyen yıllarda peş peşe yayımlayacağı ve özellikle biz ruh sağaltıcıları yakından ilgilendiren travma kliniğindeki işlevsel tespitleri ve yeni kuramlaştırma girişimlerine de kucak açar.

Vahram Altounian'ın sadece bedeninin ve ebeveynlerinin bedenlerinin hayatta kalması için mücadele ettiği o yıllarda ruhsal yaşam askıya alınmış, hayatta kalma stratejileri ön plana geçmişti. Bu askıya alınmış yaşamın nasıl bir şey olduğuna dair bizleri, bu olaylara tanık olmayan ama farklı bağlamlarda ruhsallığımızı harekete geçiren bizleri aydınlatan, bir başka dünya ile dehşet dolu bir dünyanın öznedeki tahripkârlığı ile bağ kurmamızı sağlayan bu yaşam metni sadece Janine Altounian'ın ruhsal ve düşünsel yaşamını dönüştürmekle kalmayacaktır. Yaşam metni hem hayatta kalanların, yani soykırım mağdurlarının ve onların çocuklarının hem de onları çevreleyen sosyal ve politik ortamın sessizliğini sese, anıya, söze, yazıya ve nihayetinde düşünmeye dönüştürecektir.

Janine Altounian'ın gönderme yaptığı soykırım temelde Ermeni toplumunun maruz kaldığı soykırım olsa da yapıtı tüm soykırımları, insanlığa karşı işlenmiş tüm suçları ilgilendirir. Altounian'ın yapıtının bir diğer özelliği de cezasız kalmış soykırımın, sessizlik ve inkâr yüklü psikolojik bir ortamla çevrelenen soykırım mağdurlarının ve onların çocuklarının, çetin ve çetrefil yolları deneyerek, bu üzerinde konuşulamayanı insani bir malzemeye dönüştürmesidir. Bu üzerinde konuşulamayanı yaşadığımız dünya içine dâhil etmek, onu farklı temsil biçimlerine büründürmek insanlık adına önemli bir kazanımdır. Burada temsil derken kastettiğim farklı bir dile geliş biçimidir: Bu anı, anlatı, yazın, psikanalitik yorumlama gibi temsiller ya da düşünme araçları ham ve acı gerçekliğe, dondurulmuş, taşlaşmış ruhsal malzemelere hayat verirler, onları canlandırırlar. Biz psikanalistler için daha da önemli olan tüm bu konuşulamayanları temsile dönüştürürken duygu ve duygulanımların da yaşanan olaylarla geri dönmesidir. Duygu ve duygulanımlar ne kadar acı ve dehşeti içinde barındırsalar da yaşanan deneyimlerin insanileşmesine zemin hazırlarlar, tabii bunlara kulak açacak, insani bir yerden dinleyen özneler olursa.

İşte bu dönüştürme yolu ile üzerinde düşünülemeyecek kadar korkunç olanı, sözcüklerle anlatılamayacak olanı, nihayetinde yaşadığımız dünyadan yok edileni, yazarın yapıtıyla var ettiğini, yokluktan çıkarıp yaşamın içine insanileştirerek kattığını ileri sürebiliriz. Bir anlamda Altounian'ın yapıtını ölümcül olanın içinde bile hayata döndüren şeyin ne olduğunu tespit edip öznelleştirerek, öznel tarihine sahip çıkarak göstermesi şeklinde yorumlayabiliriz. Hayata dönen şeyi de anlama, anlatma ve en önemlisi de sahiplenme imkânına kavuşabiliriz.

Ruh sağaltıcıları için Altounian'ın yapıtı travma kliniğindeki sosyopolitik ortamın değerlendirilmesi açısından ayrı bir önem arz etmektedir. René Kaës, yazarın metnine yaptığı katkıda felaket anlatısını dönüştüren unsurun başlangıçta dinlenme arzusu olduğundan söz eder. Bu arzu öznelliklerarası bir alanda yankı bulabildiği zaman simgeleşebilir ve anlam kazanabilir. Bu yankının oluşabilmesi için sağ kalanı ağırlayan ülkenin demokratik koşullarının altını çizen Janine Altounian, bir anlamda bu tür felaket sonrası kaleme alınan metinlerin kaderlerine de işaret etmektedir. Bir çekmecede hapsolup sonsuzluğun soğuk sessizliğinde yok mu olacaklar, yoksa hayata dönüp acı da olsa, öznelliklerarası bir paylaşımda insani bir boyut mu kazanacaklardır?

İşte böyle bir öznelliklerarası deneyim, Janine Altounian'ı İstanbul'da ağırlamak ve bu kitabın tanıtımını yapmak üzere 13 Mayıs 2014 tarihinde gerçekleşen bir panelde mümkün oldu. İnsan Hakları Derneği Irkçılığa ve Ayrımcılığa Karşı Komisyon'un girişimi, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün destekleriyle bir panel düzenlendi.* Fransız Kültür Merkezi'nde "Çapraz Güzergâhlar ve Bellekler: Fransa'daki Anadolu Diyasporasının Sesleri" başlıklı buluşmalar çerçevesinde düzenlenen panelde Janine Altounian, psikanalist Bella Habip ve *Geri Dönüşü Yok*'un çevirmeni ve aynı zamanda da İHD temsilcisi Renan Akman'ın

* Panel şu linkten izlenebilir: http://janinealtounian.com/entretien/rencontre-avec-janine-altounian-%C3%A0-linstitut-fran%C3%A7ais-distanbul-le-13-mai-2014-patrimoine-t

moderatörlüğünde kitabından pasajlar okudu, yaratım sürecinden kesitler verdi, aile fotoğraflarını paylaştı. Farklı kesimlerden gelen alımlayıcı ve kucaklayıcı bir topluluğun karşısında gerçekleşen bu deneyim soykırımın kamusal alanda ruhsallık açısından dile gelmesi olarak bir ilkti. Janine Altounian'ın aynı zamanda Psike İstanbul (İstanbul Psikanaliz Eğitim, Araştırma ve Geliştirme Derneği) psikanaliz grubunda yaptığı sunum ve Türkiyeli meslektaşlarla alışverişi biz ruh sağaltıcılar için heyecan vericiydi, zira ilginç bir şekilde kökenler konusunda neredeyse her dinleyicinin zihninde, kısmen de paylaştığı bir soru işareti belirdi. Bursalı Altounian ailesinin başkalarının zihninde yeniden hayat bulmasının deneyimiyle acaba kökenler ve nesillerarası iletimin sarsıcı ama aynı zamanda derinleştirici etkisine mi kapılındı? Yoksa sadece Janine Altounian'ın şahsında bu konuda daha çok hatırlamak, konuşmak, anlatmak, paylaşmak ve en önemlisi birbirimizle paylaşmak arzusu muydu bu? Belki de hepsi, ama şurası kesin ki anlatma arzusunun öznelliklerarası alanda yankı bulmasının canlı bir deneyimiydi bu.

Janine Altounian'ın yapıtının kamusal alanda yankı bulmasının bir diğer örneği de "Ülkesel ve Kültürel Kopuşlar Sırasında Büyükanne ve Büyükbabaların İletiminin Narsisistikleştirici ve Politize Edici Etkileri"* adlı makalesinin Türkçede yayımlanması oldu. Pasaportlara vurulan Geri Dönüşü Yok damgasının soykırımın simgeleşmesi açısından içerdiği olumsuzluğu, yokluğu ve yasağı aşan bu kitabı soykırım üzerine yazılan ve çekmecelerde hapsolmuş tüm metinlerin yaşama geri dönmesi için, özellikle de Türkçede geri dönmesi için bir vesile, umut ve taahhüt olarak da düşünmemiz mümkün müdür?

İstanbul, 2014

* "Effets narcissisants et politiques de la transmission grand parentale lors des ruptures territoriales et culturelles." Çeviri: Özen Alemdar, *Psikanaliz Yazıları* içinde, Istanbul: Bağlam, 2014.

İçindekiler

Sunuş, *Bella Habip*.....7

Vahram Altounian'ın Güncesi.....13
Manuk ve Harutyun Altunyan'ın Mektupları.....38
Tehcir Haritaları.....44
Güncenin Tıpkıbasımı.....47

Günce Üzerine Yazılar

*Öteki*lerin Dilinde Yazılmış
Bir Tanıklığı Tercüme Etmek, *Krikor Beledian*.....95
Bir Sağ Kurtulan Yazısının Kaleme Alınışından
Ruhsal Kaydına Dek Kat Ettiği Yol..., *Janine Altounian*.....113
Yaşamak Kutsalın Ta Kendisi Olduğunda, *Régine Waintrater*.....149
Sağ Kalım ve Kelimelerle Anlatılamaz
Olanın Tercümesi, *René Kaës*.....169
"Geri Dönüşü Yok", *Janine Altounian*.....173

Dizin.....185
Albüm.....190

1915 Մարտ 10

1915 թ. Մարտի 10-ին

Vahram Altounian'ın Güncesi*

(1) 1915 Ahısdos 10'da
Çorerşadi [Çarşamba] gunu[1]

1915 senezinden 1919'a kadar çektiklerim

Brusa'dan[2] çıkdık inek arabasi ila 10 gunde Kötahya'nın Alayunt ısdasiyonuna vardık, orda çadır kurduk,[3] Kotahia ise 2 sahatdır,

* Parantez içindeki numaralar s. 47-92 arasında tıpkıbasımına yer verilen elyazmasının orijinal sayfa numaralarını göstermektedir. Dipnotlar metni Fransızcaya çeviren Krikor Beledian tarafından hazırlanmıştır.

1 Yazar bu sözel anlatı boyunca büyük bir titizlik sergilemekle birlikte, olayların kronolojisini vermek için kullandığı takvim türünü belirtmez. Büyük ihtimalle, aşina olduğu ve 1915'te Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri arasında hâlâ geçerli olan Jülyen takvimini kullanmaktadır. "Eski" denen bu takvimin Gregoryen takvime göre 13 gün geriden geldiği bilinir. Dolayısıyla, 10 Ağustos 1915 Çarşamba günü 23 Ağustos 1915'e karşılık gelmektedir. Fransa'daki olaylar da aynı şekilde mi tarihlenmişti? Vahram'ın sonradan bu kaymanın farkına varıp elyazmasının 33. sayfasındaki tarihleri düzeltmeye çalışmış olması muhtemeldir. Karalamalar belli bir kararsızlığa tanıklık eder ve tehcirin zamansallığının takvimi olan eski bir takvimden, sağ kalımın zamansallığının takvimi olan bir yenisine geçişin zorluğunu gösterir.

2 Yazarın memleketi olan, kaplıcalarıyla ünlü Bursa şehrinin merkezinde bulunan Ermeni mahallesi Setbaşı'nın 1915 öncesi nüfusu 10 bindi. Tehcir kafilelerinin yola çıkarılmasından önce, Jön Türk partisinin temsilcisi Mehmed Bey, polis müdürü Nureddin Bey, vali Ali Osman Bey ve İttihat ve Terakki müfettişi İbrahim Bey'in kışkırtmasıyla Ermeni ileri gelenlerine yönelik bir dizi cinayet ve tutuklama gerçekleşmişti. Kaynak: Teotig. *Le Golgotha des ecclésiastiques arméniens* (İstanbul, 1920-21; New York, 1985, Erm. baskı, s. 376); ayrıca bkz. R. H. Kévorkian. *Le Génocide des Arméniens*. Paris: Odile Jacob, 2006. s. 696-97.

3 Bursa'dan yola çıktıklarında, aile, baba Abraham, anne Nahide ve oğulları Vahram ile Hayk'tan oluşuyordu. Vahram 21 Ağustos 1901 doğumluydu (1970'te vefat etti). Ailenin iki oğlu daha vardı; en büyükleri Manuk ile ortanca Harutyun'un (Artin denir) 1915'ten önce, güvenlik amacıyla Lyon'a gönderilmiş olduklarını belirtelim. Nitekim, hali vakti yerinde pek çok Ermeni ailesi, özellikle 1895-96 katliamları ve 1909 Adana katliamından sonra benzer önlemler almıştı. Manuk ve Harutyun savaş biter bitmez ailelerinin izini bulmak için araştırmalara başladılar. Bkz. bu bölümün sonundaki mektuplar.

yiyecii ordan gelir,[4] *hayriim* [babam] ise "Boş durmak eyi deyil bir iş yapalım" dedi. Bizim et makinası olduhundan[5] kövdecilik yapalım dedik ve köfdecilik yapmağa başladık. Isdasiyonun memuru bizi demiş ve namuslu ayle olduhunu bilerek, "Gelin siz şu gumesde odurun hem size dokanmazlar, sefkiyat etmezler menim sayemde" dedi. Biz ise teşekguriyad iderek memurun bahcesindeki gumese daşındık ve köfdecilik ile sermaye artmaha başladı. Köfdeciliye başladıhımız 1 hoka[6] etti. Sonra 5 hokga oldu, sonra bir bütün koyun, sonra sıhır alıp ve kesip sucuk ve pasdırma yapar idik ve mukemmel para kazanıp ve sayemizde 6-7 ayle dahi gecinir idi kırıklarından.

Hasılı 3 ay odurdukdan sonra kimse kalmayarak bizi de sefkiyat etmek isdediler. *(2)* O gunlerde de 50 ohga pasdırma cemennemiş ve 50 hoga sucuk iki koyun almış idik. Birdenbire candarmalar gelip hayde çıkın sefkiyat deyup başımısda beklediler, trenler de bedava gödiriyur. *Hayrim* ise denkleri bahladık ve pasdırmaları duşuniyor çunki daha yini cemennemiş idik, goyunnarı ise gıyma yapmış idik. Hasılı pasdırmaları cuvala koduk ve gıymayı denekelere koduk, tırene yerleşidik ve o gunu tren ila hareket iddik sahat aldıda alaturka[7] ve 6 ısdasiyon sonra Afiyonkaraizar ısdasiyonuna vardık[8] 12'de.

---

4 Çinileriyle ünlü küçük Kütahya şehri, İstanbul-Adana demiryolu üzerinde, Bursa'ya 205 kilometre mesafede yer alır. Bursa ve çevre köylerin Ermeni ahalisinden oluşturulan kafilenin, şehir merkezine tahminen iki saat yürüme mesafesindeki uzak bir garda durdurulduğu anlaşılmaktadır. Tehcir sırasında "yetkili" merciler tarafından kullanılan yöntemlerden birinin de, yabancı tanıkların dikkatini çekmemek için kafileleri şehirlerden ve büyük yerleşmelerden olabildiğince hızlı bir şekilde uzaklaştırmak olduğunu belirtmekte yarar vardır. Tehcirin amacı geride iz bırakmamaktır.

5 Ermeni halka işlerini tasfiye etmeleri ve üç gün içinde yola çıkmaları emredilmişti. Malların dosdoğru haczedilmesi bir yana, operasyonun hızı gayri-menkullerin satışını imkânsızlaştırıyordu. Başka görgü tanıklarının anlatılarında olduğu gibi, Vahram'ın ailesi de bir kıyma makinesi, Singer marka bir dikiş makinesi ve bir İncil'in de aralarında bulunduğu türlü çeşitli eşyayı kağnısıyla yanında götürür.

6 Okka 1282 grama denk gelen bir ağırlık ölçüsüdür.

7 Metinde aralıklarla tekrarlanan bu not, anlatıcı ve potansiyel okurları için bir saat değişikliğinin söz konusu olduğuna işaret eder.

8 Afyon üretimiyle ünlü Afyonkarahisar, Kütahya'ya 99 kilometre mesafededir.

12'de hareket ididik ve sabahlayin sahat 11'de Goniya'ya[9] vardık ve bizi indirmiyorlar ve bir şey satdırmiyorlardı. 2 gun kaldık vagon icerizinde ve o gunu akşamusdu sahat 2'de hareket idik Gonya'dan. Isdasiyonlar: Kazinhan, sonra Çumra, Arıkören, Mandason, Karaman, Sidrova, Ayranca, Alaca ve Ereyli. Ereyli'de bizi indirdiler, hayde sefkiyat. Ordakıları ilan beraber sef idiyorlar ama sopa ila.

(3) Parası olan araba dudiyor, parası olmiyan eşyalarını bırakiyor ve *hayrüm* ise şaşırdı ne yapacahını. Kıyma denekelerine bakdık ki kokmuş etler, mecbur olduk addık cunki cok feniya olmuş. Pasdırmaları çaldılar, hasılı bir inek arabası dudduk 3 lira sarı, Pozandi'ye vakıa Pozandi'ye kaddar[10] tıren var ama gödurmiyorlar ki ahali yorulsun ve yahma etsinler eşyalarını. Bis ise eşyaları arabiya yukledir iken 50 oka pasdırmayı ve 50 hogga sucuhu calmışlar. Onnar da öyle gitdi ve yola çıkdık, 2 gunde Bulgurlu ısdasiyonuna geldik. Ertezi gonu Ulukışla'da yaddık ve ertezi gunu Pozandi'ye vardık 3 gunde. Tren ise 3 sahatda gelir imiş. Pozandi denilen yer dağlıktır, adam yok ve ordan tekrar sefkiyat eddiler Tarsuz şehrine[11] kadar, 2 liraya, hem de *hayriyim* ve ben ve Hayk yörumek şartiila, bir validem biniyor, zaten arabalara insan bindirmiyorlar cunki yolları isa dağlar icinden gecer. Hasılı 2 gunde Tarsuz ısdasiyonunda indirdiler, şehirin dort etlafı asker dolu, insan sokmiyorlar, muacirlerden Turk olursan belki.

(4) Hasılı Tarsuz'dan sefkiat başladı ama tıren ila. Bisi tekrar vagona bindirdiler, akşam sahat 9'da alaturka. Tarsuz'dan Yenice, sonra Zeytunli, sonra Şakirpaşa, Adana, sonra Cihan, Toprak Kale, sonra Osmaniye.[12] Mamuriye'de 15 dakge ödede durdu ve dediler ki "İşde bundan sonra tren yolu yok, hayde inin." Hasılı indik,

9 İstanbul-Adana hattında, Afyon'a 237 kilometre mesafede bulunan Konya önemli bir yerleşme olduğundan, kafilenin neden vagonlarda tutulduğu anlaşılmaktadır. Şehirde ve komşu Ermeni köylerinde, burada anlatılan olaylar sırasında yok olan önemli bir Ermeni nüfus yaşıyordu.

10 Bulgurlu ve Pozantı Ereğli-Adana demiryolu üzerinde yer alır. Bağdat'ı İstanbul'a bağlayan demiryolu hattındaki ilk kesinti burada başlıyordu.

11 Mersin limanı ile Adana'ya eşit mesafedeki antik Tarsos (Ermenice Darson).

12 Bu istasyonlar demiryolunun Adana-Osmaniye hattında yer alır.

indikimiz yerde ne ahak var ne adam kimseler yok. Macirler ise 15 vagon, bunların hepsi indiler. Ama akşamın ikisi biribirimisi kayp idik, hasılı o gece birbirimizden ayrı yatdık, sabahlayın buluşduk ama sefkiyat başladı, deveden başka birşey yok. *Hayriyim* ise anladı ki eşyaları soyacaklar, singer makinasını oranın candarmasına satdık 5 liraya. 3 deve tuttuk İslahiye denilen yere kadar, her bir deve 1 lira.

O gunu Gavurdahları'ndan geciyoruz, akşam oldu o gunu dahda yatdık, ertesi gun yolumuza devam iddik. O gunu akşamısı Hasanbeyli'ye[13] geldik ama *mayrümin* [annemin] hali takati kalmadı, ertesi gunu mecbur olduh Hasanbeyli'den bir eşek *(5)* dutduk. *Mayrümisi* eşiye bindirdik, bis ise üç kişi yoriyoruz.

Hasılı İslahiye'ye vardık. Sahat 8 ve mutasarıf[14] diyeler durdurmayun ve sefk idun deyu emr itdi. Biz tekrar bazarlık itdik, deve başına üç mecidiyeye yola cıkdık. Biz ila 200 deve macirlerini dahi sefk itdiler, hepimiz oldu 500 deve.[15] Gece oldu, yoruyoruz, gececi 5 geldu, ahali istedik yeter ardık, bu gece burda yadalım ve sabahlayın yola cıkarıs, bu muzekereyi idmek arasında bir yahmurdur başladı ama tehşedli. Teveciler ise develerinden yokleri indirdiler. Ahali cadırı olan cadır kurdu, olmiyan ise sabaha kadar ıslandı. Hasılı biz cadır kurduk, etraflarını muafaza idik, ve o gece 15 cadır kadar soydular,[16] sabahleyin yola cıkdık ki camurdan yirunmiyor. Hasılı podinleri corabları çıkardık, yörumeye başladık, *mayrüm* ise

13 Osmaniye-İslahiye hattı Hasanbeyli'den geçer. Toroslar ve daha ötede Amanos Dağları'ndan oluşan bu dağlık coğrafya en feci katliamlara sahne oldu. Buralarda, demiryolu inşaatında çalıştırıldıkları için katliamlardan kısmen kurtulan çok sayıda Ermeni yaşıyordu.

14 Kaza yöneticisi. Burada Islahiye mutasarrıfı.

15 Metnin bu noktasında Vahram telgrafımsı bir cümle kurar. Cümleden, onun bulunduğu kafilenin sürgünleri taşıyan 300 deveden oluştuğu, buna 200 devenin daha eklendiği anlaşılmaktadır.

16 Burada söz konusu olan ve Türk resmi tezinin "yorgunluktan ölümler" şeklinde söz ettiği yorma ve takatsiz bırakma, iyi bilinen bir fiziksel tasfiye yöntemidir. Her türlü direniş imkânsız hale geldiğinden gece vakti gerçekleştirilen yağına ve cinayetler programlı bir stratejinin parçasını oluşturur. "Jandarmalar"a gelince, herkes gibi yazar da bunların jandarma teşkilatına yazılan ve sürgünleri varış noktasına götürmekle görevlendirilen hırsızlar ve adi suçlular olduğunu bilmektedir.

eşek ustunde. Hasılı Tahda Kopru ısdasiyonuna vardık.[17] Yokleri indirdiler, gitdiler. Himen yahmur başladı, bis gine cadır kurduk ama kurtlikdir orası medeniyet yok.

O gece yatdık gene *(6)* bizim yanımısdaki cadıru soydular. Çadırdaki bulunan 25 yaşındaki telıkannıyı vurtular. Yahmur ise tevam idiyor. Ertesi gece Harutyun Aha'nın yani Roksin hanımgilin cadırını soymuşlar.[18] Harutyun Aha'nın ohlunu yani Isdepan'ı vurmuşlar 15 yaşındaki. Biz ise annadık ki bizi de söyacaklar ne fayda, yahmur yahiyor ısdasiyona almiyorlar. Ev yok, cadırdan made bir şey yok. Vakaa orda kaymakam oduruyor ama zaten ahaliyi soyan odur. Bu kerata bizim eşyaları germuş hemen emır etmiş o gece de bizi soydular. 36 kişi gelmişler ve cadırı pıçaklar ila parça paça eddiler. Bir şey kalmayarak tutuşmaya başladı, ve ben yanımızdaki cadıra gitdik çunki erkek görurseler vuriyorlar. Bizim Hayk ise gul yahı şişesini iki bacahının arasına komuş.[19] Hırsızların 2 tenesi ataş yakiyorlar ki eyi görsinler. Hasılı gul yahından başka hiç hiç hiç hiçbir şey kalmadı bide *avedaran* kitabına[20] bakdılar bakdılar, *(7)* Ermenice olduhundan bırakdılar,[21] ve o kitap sahifeleri balık kursahından idi.

17 Burasının neresi olduğunu belirleyemedik. Tahta Köprü ismi önemli bir akarsuyun varlığına işaret eder.

18 "Ağa" ve "Hanım" belli bir yaşın üzerindeki erkek ve kadınlar için kullanılan unvanlardır. Güce ve zenginliğe de işaret edebilirler.

19 Yazarın babasının, dermatolojik ve kozmetik bir ürün olarak kullanılan bu yağın elde edildiği gül bahçeleri vardı.

20 *Avedaran* (iyi haber vermek, müjdelemek anlamına gelen *avedel* fiilinden) Yeni Ahit'in Ermenice karşılığıdır. Ermenice sözcüğün kullanılması anlamlıdır, zira Türkçeyi gayet iyi konuşan Vahram'ın *İncil*'den (Evanjil sözcüğünün Osmanlı Türkçesindeki bozulmuş hali; Yeni Ahit'in Türkçe çevirisinde bu sözcük kullanılmıştır. Bkz. *İncil*, Boyaciyan Matbaası, İstanbul, 1903) bahsetmesi beklenirdi. Metinde söz konusu edilen Ermenice eserin (elyazması? eski bir baskı?) ata yadigârı bir eşya olması muhtemeldir. Vahram anlatının devamında bir daha sözünü etmediğinden, bu değerli kitabın orada bırakıldığını ya da kaybedildiğini varsaymak gerekir.

21 Yazarın, Türk yetkililerin uyguladığı, sürgünlerin varına yoğuna el koyma stratejisinden habersiz olduğu söylenemez. Hayatta kalma olasılığı, sürgünün bir ulaşım aracı ya da yiyecekle takas etmek üzere koruyabildiği ya da saklayabildiği eşya miktarıyla ölçülür. Yazarın ailesi ölümden kurtulmayı başardıysa, bunu büyük ölçüde "mallar"ını idare etmedeki zekâsına borçlu olduğu söylenebilir.

O gece sabah etdik ama mitalik para kalmadı ve sadılacak şey dahi kalmadı. *Hayrümin* kesesinde bir kaç bara var ise o da erdesi gunu 5 ğruş[22] yerine lirayı vermiş o da öyle gitti. Ve biz kaymakama gidik ise bu hali seyledik, guliyor ve bizi soyan adamlar ise yanında oduriyorlar, onnar dahi güliyorlar bizim halimize. Ve 5 gun galdık, bizi tekrar sefkiyat idiler Tahda Gepru'den sonra, Eybez Meydanı, Rayon, Kurtkulak, Katma indirdiler, o gunu sefk eddiler Ağasia dedilen yere.[23] Ağasia delinen yer 2 sahat, ne araba var ne hamal, candarma isa sopa ila deviyor. Şindik bis *hayrüm* denk sırtladı ve ben ise bir şey, başladık yorumiye, saten eşyamız yok. Hasılı Ağazia'ya vardık, bizden başka kimse gelemedi.

Hasılı gecenin sahatı 5 biz eski çadırı dikdik ve cadırı kurduk. Ertezi gun hayde gine sefgiat, ama sefkiat memuru[24] beygir ustunde çandarmalar ise ellerinde birer *(8)* yanar odun, butun cadırları yakiyorlar. Biz ise öyrendik hemen cadırı yıkdık, bakdık ki candarmalar geliyor, biz ise caydanı ateşde kayniyor, geldiler bir sopa vurdular, caydanı, filcanlarını parça parça oldu. Hasılı *hayrüm* 1 beygir duttu dört mecidiye Akhtarin'e kadar. Hasılı valideyi beygire bindirdik ve biz yörüyerek. Yörienlerden sefil ac ölen ölene, yöllarda kaliyorlar çoğu. Akhtarin'e vardik ki[25] ne göreyim, aclık bir darafdan pizlik bir darafdan, ölenleri ise köpekler parcaliyor. Gömmek yok, ordalıklar gokuyor.

Mayrüm hasdalıha tutuldu, *hayrüm* ne yapacanı şaşırdı, anladık ki hapimiz hasdalanicez, burdan gidelim dedik Bab denilen yere.[26]

---

22 Kuruş en ufak para birimdir. 100 kuruş 1 lira eder.

23 Bunlar Amanos Dağları'nın etrafını dolaşan Bağçe-Halep demiryolu hattındaki istasyonlardır. Yazarın, güzergâh boyunca gidiş ve dönüş yönlerinde aynı olan bu isimleri anımsaması, dikkat çekici ezber yeteneğine tanıklık eder.

24 Dahiliye Nezareti tarafından atanan, sevkiyat işlemlerinin yürütülmesinden sorumlu memur. İçlerinden çoğu, Ermenileri tasfiye etmek için oluşturulan Teşkilat-ı Mahsusa şebekesinin mensuplarıydı.

25 Neredeyse bir transit kampı olan Ahtarin (bugün kuzey Suriye'de), Anadolu'nun doğusundan ve Kilikya'dan gelip güneye doğru inmekte olan kafilelerin en önemli geçiş noktalarından biriydi.

26 Pek çok tanığın sözünü ettiği Bab, Suriye çölüne giriş kapısıdır. Şehir arabayla

Yolda yahmur başladı. Bab şehrine varana kadar sucuk kesilmiş idik. Camurdan yorunmiyor.

Beygirin sahibi bize acıyarak:

"Size bir akıl öyretem, zira burdan öte ölmekdir,[27] 2 lira ila sizi Babı köyüne kacırırım, sefkiyata gittiyinisde ben sizi kacırırım," dedi.

Bab'a vardık ki camur, yuruyecek *(9)* yer yok, surulmuş toprak olduhundan çamur cok. Hemen beygirci giddi bir parca saman getirdi, cadırın altına serdik ve bu herif bize "Ben gidiyorum yarın sabah erkenden beygiri gediririm" diyerek ayrıldı. Sabah olduk, ordalıhı yakıp kavuriyorlar. Bi de baktık ki herif geliyor, köyün muhtarı ila. Hemen *mayrümi* bindirdik, sevkiyadınan beraber gidiyoruz, öle sıkı ki, önumusde arkamızda asker, bu köyün muhtarı öle bir yapdı ki en arkada kaldık. Hemen beygiri çevirdi ve biz ayrıldık, evine giddik ve bize bir oda 2 lira. 2 lira daha verdik ekmek parası kalmadı. Tek şu hastalık duselsin deyu. Ben ise ertesi gunu herifin koyunnarını gutmeye başladım. *Hayrüm* ise bahçede calişiyor. *Mayrüm* ise dikiş dikiyor.

9 ay odurdukdan sonra kimse kalmadı. Bis korkmaha başladık çunki butun Arap'dır, Ermeni kalmadı. Malımız da hic yok, yalnız gulyahı şişesi duruyor 300 direm. Ne fayda, gulyahının ne olduhunu *(10)* milmiyorlar.

Biz bu adama dedik ki:

"Bizi Haleb'e götür."[28]

---

ulaşıma elverişli bir yolla bağlı olduğu Halep'in kuzeydoğusunda yer alıyordu ve nüfusunun çoğunluğu Araplardan oluşuyordu.

27 Beygircinin verdiği bilgi önemlidir. Kuzeyden gelen sürgünler Bab'dan itibaren, Fırat boyundaki Meskene, Dipsi, Abu-Harar, Hamam, Zor kamplarına yönlendiriliyordu; buralarda, zaten güçten düşmüş bir nüfusu yok etmek için aranan tüm şartlar mevcuttu. O halde, Bab'dan itibaren mutlak ölüm bölgesi başlıyordu. Aynı şekilde, Vahram'ın metni de burada belirleyici safhasına girer.

28 Başkalarında olduğu gibi bu anlatıda da, sürgünler için Halep'e gitmek ölümden kurtulmak anlamına gelir. Sürgünlerin, Dahiliye Nâzırı Talât'ın 23 Kasım 1915'te Halep valisine gönderdiği, "civarda bulunan Doğu vilayetleri Ermenilerinin hepsi"ni "gizli yol ve yöntemlerle" yok etmeye çağıran şifreli bir telgrafın içeriğinden haberdar olmaları mümkün değildi (Bkz. M. Fisch.

Çunki Haleb 8 sahat yoruyerek. Herif dedi ki:

"Bana bara verisceniz kaçırırım Haleb'e."

Biz dedik ki:

"Paramızın olmadıhını biliyorsun."

Ve paramız olmadıhından bizi sefk iddiler Meskane'ye[29] ki *Yeprad Ked*'in [Fırat Nehri] yanında. Hasılı bizi deveye bindirdiler ve biz yöriyerek Meskina'ya vardık 8 sahata. Aclıkdan takatimiz kalmamışdır. Hasılı Miskina'de acık iş görmeye başladık ise sefkiyat durdurmadılar, tekrar sefk idiler Dipsi[30] denilen yere. Bizi yük arabalarına bindirdiler, yola cıkdık, yarı yola geldik arabalar durdu, bide bakalım ki araba başına 5 mecidiye isdiyorlar. Hepsi verdi, sıra bize geldi ve gildiler. *Hayrüm* "Param yok" dedi. Arabadan aşahı indirdiler, arabaya bakıyorlar ki eşya var mı deyu, eşya olsa alacaklar. Hasılı bir şey bulamadılar. Eşya olarak bir şişe gulyahımız kaldı onu da alan yok ki satalım. Bizi gine arabiya bindik, yola cıkdık, akşama doğru Dipsi'ye vardık, cadır kurduk.

(11) Hayrüm cadırlar arasından iş yapmaha başladı. 10 gun kadar oldu, bir gun, ansızdan bir dolu yağdı ki deyşet, o arada *hayrüm* dışarda idi ve cadıra gelene kadar, sırsıklam olmuş. Fakat bis de ıslandık ama onun gibi deyil, ney ise ustunu kurutduk ama *hayrüm* dedi ki:

"Bu yahmur benim yanımda kalırsa çok eyi."

Hasılı ertesi gunu bir titremek geldi ustune ve yaddı, dokdora gözderdi, "Beyin hastalıhına dudulmuş, eyi bakılırsa kurdulur" dedi. Bizi tekrar sevk idiler. *Hayrümin* yurumeye kudureti kalmadı.

Justicier du génocide. Le procès de Tehlirian. Paris: Éditions Diasporas, 1981. s. 218).

29 Fırat'ın sağ yakasındaki Meskene ve düzlüğü, Der Zor yolu üzerindeki önemli bir toplama kampıydı. Bernau raporuna göre, Meskene düzlüğüne "açlığa, her çeşit yoksunluğa, dizanteri ve tifüse yenik düşen" 60 bin Ermeni gömüldü (G. Chaliand ve Y. Ternon. *Le Génocide des Arméniens, 1915-1917.* Paris: Complexe, "La mémoire du siècle" dizisi, 1980. s. 99).

30 Dipsi Fırat'ın sağ yakasında, Meskene'ye beş saat mesafede bir kamptır. Fırat kamplarından sağ kurtulanlara ait başka tanıklıklara göre, buraya imha yeri anlamında Meskene "hastanesi" deniyordu.

Ney ki *mayrüm* koltuhuna girdi, yavaş yavaş Abu-Harer[31] delinen yere geldik. Ben ise evel gitdim cadırı kurdum, *hayrümi* yatırdık, ama hastalık tekrarladı, bu sefer kurduluş yok ve bara da yok. Biz ise 2 kardaş 3 sahatlık yerden ac susuz odun getirmeke başladık ve hergunu getırir idik. Benim getirdiğim odunu satar idim 2 ğruşa, Hayk'ın ise 1 ğruşa. Hasılı gecinir idik. *Hayrümize* ara sırada et alıp haşlama suyu yapar idik. Böyle böyle *(12)* eyileşmeye başladı ama ne fayda sefkiyat durmiyor. Bisim tekrar cadırı yıkdılar ve başımızda bekliyorlar. *Mayrüm* ise yalvariyor ki:

"Aman düzelsin de öyle."

Onnar diyorlar ki:

"Yok, ille gideceksiniz, aha size araba."[32]

Bizi arabiya bindirip araba yola çıkdık, Hamam[33] delinen yere 6 sahat sonra Hamam'a vardık. Bide baktık açlıktan çekirge yiyorlar, ölenler ise ölen ölene. Hasılı biz cadırı kurduk ama ne fayda *hayrüm* cok fena oldu, kalkamaz oldu. Biz ise tekrar 2 kardaş 2 sahatlık yerden odun getirip geciniyorduk. İnsanlar ise, cekirke bidti, aclıkdan ölen eşeklerin etini yemiye başladılar. Sefkiyat ise durmiyor. Tekrar bizim cadırı yokdılar, "Hayde sefkiyat" dediler.

Validem ise:

"Hastamız gayet ağır hastadır aman rica iderim bu seferkinde duralım, gelecek sefer gideriz" dedi.

Onnar ise:

"Vay sen cevap veriyon" deyip *hayrümin* kafasına vurmaya başladılar.

Validem ise:

"Aman ona vurma bana vur" dedi.

---

31 Abu-Harir ya da Abu-Harar Fırat kıyısında, Meskene ile Hamam arasında yer alan bir kamptır.

32 Metin bu bölümünde, iki defa, "onlar" sözcüğünü iki nokta arasına alarak cellatların mutlak gücünü öne çıkarır. Ezilmiş olan "biz" ise zamir olarak mevcut değildir.

33 Hamam ya da Hammam Rakka'ya beş saat mesafede küçük bir köydü. Bakmak isteyenler için, yazarın aktardığı olayı Bernau raporunun da doğruladığını belirtelim (bkz. G. Chaliand ve Y. Ternon. *age.*, s. 101).

Bir kaç sopa valideme yerleşdirdiler, bırakıp kitdiler başka cadırlara.

(13) Fakat ne fayda ağır bir hastaya sopa vurursan ne olur. 6 gun sonra, *hayrümin* vefat etdiyi gun tekrar sefkiyat.[34] Tekrar *mayrümi* dövmeye başladılar da biz iki kardaş ahliyoruz ama ne fayda elimizden bir şey gelmes ki, onnar köpek surusu gadar. *Mayrüme* diyorlar ki:

"İşte hastan öldü."

Mayrüm cevap verdi:

"Öluyu gömelim de öyle gidelim."

"Yok herkes ne yapiyorsa siz de onu yapın" dediler.

Herkezin yaptıhı şudur ki bırakıp gidiyorlar, ertesi gece çakallar parcaliyor.

Ben bakdım ki olmiyacak 75 diremlik[35] bir şişe gulyağı doldurdum hemen sefkiyat memuruna göturdum, aman bizi bugun sefk etme de gelicek sefer gidelim dedim. Ne ise herif ses cıkarmadı. O gunu giddim bir mezar kazdık 2 arşın[36] böyunda ve *terdere*[37] 5 ğruş verelek *hayrümisi* gömduk.

15 gun gecdikden sonra gine sefkiyat başladı. Sabahdan kalkdım bide baktım ki ordalıhı yakiyorlar. Hemen cadırı yıkdım, bırakıp ırmahın kenarına gidup odurduk, cunki biliyorum ki ordan öte gidersen *(14)* keziliyor. Akşam uzdu tekrar cadırı yapdım, yapdık ama

34 Babanın can çekiştiği o altı güne ilişkin suskunluk Vahram'ın anlatısının temel özelliklerinden biridir. Bu aynı zamanda, maruz kaldıkları şiddeti kelimelerle anlatamayan soykırım kurtulanlarına ait tüm tanıklıklarda görülen yaygın bir durumdur. Vahram'ın burada, sıklıkla kullandığı "ölmek" fiili yerine Osmanlıca "vefat etmek" fiilini kullanması da dikkat çekicidir. Aynı ifade elyazmasının 24. sayfasında, Vahram ve annesi dönüş yolunda Hamam'daki handa geceledikleri̇nde de tekrarlanır. Bu özentili ve örtmece amaçlı ifade, metnin ağırbaşlı ve/veya resmi dilinin parçasıdır ve her yerde sadece ölmekte olan insanlar olduğunda muhtemelen fazla çiğ ya da fazla sıradan kaçan "ölmek" fiiliyle karşıtlık oluşturur. Daha ileride, Ermenice "hayrik" yerine kullanılan "peder" sözcüğü için de aynı şey geçerlidir. Her halükârda, dil seviyesindeki bu değişimler anlatıcının iyi bir eğitim ve öğrenim görmüş olduğuna tanıklık eder.

35 Dirhem 3 gramın biraz üstünde bir ağırlık ölçüsüdür.

36 Arşın yaklaşık 75 santimetreye denk gelir.

37 Erm. *derder*, Ermeni kilisesinde evli papaz.

susuz. Bakdım ki aç suzuz olmuyor olecez, ertesi gunu 100 diremlik şişe doldurdum gulyahı ve telgraf memuruna[38] gözderdim. "Olhum ben bunu ne yapayım" dedi, sonra 2 Osmanlı lirası verdi. Dedim ki gidem valideme bir söyleyim ve söyledim ve duşunduk ki iki ay bize yeter diyerek 2 liraya verdik cunki mecburuz, acız. Ve 2 ay doyduktan sonra 2 lira bitti ve mecbur olduk tekrar satmaha. Bu sefer Ermeni'nin birizi 100 diremlik şişeye 2 lira verdi. Biz ise tekrar verdik ki tek ölmiyelim. Fakat şindik gulyahı da bitdi ne yapacakız deyu duşuniyoruz, sefkiyat ise turmadı ve Hamam'da cadır da galmadı, fakat giden kiddi. 1 gunu 15 araba getirmişler haydi bakalım siz de gidin sizi Ziyaret'e[39] kadar gendericez dediler, arabayla, hem tayin da veriyorlar ve hepsini arabalara bindirdiler ve bis de bindik. 8 sahat sonra bir de bakdık ki Ziyaret daha fena, ölen ölene, tayin ise hic yok. Bisim paramız bitdi, bu sefer cadırı yariya bölduk, yarısını satdık ve Der Sor'da[40] kaldık bir gun.

(15) Biz hesap etdik ki burdan da sefkiyat ederlerse kesilecez, gel biz kacalım geri dedik. Halbuki yolda görurlerse vuriyorlar. Hasılı başka arkadaş bulduk, olduk 7 karı 2 çocuk olarak yola cıkdık. Bi-

38 Bu garip bir harekettir, ama telgraf memurunun gücüne işaret eder. O zamanlar yeni bir iletişim aracı olan telgrafın sevkiyatların yönetiminde belirleyici bir rol oynadığı bilinmektedir. Telgraf, merkezi iktidardan gelen emirlerin iletilmesini sağlamakla kalmıyor, imha planının uygulanışını denetlemek için mükemmel bir araç da oluşturuyordu. Bu faaliyetin yoğunluğu, bizzat kurtulanların bahsettikleri sayısız telgraftan sezinlenir; bunlardan bazıları, sadece Aram Andonyan tarafından değil, 1918'de İstanbul'da *Le Journal d'Orient*'da da yayımlanmıştır. Bkz. Y. Ternon. *Enquête sur la négation d'un génocide*. Marsilya: Parenthèses, 1989. s. 77-124.

39 Ziyaret Rakka'nın kuzeyinde, Fırat kıyısında yer alan bir köydür.

40 Der Zor ya da sadece Zor (sancak merkezi) tehcirin hedefiydi. "Zor Sancağı'nın iskân bölgesi seçilmesindeki amaç 2 Eylül 1915 tarih ve 1843 sayılı gizli yazı ile izah edilmişti. Halkın, yolda bulundukları sırada malûm şahıslara karşı işleyebileceği bütün suçlar hükümetin izlediği amaca ulaşılmasını sağlamış olacağından, bu konuda yasal kovuşturmaya gerek yoktur. Zor ve Urfa mutasarrıflıklarına da gerekli bildirim yapılmıştır. 3 Ekim 1915, Dahiliye Nâzırı Talât." (Bkz. M. Fisch. *age*., s. 217). Yazarın, sayısız Ermeni için tehcirin cehennemi olan Der Zor'daki bu tek günle ilgili hiçbir şey anlatmaması şaşırtıcıdır. Bu tutum "dehşet" sahnelerine müsamahanın olmaması, sürekli kısaltmalar ve babanın ölümü karşısındaki edeple karşılaştırılabilir.

zim fikrimiz gece yerumek gunduz yatmak ki görmesinler öylelik ile Haleb'e kacmak. O akşamısı yora cıkdık sahat 1'de gecenin. 2 sahat yorutukden sonra bide bakdık ki insan sesleri ve araba sesleri geliyor. Hemen biz ormanlar arasından yaddık, neyse arabalar gecdi ve biz tekrar yolumusa devam iddik. 9 sahat sonra Hamam delinen yerin köpeklerinin sesi geliyor ve sabah olana kadar biz gölun genarında odurduk ve sabah oldu. Ben hic ... köyün icine girdim. Bakdım ki 50 dane kadar cadırı var, yannarlına gitdim. Annadım ki bu adamlar zenaadkyar imişler. Orda bir gışla yapmak icun onları sefk etmemişler.

Hasılı biz gine bu cadırların arasında vakıt gecirir idik. Bir gunu gene asker aylelerini Rakgi'ya[41] göndericekler *(16)* deyu işitdik. Biz tekrar kacmak istedik Abu Harir'e ki gunden gune Halep yakın olsun deyu. Bizi dutdular, gelin sizi Rakgi'ya gendericeyim asker aylesi deyu, hem Rakga şeherdir bir iş bulursunus dedi bir adam. Bu adam bisi kandırda fakat bisim de canımıza minnet ki Rakka'ya gidelim cunki oliya giden sefkiyatdan kurdulur. Ñice zenginler para yidiriyorlar ki Raki'ya gidelim deyu fakat gidemiyorlar. Neyse bizi asker aylesi deyu tekrar itdiler Rakka'ya. Rakga delinen yer Murat suyunun[42] karşı tarafından bizim icun kayık geldi ve bindik, karşıya gecdik. Rakka'da bir han gösderdiler, oriya gitdik. Ne bakalım ahali aclıkdan ölen ölene içersi leşten durulmiyor.

Hasılı 1 ay gecdikden sonra paramız de biddi. Başladık aclıkdan ot yemeye. 1 ay tevam iddik, bakdık ki öleceyis, yöruduyumuz zeman iki adım atdık mı hemen düşer idik. Validemiz duşundu ki ben ölursem ölem, siz ise ölmeyun diyerek bizi 2'mizi de Araplara verdi.[43] Bizi Arap eşiye bindirdi, 6 sahat sonra cadırına vardık.

---

41 Fırat'ın batı yakasında önemli bir şehir olan Rakka, evlere ya da hanlara yerleştirildikleri için sürgünlerin diğer her yerden daha iyi muamele gördüğü bir yer olarak kabul ediliyordu (bkz. G. Chaliand ve Y. Ternon. *age*., s. 101-02).

42 Fırat Nehri.

43 Çocukların evlat edinilmesi ya da "satılması" o koşullarda yaygın bir olaydı. Anneler ("cinsiyeti erkek olanlar" orduya alınmış, öldürülmüş ya da yolda kaybolmuş olduklarından) çocuklarının açlıktan ölmesi ile onlardan vazgeçmek arasında tercih yapmak zorunda kalıyordu. Yetimlerin bir kısmı, en azından

Hamen bize ekmek verdi, *(17)* güzelce karnımızı doyurdu, beni yanına alıkodu, Hayk'ı ise başka cadıra verdi. Ertesi gunu bakdım ki Haykgil gitmişler, ara ara yok.[44]

Ve ben ise gun gunden kuvetlenmeye başladım. Herif bana dedi ki sen çobanlık edeceksin ve ben çobanlık etmeye başladım. Gun gunde beni beyenmeye başladı. Ama ben duramayorum, istiyorum ki validemin yanına kaçayem. Yol yok, bildiyin çol, adam yok. Hasılı Arab'ın bir kaç danesi Rakgi'ya gidiyorumuş deyu işitdim. Hemen kaçdım o adamların yanına ve dedim neriye gidiyorsunuz, dediler Rakga'ya. Ben cevap verdim işte ben de gidiyorum. Yol yorumiye başladık, 8 sahat sonra Rakga görunmeye başladı, ben ise yörüyecek taketim kalmadı ama sevinç icerisindeyim ki validemi göriceyim deyu. 1 sahat daha yorudukden sonnra Rakka'ya girdik. Vakıt ise 7 sahat akşam. Validemin aramaha başladım ve buldum ve önünden geçtim bir kaç tefa fakat danımiyor, hasılı tanıntım. Akşam oldu, kendisi ise ot bişirmiş ve bana veriyor. *(18)* Ben ise ben ot yemem dedim.

O akşam aç yatdım. Sabahlayın erkenden cadırın yoluna duşdum. Yola cıkdım çunki biliyorum ki tekrar aclıkdan oliceğim. Akşam usdune tohru cadıra vardım. Bana diyorlar ki nerede kaldın, neriye gitdin. Ben ise annatmaha başladım, annatmazdan evvel ekmek getirdin, güzelce karnımı doyurdum ve bir tas sut gedirdi ve onu da icdim, canım yerine geldi. O zaman seyleyim yapdıhım işleri ve validemin yanına gitdiyimi, ve bu adam bana cevab verdi. Ohlum ben seni evladım gibi bakacayım, benim ise ohlum yok işte,

---

"anne babalarının maruz kaldığı dehşeti hatırlaması imkânsız olanlar" Türkler tarafından evlat edinildi, dolayısıyla Müslümanlaştırıldı. Bir kısmı da göçebe çöl Arapları tarafından evlat edinildi. Bazıları asimile oldu, başkaları Türkiye'nin savaşta yenilmesinden sonra Halep, Lübnan ve Yunanistan'daki yetimhanelerde toplandı. Dünyadaki Ermeni diyasporasının bir bölümünü bu "yetimler kuşağı" oluşturdu.

44 Metinde Hayk'ın hikâyesi burada son bulur. Ama çocuk ateşkesten sonra, herkesin yaptığı gibi, izini bulmak için Halep Ermeni kilisesine verilen bir ilan sayesinde bulundu. Hayk Altunyan 1986'da Dijon'da vefat etti. 1970'lerin başına kadar, diyasporadaki Ermeni basını olaylar sırasında kaybolan ya da birbirinden ayrılan kişilerle ilgili arama listeleri yayımlamayı sürdürdü.

sen evladımsın. Ben ise tekrar koyunları gutmeye başladım. Arapça işe mukemmel öyrendim.[45] O kadar terakki buldum ki Araplar bilemezlerki bu Ermeni yoksa Arap, ben der idim Ermeniim.

İki uç ay gecdikden sonra bir gunu Ermeni'nin birisi dileniyor. Hemen cahırdım, iceri aldım ve ekmek verdim, ayran verdim ve sordum ki:

"Sen nerelisin?"

"Brusalıyım" dedi.

"Pekiyi Brusa'nın neresindensin?"

"Brusa'nın içinden" dedi.

Ve tekrar cevap verdim:

"Ne iş dutuyorsun?"

Cevap verdi:

(19) "Brusa'da *Ingerutyun*'da[46] garson idim, ismim ise Artin'dir, e sen nerelisin?"

"Brusa'dan bakgal Apraham Aha'nın ohluyum" deyincek şaşakaldı, ismimi sordu.

"İsmim ise Vahram'dır" dedim.

Bana cavap verdi:

"*Mayrüin* de seni arıyor."

Ve ben civap verdim:

"*Mayrüimi* de buraya geldiyinde getir ve söyle hiç merak etmesin, ille buraya getir."

Ve ben bu adama 2-3 hokga buyday verdim:

"Hayde şimdik artık dilenme, dohrudan *mayrüime* git" dedim. Herif yola cıkdı. Hasılı 1 ay kadar gecdi. Bide baktım ki *mayrüim* geliyor, hemen kopekleri kovaladım, cunki bir yabanca adam gorduler

---

45 Elyazmasının sonunda, Arap rakamlarıyla 1'den 100'e kadarki sayıları gösteren bir liste yer alır.

46 Burada, şirket anlamına gelen Ermenice *Ingerutyun* sözcüğü hatasız yazılmıştır. Hangi şirket olduğu belirtilmemiştir. Garson unvanı, bu kişinin otelcilik sektöründe, varlıklı müşterilere hitap eden Garabed Papazyan'a ait Splendid otelin (bkz. R. H. Kévorkian ve P. B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'empire ottoman à la veille du génocide*. Paris: ARHIS, 1992. s. 146) bulunduğu Çekirge semtinde çalıştığını düşündürür.

mi usdune hucum ederler. Neise *mayrümi* cadıra getirdiler, karnını doyurdum. Benim Arap ise bu kimdir diyor.

"İşte bu benim validem, ben gayrı bırakmam" dedim.

"E zarar yok, validen de dursun, calışsın başka cadırlara ve gelsin burda yatsın" dedi.

Ve validem de dikiş bildiyinden dikiş dikmeye başladı, her gun icun karnını doyurup 1-2 okga buyday getirir idi.

(20) Böyle böyle kendini toplamaha paşladı validem, istedi ki ben de yanında durayım. İstemedi ki kendi kazanır iken ben eller yanında hızmet edeyim. Ve beni de yanına aldı. İkimiz peraber calışır idik. Benim bulunduhum Arap bize dedi ki cadırım yarısını size verecem siz burda odurun, ve bizi acıdı. Biz ise odurduk tamam 2 sene. 1-2 ay sonra validem hastalandı, sıtma hasdalıhına tutuldu. Gunden gune fena olmakda, ne yapaçahımı şaşırdım. İlaç yok, hiçbişi yok. Duşündum böyle fena olacak. Birşey yemiyor. Bu hastalıha tutulan Araplar 10-15 gün gecirip öliyorlar, ben ise geceden galkdım Rakga'nın yolunu tutdum, kimsenin haberi yok. Öylen oldu, ben Rakga'ya vardım.

Bakdım ki bir kac Turk askeri var, hemen gitdim sizin doktorunuz var mı deyu sordum. Dediler doktor yok, ne yapacan doktoru. Biraz sulfadu[47] isdeyeceyim dedim. Bende var dedi bir tanesi, tuddu cıkardı ve 5 ğruş isdiyor. Verdim 5 ğruş, sulfatoyu aldım, yola çıkdım, yarı gece cadırlara vardım, gece yatdım. *(21)* Ertesi sabah baha soriyorlar ki neriye gitdin. Ses cıkarmadım. Sabahlayin aç karnına 2 hap yutdurdum. O gunu sıtması hafifce geldi. Öylen de 1 dane yutdu ve akşam tekrar 1 dane yutdu. Erdesi gun hic gelmedi. Sonnra sonnra 2 gunde bir gelmeye başladı. Araplar ise şaşiyorlar cunki Araplardan gunden gune öliyorlar, sulfadonun ne olduhunu bilmiyorlar. Validem ise 4 hap ila duzeldi. Ekmek yemeye başladı, gunden gune kendini topladı.

Bir kaç gun gecdi, bana bir hasdalıkdır tutdu birdenbire, tifo hasdalıhı. Yani aynı sahatda dişlerim simsiyah oldu. Araplar de-

47 Italyanca "solfato"nun Türkçe söylenişi; sıtmaya yakalanan hastaları iyileştiren kinin sülfat tableti.

diler ki eger 2-3 gunde olurse olur, yok öylmese öylmes düzelir. Hiçbişey yemiyorum, ancak su iciyorum, icdiyim dakkede isdifra ediyorum icdiyim suyu, yumurtadan başka şey istemiyorum. Allah sakladı, o arada Araplardan bu tifo hasdalıhına tutulanlar 4 gunde öliyorlar. Fakat bana da Araplardan bulaşdı. Hasılı 3-4 ay sonra kendimi toplamaha başladım. *(22)* Yani ayaha kalkmaha 1 ay sonra kuvetim yerine geldi. *Mayrüme* ise tekrar sıtma gelmiş benim haberim yok, gunden gune tekrarliyor. Hemen ben gine Rakki'ya gitdim, bir gun kaldım, ertesi gun geldim. Sulfatoyu o ğemen Araplara gösderdim. İşde bu ilac validemi bu ahır hasdalıklardan kurdaran işde bu ilacdır dedim. Bana soriyorlar ki kaç ğruşlukdur. Dedim 5 ğruş. Temek oliyor ki 5 ğruşunan adam kurdariyorsun.

Bu Araplar anadılar ki bulunduhumuz yerde pislik cok, hesap etdiler ki Rakga'nın önundeki Murat suyunun yanına ve sabahlayın hep cadırlar daşınmaya başladılar, yani beygirlere eşeklere yokletmiye. Gidiceyimiz yol 8 sahat. O gunu Murat suyunun yanına vardık. Ertesi gun tekrar döndük ki karan eşyalar icun. Hasılı oriya taşındık. Ben fikrimcez dedim ki Rakga'nın yanına galdik, şurdan Rakgi'ya gidem gelem ni var ni yok olduhunu annarım. Kitdim bakdım ki 2 İngiliz askeri Ermenice konuşuyorlar[48] ve ben de diğnedim ki Ermenidirler deyu. *(23)* Himen söyledum Ermeniyim deyu, Araplarda duriyoruz validemile. Bana cevab verdi:

"Gitmeye fikriniz var mı?"

"Evet, kendi mallarımızdan mulklerimizden vazgetcermiyiz, şindiye kadar nicun çekdik bu halleri" dedim.

Asker cevab verdi:

"Bugunnerde araba gelicek. Sizi Haleb'e gonderirim."

Ve ben hemen validemin yanına gitdim ve söyledim. Ertesi gunu Rakgi'ya geldik. Araplar ise bırakmak istemiyorlar. Ben civab verdim, bir insan kendi vatanından vazgecer mi, diyerek[49] Araplardan

48 Bu kişiler, 1918-19'da Suriye'nin fethi sırasında, Türk ordusundan geriye kalanları geri çekilmeye zorlayan Britanya ordusuna yazılmış Ermeni gönüllüleridir.

49 Burada vatan sözcüğü yazarın hiç tanımadığı Ermenistan'dan çok, belli bir kimliğe gönderme yapar. Delikanlı ve annesini gitmeye yönelten, göçebe Araplar arasında yaşamanın neden olacağı kimlik kaybı korkusudur.

ayrıldık. Rakgi'ya geldik, bir oda verdiler bize, oturun dediler araba gelene kadar. 8 gun sonra araba geldi, Der Zor'dan Haleb'e gidiyor. Hemen arabayi durdurdu, ve pazarlık eddiler, 8 gayme.[50] Bu askerler bir kahıt yazdılar, arabacıya verdiler, dediler:

"İşde bu kyahıtı Halep'de millete ver, onnar sana 8 gayme vericekler ve bu macirler de ıspad edicekler evet bis bu adamın arabası ila geldik deyu."[51]

Ertesi gunu, kayıklar ile suyu öyte yuzune gecdik ve arabaya bindik. *(24)* Araba da yaylı idı. Hasılı alaturka 6'da bindik akşamın, 2'sinde Hamam'a vardık. Bir hana indik. O gice yatdık ki pederimin vefat eddiği yer.[52] Gecenin alaturka 8'kizinde yola çıkdık, Meskene'ye deyu erken yola çıkdık. 6 sahat sonnra Tipsi'ye geldik. Bakdık ki vakıt erken biz yola cıkalım da bugun Meskene'ye vararım dedik. Hasılı 1 sahat kadar hayvanlara yem verdik, sonnra arabiya pindik tekrar yolumusa devam itdik. 9 sahat sonra sahat 12 oldu ve Mezkyana delinen yere 1 sahat kaldu ama hayvanlar yoroldu. Hayvanlar ise 3 dene goyşiyor.

Hasılı becbur olduk o gece colde yatmaha ve arabayı Murat suyunun yanına gödurdu, hayvanlara ot yolduk ve kendimiz de bir barca ekmek yidik. Yatdık ve sabaha karşı 10'da yola cıkdık. Miskyana'yı gecdik. Sahat 6'da Der Hafır delinen köye geldik, o gunu orda kaldık cunki hayvanlar cekemez oldular. Gece yarısı yola cıkdık, arabacı yolu bilmiyor. Olduhumuz köyun önünde *(25)* bir dere var imiş, dereyi gecemiyoruz, kepruyu de bilmiyoruz. Arabayı camurlar icersinde surmeye başladı, biz ise yöriyoruz, biz mecbur olduk ayakları sıvanmaya. Havalar da kış ve ayaz, neyise arabadır,

---

50 "Gayme" Osmanlıcada kâğıt para anlamına gelir. Bu tutar, 1918 parasıyla yaklaşık 70 franka denk düşer.

51 Alman, İsviçre ve Amerikan misyonları Halep'te, çölden sağ kurtulanları toplayan yetimhaneler kurmuşlardı. Arabacıya ödeme yapan böyle bir yetimhanenin yönetimidir.

52 Vahram'ın metninde Osmanlıcada baba anlamına gelen "peder" sözcüğünü kullandığı tek pasaj budur. Türkçe konuşan Ermenilerin okuduğu Yeni Ahit'te, Baba Tanrı için de aynı sözcüğün kullanıldığı görülür. Bu, aile içinde kullanılan duygu yüklü Ermenice "hayrik" kelimesinden daha tumturaklı ve resmi bir terimdir.

çamura baddı, atlar cekemez oldu. Şindik arabanın başına toplandık, tekerlerinden göndermeye başladık. Camur ise sohuk, ayaz, ayaklarımız kerpiç gibi gesilti. Hasılı yarım sahat ohraşdık, yarım sahat sonra araba yola cıkdı. Biz arabiya bindik, yolumuza tevam idiyoruz. Öylen oldu, Halep gözukmeye başladı. Öylende 3 sahat sonra Haleb'in icine vardık. Arabacı bizi bir kışlaya gödurdu. Kışladan iceri girddik ki binlerce maacir var. Biz de odanın birine odurddılar. Ordan arabacının barasını verdiler, arabacı kitdı. Biz ise gecinmeyi duşuniyoruz. Hemen tayin var dediler, tayina yazıldık. Bize gunde 4 dane 100 diremlik ekmek veriyorlar adam başına 2 dane.

(26) O gece yatdık. Ben carşiya gitdim. Haleb'in carşısında kayıp olunur, o kadar böyuk ve o kadar guzel ki döyulmaz. Ben ise hem geziyorum, hem iş ariyorum. Sonra herifin birisi dedi ki:

"Burda bütün Ermeniler İngilizlere işe gidiyor, sen de git."

Ben de dedim:

"Ben bilmiyorum nerde işliyorlar bana gözter."

Herif dedi:

"İşde ısdasiyonda işliyorlar."

Ben ısdasiyona kitdim, bakdım ki Ermeniler hep işliyorlar karı kız. Herifler gunde 10 guruş gumuş para, kızlar ise 7 ğruş alıyor. Bana dediler ki yarın sabahlayın erkenden gel, işde burda işlersin. Ben geri dondum çunki öylen geldi. Ben yolu keayıb eddim. Görduyum Ermeniye soriyorum ki macirlerin oturduhu kışla neresidir deyu. Böyle böyle kışlayı bulduk ama damam 2 sahat aradım. Hasılı valideye söyledim. Valide de sevindi bu işe. Ertesi gun erkenden kalkdım ısdasiyona *(27)* gitdim ve işe girdim.

Ayın 2'sinde yani 1919 *Abril*de ayın 4'unde[53] işe başladım. O

53 Anlatının başlangıç tarihi olan 10-23 Ağustos 1915'ten (bkz. dipnot 1, s. 13) sonra, kronolojinin, tarih belirtilmeksizin, art arta gelen gün (on gün, beş gün vs), ay (üç ay) ya da yıl (iki sene) bloklarının sayılmasıyla verildiği fark edilmiş olmalıdır. 2.500 kilometreden uzun bu yolculuk sırasında, soğuktan ve sıcaktan, yağmur ve çamurdan bahsedilmiş, bazen de "alaturka" notu düşülerek saatler belirtilmiştir, ama mevsimler yoktur. Sürgünler ölüm tarlalarına doğru ilerledikçe ve sosyal doku çözüldükçe, kesin zaman referanslarının kaybolduğu aşikârdır. Yok olan kronoloji dört yıl sonra Halep'te, Vahram'ın iş bulup çalışmaya başladığı 2 Nisan 1919'da, ardından 20 Nisan 1919'da Adana'da tekrar

gunu gundeliyi aldım, cebime kyarum. Kışlaya sevine sevine gidiyorum. Hasılı valide de sevindi ki ac kalmayacakız. Zira aclıkdan gözumuz pek görkdu. Ben 15 gun kadar calışdım. Yollar acıldı Adana'ya.[54] Macirler gunden gune gidiyorlar parasıs. Biz de isdedik ki gidelim. Zaten önden yollar açık imiş, sonra kapamışlar. O gun de bir hastahanede duran dokdor Ereyli'ye gidecek imiş kumpanya doktoru olmak şarti ila ve bu adam yalınız olduğu icun yanına bir kadın isdiyor ki yamegini camaşırını yıkasın. Bis bu lakırdıyı duyuncaz hemen biz dokdora gitdik ve tabiadımız eyi olduhundan işde "Seni barabar götüreceyim, ohlunu da beraber" dedi. Biz ize sevindik ve 3 gunde biz dokdorun evine gitdik ve ben eşyaları ısdasiyona daşıdım ve erdesi gunu biz de *(28)* vagona bindik.

Yola cıkdık 1919 *Abril* [Nisan] 20'zi gunu sahat alaturka 1'de. Yarım sahat sonra Müslimiye, sonra Tel Ebyaz, sonra Katma, Kurt-kulak, Rayon, Eylbez-Meydanı, sonra İslahiye, Teller-İntilli-Ayran, sonra Bahçe-Mamure-Osmaniye, Toprakkale, Misiye-Cihan-Adana.[55] Adana'ya geldik. Akşam oldu. Orda kalacak olduk

belirir. O andan itibaren zaman imlemeleri çoğalır; Ağustos 1919'da Bursa'ya dönüş tarihini, Fransa'ya doğru yola çıkış ve 2 Kasım'da (elyazmasında üstü karalanarak 2 Aralık yapılmıştır ama bunun bir hata olduğu açıktır) Lyon'a varış tarihleri izler. Kronolojiye ve "evrensel" belirlenimlerine geri dönüşü tetikleyen, "normal" hayat koşullarına geri dönülmesidir. Sağ kurtulanlar neredeyse dört yıl boyunca zaman dışı bir yaşam sürmüşlerdi; bu, burada dağlar ve çöller arasında aralıksız bir yer değiştirme, bir merkezsizleşme biçimini alan tüm temerküz ve tehcir tecrübelerinde görülen özel bir olgudur.

54 Bugün ne kadar çılgınca ve umutsuz bir çaba gibi görünürse görünsün, memlekete geri dönme girişimi, topluma yeniden entegre olmaya yönelik trajik bir iradeyi açığa vurur. Pek çok kurtulan bunu deneyecekti. Çölün çevresindeki çeşitli yerlerde, Halep yetimhanelerinde ve şehrin derme çatma mahallerinde maddi yaşam koşullarının dayanılmaz olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye'nin savaşta yenilmesi ve 1919'da Jön Türk hükümetinin düşmesi, geri dönüşe olanak veriyordu. Yeni katliamlar olması riski teorik olarak ortadan kalkmıştı. Bu anlatının yazarı gibi Batı Anadolu şehirlerinden olan sağ kurtulanlar, geri dönüp yıkılmış ya da el konmuş evlerini bulabildiler. Ancak, Kemalist orduların ilerlemesi ve 1921-1922 Türk-Yunan savaşının başlaması yeni bir toplu göçe neden olduğundan, bu yeniden entegrasyon süreci kısa sürdü. Buna karşılık, Erzurum, Harput ya da Sivas vilayetlerinden olan az sayıda sağ kurtulan, süregiden emniyetsizlik nedeniyle bir daha asla memleketlerine dönemediler.

55 Bunlar, daha önce ters yönde kat edilen Halep-Adana hattındaki istasyonlardır.

cunki gece yolculuk etmezler imiş. Hasılı o gece yatdık, ertesi gun tekrar kaldık ve ben Adana'ya gitdim, gezdim ve tekrar ısdasiyona geldim ki ortalık yerden göve kalkiyor. Nedir diyu sordum. Cevab verdiler, yarım sahatdan Mersin'den[56] İngiliz ve Fransız jeneraları gelicek dediler ve onnar icun hazırlık göriniyor dediler. Bi de bakdık ki tren geliyor, hemen Ermeni askerleri muzika calmaha başladılar. Jenerallar da selama durdular. Yaşasın deyu bahırmaha başladılar. *(29)* Mefgilerden indiler, hemen odomobiller geldi ki Adana'yı gezdirmek icun. Onnar da bindiler, gezmege kitdiler ve 2 sahat sonra geldiler, gine trene bindiler ve Ermeniler selama durdular. Onnar da teşekguraniet beyan itdiler ve tekrar yaşasın deyu bahırdılar ve bayrakları asdılar. Ermeni, Fransıs, Ingilis, Amerika, Rum bayrakları.

Hasılı bis o gun de yatdık. Ertesi gunu sabahlayın erkenden yola cıkdık. Birinci ısdasiyon Zakirpaşa, 2 Zeytunli, 3 Yenice, 4 Kelebek, 5 Hacıgale, 6 Belemedik, 7 Kara-punar, 8 Pozanti. Vakıt öylen oldu, tekrar Pozanti'de o gece yatdık. Ertesi gunu haraket itdik sabahlayın. 9 Çifte-han, 10 Ulukışla, 11 Çay-han, 12 Bulgurlu,

56 Bu epizot Kilikya'daki Fransız-İngiliz varlığına gönderme yapar. Fransız hükümetiyle varılan bir anlaşmaya göre, gönüllülerden oluşan Ermeni lejyonu Kilikya'da Türk birlikleriyle savaşacak ve ileride kurulacak bir devlet çerçevesinde, bu ülkede müstakbel bir Ermeni ordusunun çekirdeğini oluşturacaktı. 19 Eylül 1918'de Filistin'de, Arara muharebesinde elde edilen zaferden sonra, 6 bin askerden oluşan Ermeni lejyonu İskenderun ve Mersin'e geçti. Fransız Yüksek Komiserliği'ne göre, 1919'da Kilikya'da 120 bin Ermeni yaşıyordu ve bu sayı 1920'de 160 bine yükselmişti. Bunların büyük bölümünü, soykırımdan sağ kurtulan Ermeniler ve eski Kilikya Ermeni Krallığı (1070-1375) halkının soyundan gelenler oluşturuyordu. Ermeni kuvvetleri, dört bir yandan kuşatılmış ve bozgun halindeki Türk askerlerinin oluşturduğu silahlı çetelerin saldırılarına açık olan ülkenin savunmasını sağlamaya yeterli olmadığından, Fransa bölgeye Britanya kuvvetlerinin gönderilmesini kabul etti. 15 Şubat 1919'da bütün Kilikya'da askeri komuta İngilizlerin eline geçti. Ama bu Ermenilerin güvenliğini sağlamaya yetmedi. Ocak 1920'de Maraş kenti Kemalist kuvvetler karşısında teslim olmak zorunda kaldı; Maraş'ı Haçin ve Antep izledi. Fransız hükümeti Kilikya Ermenilerine karşı taahhütlerini yerine getirmediği gibi, 20 Ekim 1921'de Ankara hükümetiyle imzaladığı Ankara Antlaşması'yla Kilikya'yı Türkiye'ye bıraktı. Bu ise, Suriye ve Lübnan'a doğru yeni bir toplu göçe neden oldu.

13 Ereyli. Ereyli'de bizim vagonu kesdiler. Vakıt öylen olmuş idi.[57] Hemen doktora ısdasiyonda 5 odalı ev gösderdiler ki eşyalarını daşısın deyu. Hemen ben eşyaları daşıdım. O gece guzelce yatdık. Ertesi gunu *(30)* odaları acdık. Bir odasını eczahne yapmışlar. İcerde eşalar ve ilaclar ve dokdora dediler "İşde sana ezahane". Dokdor bana donup "İşde burda cırak olur" diyelek beni gözderiyor. Onnar da kabul etdiler. Ben ise her gunu supurur idim ve ilac yapar idim. Valide ise yemek yapar idi ve hızmet ederdi. Hasılı bir bucuk ay oturduk. Biz istedik ki memlekete gidelim deyu[58] ve dokdora söyledim ve "Bek eyi ohlum" dedi. "Muhacir vagonu gectiyinde sizi de gönderirim" dedi. Biz gine sevindik.

Bir kaç gun sonra biz hazırlandık ve sabahlayın yola cıkdık. Öylenleyin 1 Alaca, 2 Ayran, 3 Sidrova, 4 Karaman, 5 Mandason, 6 Erükörü, 7 Şumra, 8 Kaş-han, 9 Koniya. Koniya'ya vardık, vakıt akşam oldu, bis o gece yatdık. Ertesi gunu yola cıkdık, akşam ustu Afiyon Karahisar'a geldik. Akşamustu gine yola cıkdık, Alayot ısdasiyonuna geldik, yani Kötahiya. Tekrar devam etdik Esguşehir'e geldik, sabah oldu Bilecig'e geldik. *(31)* Öylen oldu, o gunu orda galdık. Ertesi gun yola cıkdık. Akşamusdu İsmid'den gecdik, gece devam etdik, sabahlayın Haydarpaşa'ya geldik ve bize hayde inin, Kadıköv'e gideceksiniz dediler.[59] Biz pırtileri aşaha aldık. Omuzumda daşımaha başladık. Meger yarım sahat imiş Kadıkövu, neise öylene kadar daşıdık.

Bize bir cadır verdiler, odurun dediler[60] ve biz ize ise 4-5 gun kadar udurduk. Ben ise kayret ediyorum fesikamı çıkarıp Bursa'ya gitmege ve ben ise bir Isdanbol'a gidem dedim. Haydarpaşa'dan vapora bindim. Isdanbol'un koprusune çıkdım deyzemı araıp sormaha. Hasılı Bursalı birisi gördum ve söledim:

---

57 Bu demiryolu istasyonları Adana-Ereğli hattına tekabül eder.

58 Burada, "memleket" sözcüğüyle Bursa şehri kastedilmektedir.

59 Marmara'nın doğu kıyısında, İstanbul'un tam karşısında bulunan Kadıköy, ağırlıklı olarak Rum ve Ermenilerle mükimdi.

60 Metinde bu yardım hakkında bilgi verilmez. Büyük ihtimalle, savaş ertesinde Ermenilerce kurulan sürgünlere yardım komitelerinin sağladığı bir destek söz konusuydu.

"Deysemi tanıyor musun" diyerek.

Cevab verdi:

"Evet tanıyorum, Böyokada'da[61] oduriyor" ve dedi, "isderseniz ben onnara habar veririm" diyerek ayrıldık ve ben Gadıgöyu'ne dondum.

Ve ertesi gunu *(32)* gunu Müsü Antranig geldi, bizi Böyukada'ya goturdu. Teyzemde 20 gun uturduk, Brusa'yı geldik 1919 *Ogusdu*'da [Ağustos]. Elizagile[62] indig ve ben hemen evleri görmeye giddim. Bi de ne bakayım kiminin cercivezi kiminin kapısı yok ve kucuk ...de yarısı yıkılmış idi. Neyise o akşamını kolacıda yaddık, 7 gun 7 gunden sonra evimize geldik. Bir kaç gun sonra *ahparig*lerden[63] haber aldık *Hokdemper*'de [Ekim] Devrişyan Garabet Aha vasıdasiila 600 frang gönderdiler. Kayme para 68 lira 40 ğruş itdi ve o paraila evin birisini kolacının oturdduğu evi tamire başlatdırdım. 22 gunde biddi. 43 lira verdim. Şindik cuyulu eve de 4 lira damını akdardırdım.[64] Hasılı *Hogdemper* 27'sinde makinaları satdım 180 liraya. 15 lira Haboşyan'a verdim ve 100 lira Baltayan'a. Ondan sonra Cekirge'ye[65] yadiya giddik bir kaç gunluk, ve iki gun sonra

---

61 Marmara Denizi'ndeki dört adanın en büyüğü olan Büyükada o zamanlar ağırlıklı olarak Rum, Yahudi ve Ermenilerle mûkimdi. İstanbul'da 11 Nisan 1915'ten itibaren tutuklanıp tehcir edilen 400-500 Ermeni entelektüel ve edebiyatçı bir yana bırakılırsa, başkentteki 160 bin Ermeni'nin sürgüne çıkarılmadığını belirtmek gerekir. Bunun nedeni merhametten çok zorunluluktu. İstanbul Türkiye'nin vitriniydi ve binlerce kişinin buradan sürüldüğünün fark edilmemesi mümkün değildi; büyük bir gizlilik içinde örgütlenen tehcirin görünmez ve sessiz bir şekilde, iz ve delil bırakmadan yürütülmesi ve anlatılmadan kalması gerekiyordu. Sanki soykırım olmamış gibi. Soykırım ancak bütün izleri silindiği anda tamamlanmış olacaktı.

62 Bize göre bu kişi, kolacı olduğu için tehcire çıkarılmamış, uzak, muhtemelen de yaşlı bir akrabaydı.

63 Ermenicede ağabey anlamına gelen "yeğpayr"ın kısaltması. Yazar burada ağabeyleri Manuk ve Harutyun'u kastetmektedir. Bkz. Bu metnin sonundaki iki mektup, s. 39-43.

64 Vahram defterin sonunda kendisi ve annesi için yaptığı harcamaların listesini ve sattığı malların dökümünü verip 9 Kasım 1919 tarihini eklemiştir. Bkz. s. 83-87.

65 Yazarın ve annesinin dinlenmeye gittiği Bursa'nın Çekirge semti.

(33) bir telgraf aldık ki evleri kiraya verin cabuk Isdanbol'a gelin diye. Biz ise arabayı dutdum, Brusa'ya indik. Kolacıya 4 evi 10 lirailan, *Hokdemper*den indibaren konturat yapdım ve Isdanbol'a indik, 4 kişi Antranig ve Paris [Garbis] ve biz.

Hemen başladı, teyzemin cocuklarıilan paşport cıkardık. 20 gun surdu. *Hokdemper*[66] 1919 23'de vaporu aldık, yola cıkdık. 7 gun sonra Marsilya'ya vasıl olduk, ayın *Noyemper* [Kasım] 2'di[67] akşamısı Liyon'a vasıl olduk ve ben ise 1 ay kadar istirahat etdikden sonra *Tegdemper* [Aralık] 28'de[68] megdebe devam etmeye başladım. 3 aydan sonra annadım ki *ahbarig* [abi] Pariz'e gidmek fikri var idi. Ben ise bir gayred gelerek zenahada başladım. Epeyi ilerletdiğimi gorup calişiyordum. 1920 Mayis'de *ahbarig* Paris'e gideceg oldu, beni de goturdu, 15 gun kadar kaldık *(34)* ve Liyon'a vasıl oldum. *Ahbarik* başladı evi satmaya. *Hulis* [Temmuz] 1'de satdı, ertesi gunu eşyalarını yolladı. 3'de kendisi kitdi[69] ve ben ve validem yokarıkı eve geldik. Erdesi gunu ben işe girdim. 16 f. gundelik ile 3-4 hafta işledim, ondan sonra işler bitti. Başga yerde iş aramaya başladık. Bir kaç hafta da orda işledim. O da biddi *Hunis* [Temmuz] 7'sine kadar işledi. Ondan sonra boş idim. Avıstos 7'sinde Artinig'in duyunu düğünü oldu. Ben burda kaldım ve onnar[70] giddiler Pariz'e *bısak*

---

66 Metinde Ermenice ve üzerinde Fransızca olarak "Ekim 1919" yazar, ama İstanbul-Marsilya yolculuğu yedi gün sürdüğünden burada bir hata olduğu açıktır. Ben karalanmış tarihi esas aldım. Bkz. s. 81.

67 "Aralık" sözcüğü sonradan eklenmiştir. Vahram alttan net bir şekilde görülen "Kasım" sözcüğünün üzerini çizmiştir. (Bkz. dipnot 1, s. 13)

68 Metin dışı son bir notta, okul için 10 Aralık 1919 tarihi eklenir. Fransızca öğreten ya da çıraklık eğitimi veren bir okula kayıt söz konusu olabilir. Metinde bu belirtilmez.

69 Bu son sayfaların, işin esası zaten anlatılmış gibi, aceleyle yazıldığı görülür.

70 Vahram "burada", yani Lyon'da diye belirtir. O dönemde Fransa'daki tek Ermeni kilisesi 1906'da Paris'te, Jean-Goujon Sokak'ta açılmış olan Saint-Jean-Baptiste Kilisesi'ydi. Paris uzak olduğundan ve yazar törende hazır bulunmadığından miş'li geçmiş zamanı kullanır (bkz. Krikor Beledian'ın bu kitaptaki yazısı). Metinde bu geçmiş zaman kipi sadece bu pasajda kullanılır. Vahram ağabeylerinin düğünü hariç her yerde olayların görgü tanığıdır.

[kilise nikâhı] yapmaha *Hay jamında*.[71] 9'ında Manuk'un da duyunu yapmışlar Pariz'de, ikisi bir gunde *bısak* olmuşlar.[72]

71 Bu, Vahram'ın Türkçe "Ermeni" yerine Ermenice "Hay" sözcüğünü kullandığı tek pasajdır. İngiliz-Ermeni askerler karşısında kimliğini açıklarken bile bu birinci terimi kullanmıştır. Ermeniler kendilerine Hay diyorlardı. Buna karşılık, Antik Çağ'dan beri (İÖ V. yüzyıla ait Ahameniş yazıtları) Ermeni olmayanlar Ermeniler için Ermeni ya da Armeni terimlerini kullanırlar. "Hay jam" cemaat bağlarının mahrem, aile içi bir mevzu olarak algılandığını varsayar.

72 Bu anlatının peri masallarında olduğu gibi bir düğünle sona ermesi tesadüf müdür? Burada, iç çölleşmeden geçişin oluşturduğu o sonsuz ölümün içinde, hayata "törensel" bir başlangıç söz konusu olabilir mi? Iradi ya da değil, hızlı olduğu kadar yalın ve "pembe" de olan bu son, gerçeklikle barışma sürecini tamamlar. Burada, sağ kalanları soykırımın ikinci ve gecikmeli sonucundan kurtarmış olan soyunu devam ettirme zorunluluğu olumlanır. Kısırlık içselleştirilmiş soykırımdır. Bu nedenle evlilik, ev sahibi yeni ülkeyle bir sözleşme olarak, her şeyi baştan kurmak durumunda olan "her şeyini kaybetmiş" olanların topluma yeniden entegrasyon arzusu, dileği olarak görülebilir. Kendimize böyle bir entegrasyonun mümkün olup olmadığını sorabiliriz: Çölden sonra memleket olmaz. Arzu olmaz. Felaket böyle bir şeydir. Bu nedenle, bu evlilik daimi bir boşanma celsesidir de. Zorunluluğa dayanır, umutsuzluktan, işsizlikten ve açlıktan ölmemek için harcanan emeğin karşılığıdır. Bundan böyle, "1915 senezinden 1919'a kadar çektiklerim"deki babanın "boşdurmak iyi deyil bir iş yapalım"ı "ölmemek lazım" şeklinde yankılanır. Biricik görev, soykırıma rağmen yaşamaktır.

Mektuplar hakkında not:

Vahram Altounian'ın evrakı arasında ağabeyleri Manuk ve Harutyun'un Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Lyon'dan Bursa'ya gönderdikleri iki mektup bulunmaktadır. Bunlardan birincisi şehrin merkezinde yer alan Bursa vilayeti Ermeni episkoposluğuna hitaben yazılmıştır. Mektup yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin, sağ kalan akrabalarını bulmak için geldikleri şehir ya da köylerin dini veya sivil otoritelerine gönderdikleri o kayıp arama ilanlarının tipik bir örneğidir. İkinci mektup, adı açıkça belirtilen anne Nahide'nin bulunuşundan sonra yazılmıştır; ne ki Vahram'ın akıbeti üzerine ortaya çıkmış bir kafa karışıklığını yansıtır. Papazın verdiği muhtemel bir hatalı cevap üzerine, ağabeyler Vahram'ın da babaları gibi kaybedildiğini sanırlar, oysa kendisinden haber alınamayan kişi Hayk'tır. Otobiyografik anlatıdan önceye ait bu yazışma, anlatının bir tür duygulanımsal dramatürji içine yerleştirilmesine olanak verir.

Lyon, 29 Haziran 1919

Peder Dionisios*
Ermeni kilisesi, Setbaşı, Bursa

Aşağıda imzası bulunan bizler, Yeni Mahalle, İshak Şah Sokak'ta mûkim bakkal Apraham Altunyan Efendi'nin oğulları Manuk ve Harutyun Altunyan, annemiz Nahide, iki erkek kardeşimiz Vahram ve Hayk Altunyan.

Aziz Peder, sizden bize onların haberlerini iletmenizi rica ediyoruz. Sarkis Dervişyan diye bir hemşerimden o sırada Bursa'da olduğunuzu öğrendim. Kendisi, bu konuda size yazmamı salık verdi.

Aziz Peder, iyilik edip bize tehcir edildikleri yeri bildireceğinizi umut ediyoruz.

Bize kesin bilgiler sağlayabileceğiniz umuduyla, size peşinen teşekkür ederken, en derin saygılarımızı kabul ediniz aziz Peder.

M. Altunyan ve biraderim H. Altunyan

[Yan sayfada]

Aziz Peder, oraya gelmemin gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? Bir sonraki mektubunuzda lütfen bunu bana söyleyiniz.

M. Altunyan ve biraderim H. Altunyan

---

* Peder Dionisios ya da Dionis Drezyan (1870-1930) 1915'te Bursa bölgesinin dini önderiydi (*araçnort*). Aslında, beş yıl hapis cezasına çarptırılmış olan Ermeni episkopos Barkev Tanielyan'a vekalet ediyordu. Peder Dionis tehcirden kurtulan ender din adamlarından biri oldu. Epsipokoposluk bölgesinden ayrılıp 1920'de Çanakkale'ye yerleşti. Osmanlıca-Ermenice bir sözlüğü vardır. Setbaşı'ndaki Ermeni kilisesinin adı Aziz Meryem Ana'ydı (Surp Asvadzadzin).

Adresimiz: Mr. Altounian Frères 6 Rue des Marronniers
Lyon, France

Not: Geçen 25 Nisan'dan beri annem babam hakkında bir telgraf aldınız mı? Biz dört yıldır onlardan hiç haber almadık. Babamız Setbaşı mahallesinde saygın biri olarak tanınırdı, Yeni Mahalle sokakta yan yana dört evimiz vardı, en büyüğünde biz oturuyorduk.

Hakikatli ebeveynimiz
Sevgili validemiz
Nahide ve sevgili biraderimiz Hayk

Nazig mayrig her ne kadar 4 senedir sizler ile muhabbet edemedik lakin canımız ile iki ellerinizden öperiz. Sanien sizlere olan fenalıkları kafesini biz buruda haber aldık ve bu son defa ki Bursa'nın araçnortu kahana Dionisios vasıtası ile sizlerin Bursa'ya vasıl olduğunuz habarını aldık lakin hayrigimizden ve Vahram'dan bir malümat yok. Tabii sen biliyorsun ne olursa olsun bu sorduğumuza bir cevap iyiden kötüden bir malümat vereceksin.

Mayrig zatınıza söylüyoruz, yani ben Manuk, biraderim Harutyun, ikimiz de bir yerdeyiz 7 senedir ve hala bu gün beraberiz. Ve sana tekrar ediyoruz ve aynı vakıtta da Hayk'a sizler çok çektiniz lakin Allah büyük ve bizim etmiş olduğumuz duvayı kabul etdi. Şöyle ki bir evi bozdu, bir ev yapdı yani sizler kaib etdiniz ve bizler burada mal sahibi olduk. Şu halde sizler orada artık hiç merek etmeiniz yok illa ki kendinize iyi bakıp ve tabii bu mektubu aldığınızda bir şey de alacaksınız ve böylelikle ya ben gelirim ve yahut Harutyun gelir birimizin biri gelecek ve sizleri buraya getireceğiz. Artık cennette yaşayacaksınız ve tabii malumı alinizdir ki nasıl ki sizi bıraktık biz yine o bildiğiniziz. Ve bu mektubu yazıyorsam rüyada gibi yazıyorum kadar sevinç içindeyiz. Aksi olacak, Harutyun dün tren yani şimendifer ile buraya yakın bir köye gitti ve ben yani senin Manuk mektubunu ben aldım ve hemen Harutyun'a telefon ettim ve bu akşama beraberiz.

Aziz valideciğim artık sizin çekdiklerinizi biliyoruz ve bildikcez biz burada dua etmekteydik, işte Allah duamızı kabul etti ve inşallah biribirimizi bulacağız yakın vakitte. Amen. Valide tabii hiç vakit kaybetmeksizin bir mektup yazarsın senin nazik elinle ve Hayk'a da iki sıra bir şey yazdır. Aman valide çekdiğinizden çok bahsetme zira biz de burada çok fena olmayalım. Lakin ne olursa olsun hayrigimizin ne olduğunu iyiden kötüden bildireceksin ve aynı vakitte Vahram'ın ne olduğunu nerede olduklarını iyiden kötüden her halde bildireceksiniz.

Hayk hiç merak etme biz buradayız biz, sizler için her bir şey hazır ve yakın vakitte buluşacağız.

Aziz valide iki ellerinizden öpüp mektubuma hitam ederim.

Sizin mahdumunuz Manuk ve Harutyun

*

Sakın yazmamazlık yapmayın doğrusunu ne olduklarını ve nerede kaldıklarını ve nasıl ayrıldığınızı yazacaksın. Çünki ben burada yani Fransa'da hariciye nazırı ile muhabbette bulundum sizler hakkında. Ve eğer hayriğimden ve Vahram'dan bir malümat vermezsen ben yine başlayacağım aramaya ve tabii bulacağım, yok eğer fena bir vukuat üzerlerine geldi ise yine bize yaz ki ona göre davranalım. Bundan 5 gün mukatten Paris'e gittim idim ve bu hususla hariciye nazeretine tavsii olundum ve 20 dakika kadar konuştuk. Ve çok iyi beni kabul ettiler tabii Fransızca lisan ile. Mayrig bizler 7 senedir 10 dakika vaktimizi kayıp etmedik. Şöyle ki Harutyun mektebinden diploma aydı ve ben ise terzi makas mektebinden sınıfta 2. diploma aldım. Ve eğer bizleri görecek olur isen aynı bildiğin sıfat, Harutyun bildiğin gibi kırmızı yüzlü, şişman, boy uzamadı, bildiğiniz gibi. Ve ben ise hani zayıf çöp gibi idim ve şimdi o kadar şişmanım ki biraz güç tanıyacaksınız. Çünki Bursa'dan mufarakatımızda 60 okka idim ve şimdi ise 95 okkayım. Lakin sıfat yine bir aynı eğer buraya gelecek olur iseniz benim iki tane evim var, birine sizleri oturturacağız ve bakalım ya ben gelirim ve yahut Harutyun. Zanıma göre ben gelmek istiyorum çünki ikimiz birden gelmek olmaz ve olacak şey değil bi Harutyun şimdi direktördür

mayetinde yüzlerce işçi var. Ona çok müşgül olacak bırakıp gelmek işte bunun için ben geleceğim ve de çok arzum var ki sizlerin ellerinizden ve yüzlerinizden öpmek için. Ve tabii bu mektubu aldığınızda hayrigimiz ve Vahram tabii sizlerle beraberdir inşallah ümit ettiğimiz gibidir.

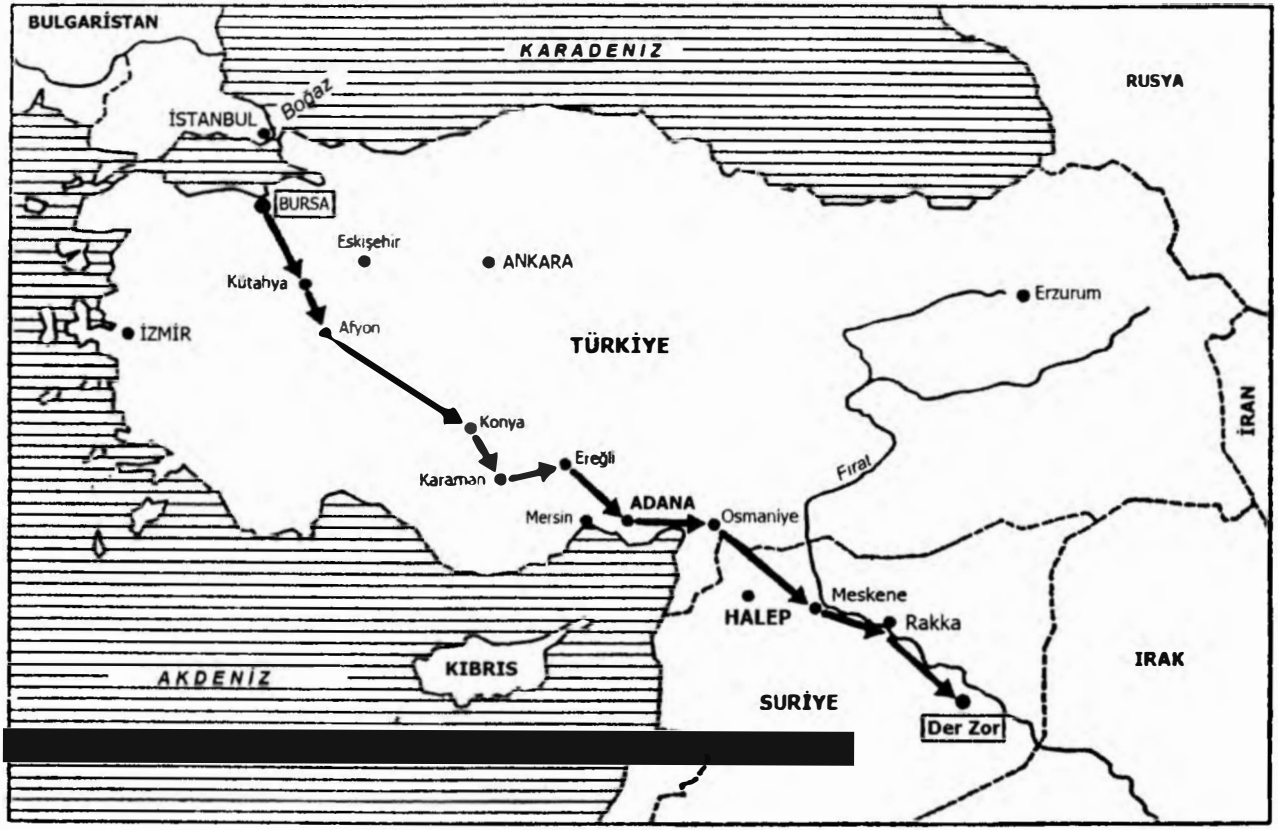
Ve mektup yazdığınızda mektubu bizim araçnort Dionisios'a gidip bırakınız ve o da bizlere gönderir ve böylelikle biribirimize buluşacağız inşallah. Amen.

Bizim adresimiz hem zarfın üzerinde ve hem de yazmış olduğum mektup kağıdının üzerinde var.

E. Altounian Frères 6 Rue des Marronniers
Lyon, France

M. Altunyan ve biraderim H. Altunyan

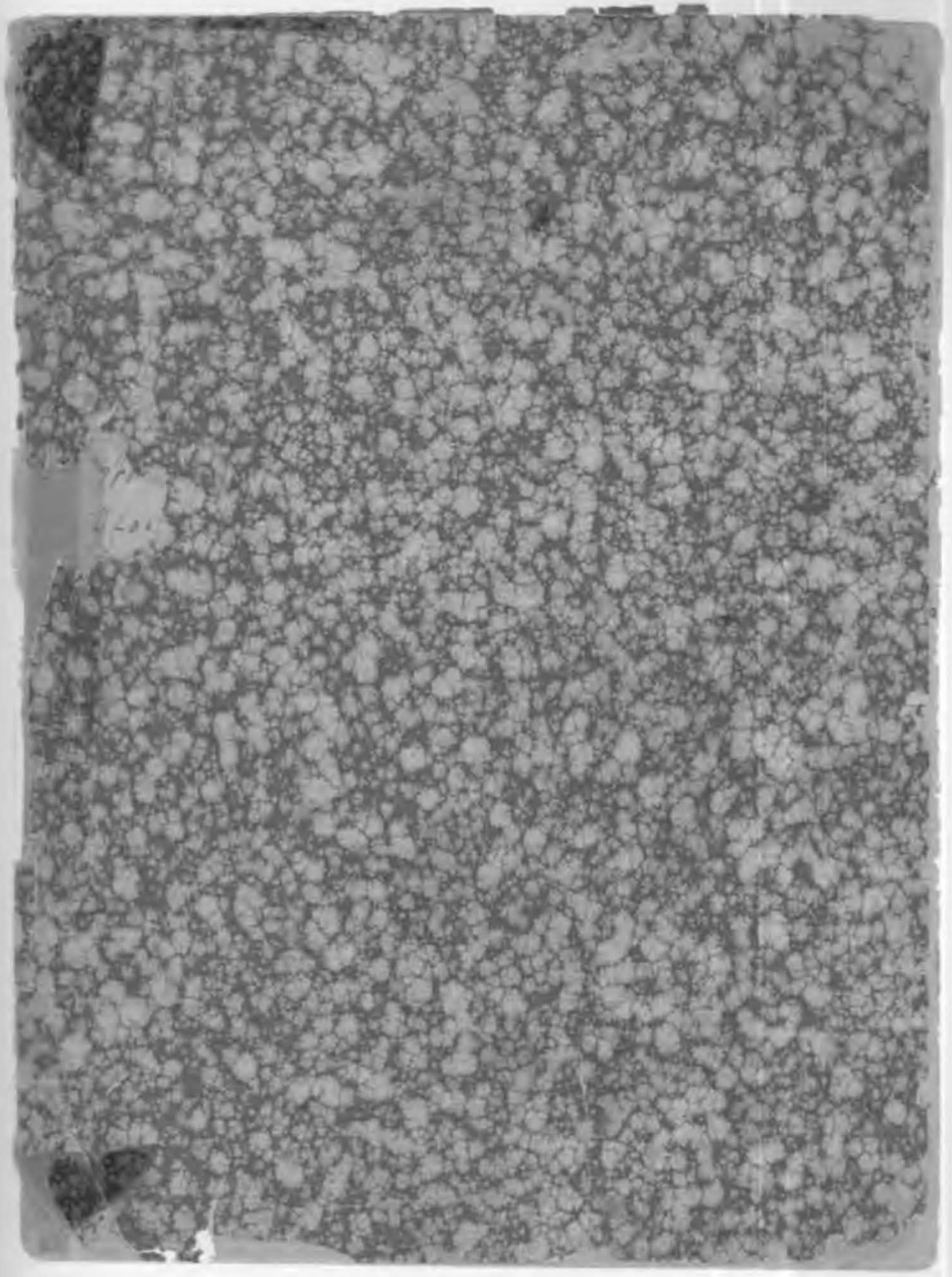
Not: Mayrig bizleri görseniz şaşacaksınız, o kadar terakkı ettik bildiğin Fıransız gibi konuşuyoruz.

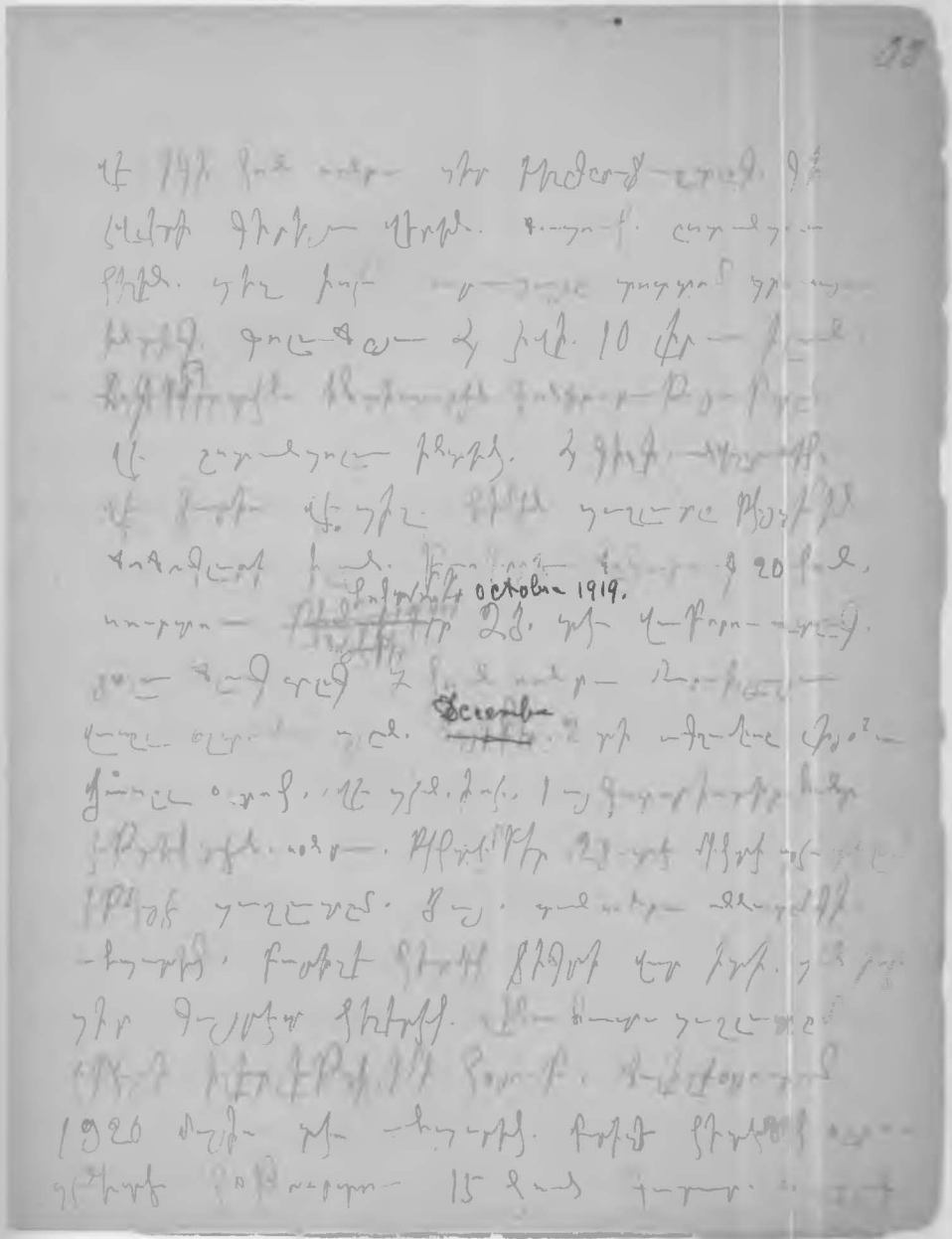
Vahram Altounian'ın tehcir güzargâhı. (Krikor Beledian tarafından hazırlanmıştır).

Ermenilerin tehcir güzargâhları ve toplama kampları. (Raymond Kévorkian tarafından Fransızca hazırlanan haritanın buradaki Türkçe versiyonu *Türkiye ve Ermeni Hayaleti* adlı kitaptan [Guillaume Perrier ve Laure Marchand. Çeviri: Renan Akman. İstanbul: İletişim, 2014] alınmıştır).

342 (20)

1,491

26

1517

817

700

110

200

500

7

817

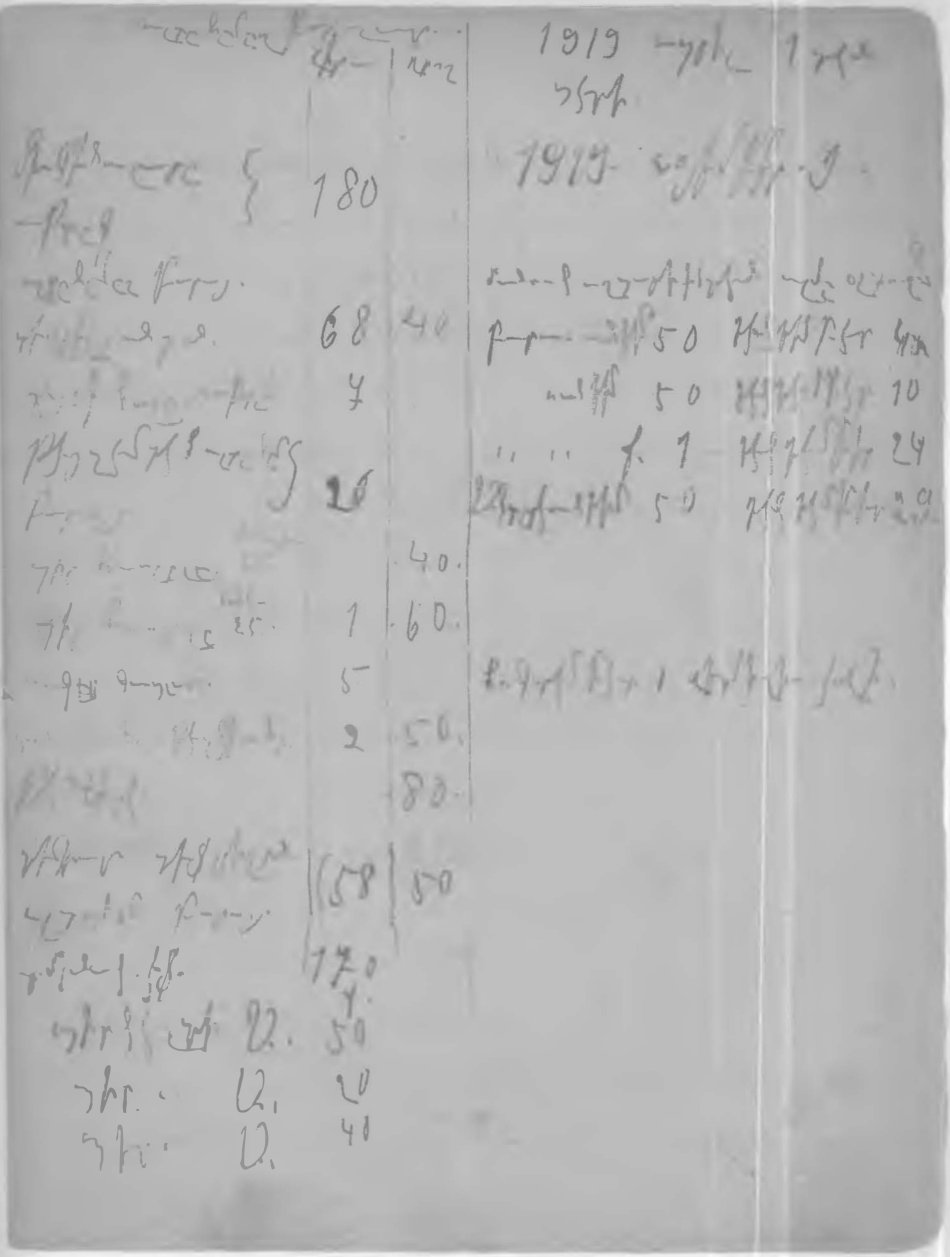
12

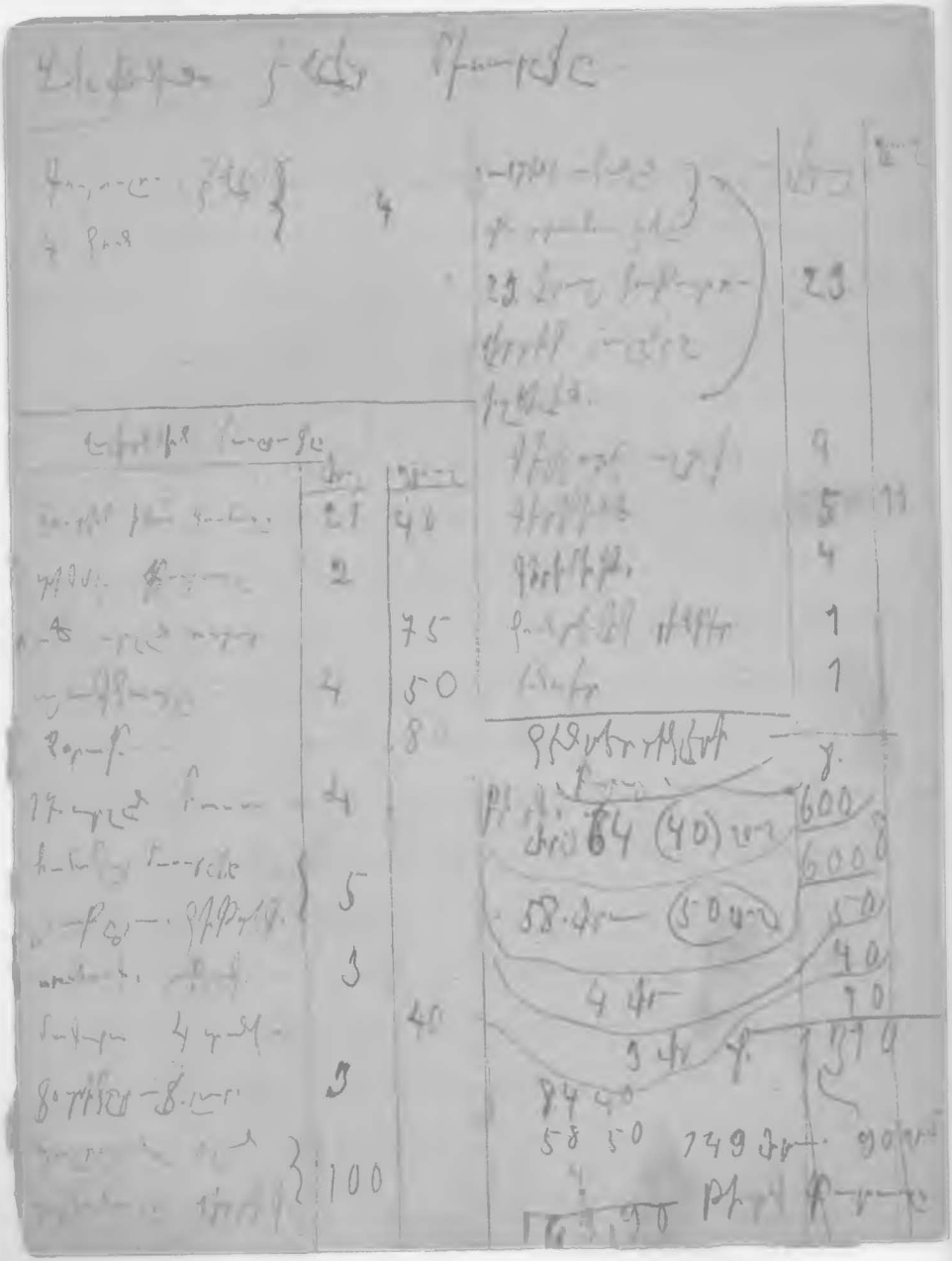
7

9

15

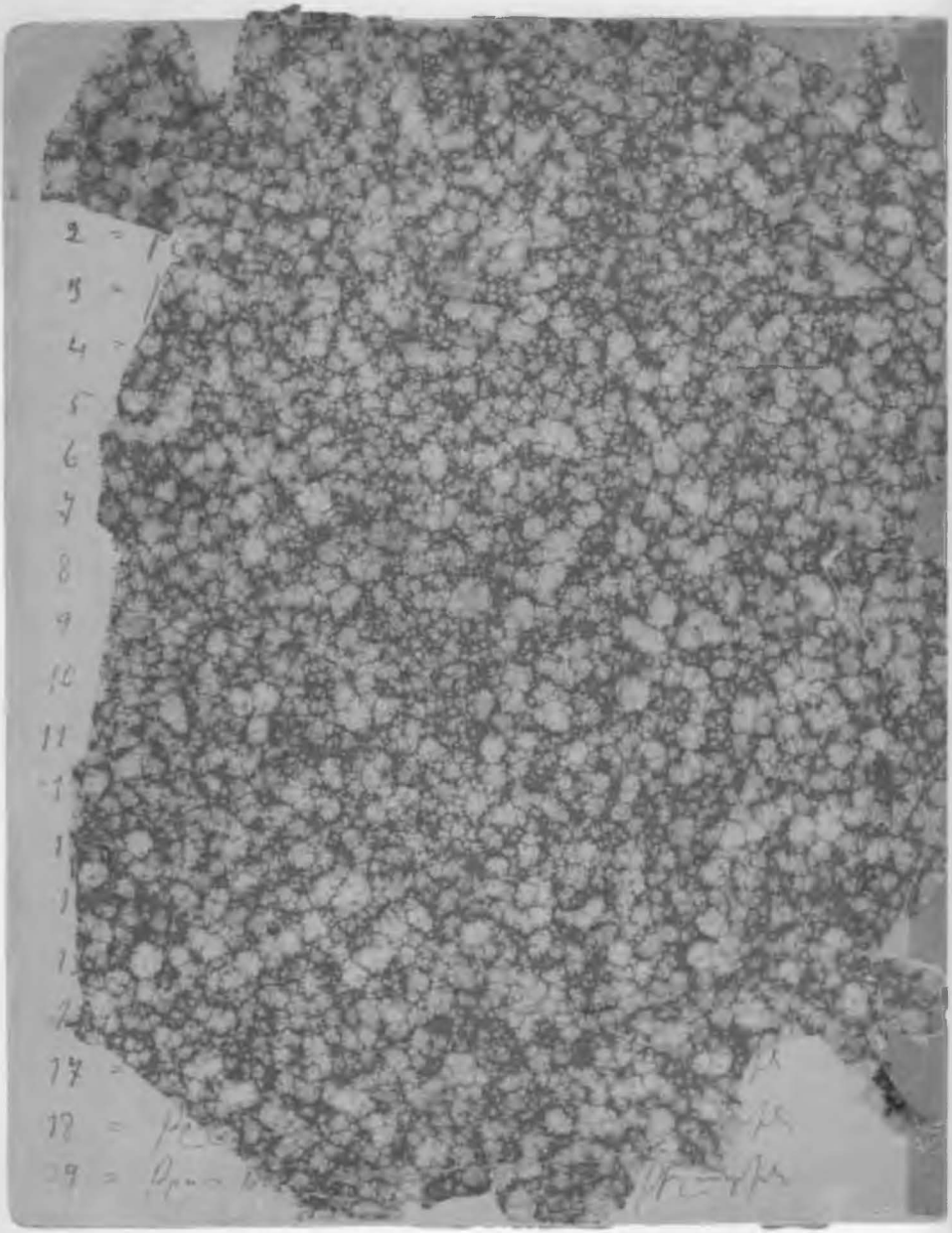
42

77 = ուհդ- ուհդ-մեկ
78 = բսնհդ ուհդ-ութ
79 = բսհդ- ուհդ-ինը
80 = բսնդսխ
81 = մե-ի-բ բսնդսխ
82 = երկու բսնդսխ
83 = բե-ի-բ բսնդսխ
84 = ութդ- բսնդսխ
85 = հնդ. բսնդ-ինը
86 = վեցն բսնդսխ
87 = ուհդ- բսնդսխ
88 = բսնհդ բսնդսխ
89 = երս- բսնդսխ
90 = երեսդսխ
91 = մե-ի-բ երեսդսխ
92 = երկու երեսդսխ
93 = բե-ի-բ երեսդսխ
94 = ութդ- երեսդսխ
95 հնդ. երես-ինը

91 = ութդ բսնդսխ
97 = ուհդ- բսնդսխ
98 = բսնհդ բսնդսխ
99 = բսնդ բսնդսխ
100 = հնդ.

PARIS-68
N° 430
Monsieur Père Ephonsios
à l'Eglise Armenien.
Set. Bachi
Brousse
Asie Mineu
Madame Altounian
Rue Mahalé
Set. Bachi
Brousse

Altounian 6 Rue Set
Marronniers
Lyon
France
Altounian 6 Rue
Set.
Marronniers
BROUSSE

*Öteki*lerin Dilinde Yazılmış Bir Tanıklığı Tercüme Etmek

Krikor Beledian*

Çünkü burada ıstırap ve çile çeken
bir adam acı ve mahrumiyet nedir
bilmezmiş gibi konuşuyor.
F. Nietzsche, *İnsanca, Pek insanca*

Vahram'ın güncesininki ne tuhaf bir yazgı. Kızı Janine Altounian babasının metnini okuyup anlayabilsin diye, bundan yaklaşık otuz yıl önce Fransızcaya tercüme edildi.[1] Muhtemelen, aile hikâyesinde anlatının kimi unsurları korunmuştu, ama çeviri bir sesi, mezalimi anlatmanın bir yordamını, 1915 Ermeni Felaketi'nin çilesini yeniden canlandırıyordu. Bilahare, güncenin yayımlanması gündeme geldiğinde, Fransız okurun anlamasını kolaylaştırmak için metne dipnotlar eklendi, çeviri rötuşlandı, daha doğrusu cilalandı. İlk çeviride metni tahrif etmeksizin, ama son derece serbest ve pek de edebi olmayan üslubundan uzaklaşarak bazı müdahale-

---

* Edebiyat eleştirmeni ve dilbilimci. Halen Paris'teki Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Enstitüsü'nde (INALCO) dersler veren Krikor Beledian, aynı zamanda Ermenice eser veren bir yazardır. Vahram Altounian'ın Ermeni harfli Türkçe güncesini Fransızcaya çevirmiştir.

1 Janine Altounian bu günceyi, babaya ait metni alımlamanın dikkatli bir düşünme sürecine dönüştüğü kendi yazarlığının temel taşı yapmıştır. (Yazarın şu üç kitabına bakınız: *Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie. Un génocide aux déserts de l'inconscient*. Önsöz: René Kaës. Paris: Les Belles Lettres, "Confluents psychanalytiques" dizisi, 1990 ve 2003; *La Survivance. Traduire le trauma collectif*. Önsöz: Pierre Fédida. Sonsöz: René Kaës. Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 2000 ve 2003; *L'Intraduisible. Deuil, mémoire, transmission*. Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 2005 ve 2008).

lerde bulunmam gerekmişti. Daha titiz, kılı kırk yaran yeni bir çeviri zorunluluğu kendini dayatıyordu.

Ben bu güncenin hikâyesinin, 20. yüzyıldaki mezalim kurbanlarının tanıklığına sonunda bir statü kazandıran genel süreci temsil ettiği görüşündeyim. Meslekten tarihçiler tarafından nadiren ciddiye alınan, edebiyat tarihçileri tarafından önemsenmeyen, yanlı ya da abartılı olduğuna hükmedilen bu yazı türü, kimseyi tatmin etmeyen bir çeşit alt edebiyat oluşturuyordu. Yayın ve/veya çeviri engelini aşmaya cesaret eden kurbanlar, hak sahipleri, çocuklar ve torunlar, benim de temayül ettiğim gibi, türlü çeşitli uyarlamalara başvuruyordu. *Bunu* kabul edilebilir hale getirmek gerekiyordu. Yazılmış olan yeniden yazılıyordu. Yazanların yazar, tarihçi, hatta "olması gerektiği gibi" eğitimli kişiler olmamasının, bunu daha da kaçınılmazlaştırdığı düşünülüyordu. Bu kişiler bazen gerçekten de her şeyden yoksun oluyorlardı. Tanıklar çoğunlukla imkânları en kısıtlı insanlar arasından çıktığından, sözcüklerini, cümlelerini, kâğıda döktüklerini anlatma tarzlarını düzeltme tahrikine kapılmamak zordu. Bütün bunlar, bu yazı türünü, ona inceleme konusu olma statüsünü kazandıracak bir alımlanabilirlik düzeyine çıkarmak için yapılıyordu. Bu anlamda, tanıklık bugün de, çoğu zaman tarihçinin "bilimsel" çalışmasının tamamlayıcısı olarak görülmeye devam ediyor. Anlamını, yani toplanmış bilgileri ve ileri sürülen hipotezleri çürütebilecek ya da teyit edebilecek malûmatlar bütününü tarihçi ortaya koyuyor. Tanıklık *yazısı* ekstrem durumların tarihçisi, kurbanbilimcisi ya da antropologu için sanki hiçbir önem taşımıyor –zira burada sadece ekstrem bir durum söz konusu. Tanıklık ne bir suç delili, ne basit bir kanıtlar toplamı, ne bir belge, ne de bir kurgu oluşturuyor. İmkânları kısıtlı insanlara ait bu edebiyat, eğer denebilirse, tam manasıyla yazılmadan yazılmış olma kusurunu taşıyor!

Tanıklık saygınlığını ancak, tecrübe sahasının ve "performans"ının özgüllüğü sayesinde elde edebildi. Bir anlatı yazmaya koyulan tanık-özne, kullandığı dilin öğeleriyle bu işe girişir. Bir tanıklığı tam manasıyla tercüme etmek, her şeyden önce anlatıcının olay-nesneyle olan ilişkisiyle –ki bu olay anlatıcıda dehşet uyandırmaktadır

ve onu yok etmesi amaçlanmıştır– ama bir o kadar da kendisiyle olan ilişkisiyle uğraşmak anlamına gelir. İşte bu nedenle, yaşanmış hikâyeyi eldeki imkânlarla –birinci tekil şahısta– yapılandırmanın bir yolu olarak dile yapılan yatırımı incelemek üzere orijinal metne geri dönmek uygun olacaktır. Vahram'ın güncesinin bu üslup meselesini diller ve harfler dolayımıyla gündeme getirmesi ayrıca çok anlamlıdır.

Metin ve Yazarı

"1915 senezinden 1919'a kadar çektiklerim" başlıklı elyazması bir okul defterinden oluşur. Otuz dört sayfa tek tek numaralandırılmış ve 24. sayfanın sonuna kadar[2] sona doğru gevşeyen sıkı bir el yazısıyla doldurulmuştur.[3] Sonuncusu hariç her sayfa 19 satırdan oluşur. Tereddüt işaretleri olan, yazılmış ama üzeri çizilmiş birkaç kelime dışında çok az karalama bulunur. Metnin bir çırpıda, muhtemelen birkaç oturumda yazıldığı düşünülebilir. Anlatının kaydedildiği sayfalara, kurşunkalemle, alınıp satılan çeşitli malzeme ve eşyayı yanlarında fiyatlarıyla gösteren listeler eklenmiştir. Listelere düşülen tarih 1919 sonudur. Her şeyi yazıyla, en ufak ayrıntısına kadar kayda geçirmeye gösterilen özen kesinlikle dikkat çekicidir. Burada, büyük ihtimalle, Fransa'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce yapılan harcamalar konusunda ailenin diğer fertlerine, ağabeylere verilen bir hesap söz konusudur. Güncenin son üç sayfasına, gene Ermeni harfleriyle, Arap rakamlarından oluşan 1'den 100'e kadarki sayıların Ermenice karşılıkları yazılmıştır.

Anlatının dili Türkçedir; Batı ve Güney Anadolu'da, Bursa, İzmit, Kayseri, Konya, Adana gibi yerlerde yaşayan bazı Ermenilerin konuştuğu o lehçeyle yazılmıştır. Biz bu dili çocukluğumuzda duyduk ve bizi başka soykırım kurtulanlarının anlatılarına benzer bir metnin çevirisine girişmeye sevk eden de bu tanışıklık oldu. Bu lehçenin özgünlüğü, Türkçeye özgü bir sözdizimi içinde Ermenice sözcüklerin –kişi ve akrabalık adları, ay ve gün adları, dini sözcükler

2 Bkz. s. 47-72.

3 Son üç sayfada mavi mürekkepten kırmızı mürekkebe geçilir (s. 80-82).

vs– kullanılmasındadır. Gene de, Türkçenin bu lehçesi, Protestan misyonerlerin Türkçe konuşan nüfus için İncil'i yeniden tercüme etmeye koyuldukları 19. yüzyılda yerleşen bir gelenek uyarınca Ermeni alfabesiyle yazılır.

Bu Türkçe konuşma hali, Osmanlı'nın 17. ve 18. yüzyıl boyunca neredeyse sistematik bir şekilde yürüttüğü asimilasyon politikasının sonucuydu. Bu politika, Ermenicenin iletişim dili olarak kökünün kazınmasını iş edinmiş olan Bursa'nın İslamcı çevrelerinde kendine doğal bir müttefik bulmuştu. Dini kimliğin korunması bu politikanın önünde bir engel oluşturuyordu; bilhassa kırsal kesimlerde, zorla gerçekleşen sayısız toplu ihtidanın kökeninde de bu vardı. Standart dil haline getirilen modern Ermenicenin öğretimi, ancak 19. yüzyıl ortalarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839'dan itibaren yürürlüğe giren reformlar sonucunda, bir "ulusal okul" ağının kurulmasıyla yaygınlaşıp genelleşti.

Elyazmasının üstünkörü bir incelemesi, bir delikanlı tarafından yazılmış "vahşi" bir metinle karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Delikanlı 1920-1921 yıllarında 19 ya da 20 yaşındadır. Öğrenimine büyük ihtimalle, Bursa vilayetinin merkezi olan, İstanbul'a 250 kilometre mesafedeki Bursa şehrinin Ermeni lisesinde başlamıştır. Manuk ve Harutyun Altunyan'ın Vahram'ın güncesini tamamlayan mektubunda, bağ ve bahçeleri, ılıman iklimi ve ipekböcekçiliğiyle ünlü olan şehrin merkezindeki Ermeni mahallesi Setbaşı'nda, aileye ait dört adet mülk olduğu belirtilir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olan episkoposluk, kilise, lise ve pek çok ilkokul gene bu mahallede bulunuyordu. Vahram tehcire çıkarıldığında 14 yaşındadır. Lise mezunu oldukları izlenimi edinilen ağabeylerinin tersine, henüz ortaöğrenimini tamamlamadığı kesindir. Dönemin Ermeni liselerinde Ermenice, Fransızca ve Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dili olan Osmanlıca dil eğitiminin yanı sıra, başta aritmetik olmak üzere fen, din tarihi, az çok da milli tarih dersleri veriliyordu –tarih dersleri II. Abdülhamid döneminde (1876-1908) tamamen yasaklanmıştı.

Vahram'ın güncesi dikkatle incelendiğinde, yazarın Türkçenin

Ermeni harfleriyle fonetik çevriyazımına tam anlamıyla hâkim olmadığı görülür. Bazı sesbirimlerini atlar (bilhassa çift ünlü ve gırtlak sesleri olan kalın h ve yumuşak g'yi). Aynı sözcüğü iki farklı şekilde yazdığı, bir harfi atladığı ya da bağlaçları önceden gelen sözcüklere bitiştirdiği de olur. Manuk ve Harutyun Altunyan tarafından yazılan iki mektupta böyle hatalara rastlanmaz; mektupların sözcük dağarı, sağlam cümleleri, daha "formel" olan üslubu, dile daha fazla hâkim olduklarını gösterir. Bununla birlikte, mektupların güncenin anlatısal karakteriyle karşıtlık oluşturan resmi, neredeyse idari boyutunu da göz önünde tutmak gerekir. Buna karşılık, Vahram'ın dili hiç de sanıldığı kadar düz değildir: Bazı yapmacıklı ifadelerin kitabi bir kaynağı olduğu açıktır; bunlar Ermenilerin, Rumların ve Türklerin bir arada yaşadıkları Bursa'nın 20. yüzyıl başındaki çok kültürlü dünyasında edinilmiş bir bilgi birikimine ve oldukça ileri bir dilbilgisine işaret eder.

Son olarak, noktalamada bariz bir yetersizlik görülür; cümle parçacıkları dilbilgisindeki işlevleri göz önünde bulundurulmaksızın, düzenli olarak noktaya benzer bir işaretle kesilip birbirinden ayrılır. Şahıs ve yer isimlerinin yazımında bile büyük harf nadiren kullanılır. Öte yandan, yazar neredeyse hiç satırbaşı yapmaz. Bütün bunlar yazdıklarını tekrar okumadığını, okuduysa bile düzeltmelere gitmediğini düşündürür.

Günce bir çırpıda yazılmış bir metin midir? Sonradan kaydedilmiş yorumların olmadığı, işlenmemiş bir malzeme midir? Kuşkusuz öyle. Vahram'ın anlatısını aynı türün daha iyi yazılmış ve daha ayrıntılı diğer tanıklıklarından ayıran da budur. Bununla birlikte, anlatının kusursuz iç tutarlılığı, yer adlarının kesinliği, Bursa'dan Suriye çöllerinin ortasındaki Zor'a uzanan yol boyundaki muhtelif konak yerlerinin şaşmaz doğruluğu,[4] ayrıntıların gözetilmesi, ender ama kesin kronolojik referanslar, uzun bir ezber çalışması yapıldığını düşündürür. Sanki, olayların seyri tekrar tekrar zihinden geçirilmiş, defalarca baştan alınmış, epizotlar bozulması imkânsız bir

4 Anlatıcı gar adlarını rakamlarla eşlerken (1, 2, 3...) bilinen bir ezber tekniğini kullanır.

sıraya sokulmuş, yer adları kadim destanların anlatıcılarının yaptıkları gibi, içselleştirilmiş bir öyküleme yapısı içinde tutularak sürekli tekrarlanmıştır. Muhtemeldir ki, bu içselleştirilmiş öykü gizillikten çıkmak ve kâğıda dökülmek için sadece uygun bir fırsat çıkmasını bekliyordu.[5]

Metin ne zaman ve nerede yazılmıştır? İmzalanmış mıdır?

Sürgün yaşamının epizotlarını kaydetmeyi bu kadar önemseyen Vahram, metnin hazırlanışı konusunda fazla bir şey söylemez. İmza anlatının içine kaydedilmiştir. Kimliğini ancak kilit anlarda, onu yanına alan Arapların, sonra memleketlisi Bursalı Artin'in, son olarak da İngiliz-Ermeni askerlerinin önünde açıklama zahmetine girer: "Brusa'dan bakgal Apraham Aha'nın ohluyum... İsmim ise Vahram'dır." Duymak isteyen herkese Ermeni olduğunu tekrarlar. Soyadını söylemeden geçer. Ama o devirde baba adını söylemek bol bol yetiyordu.

İpuçları metnin yazıldığı yerin belirlenmesini sağlar. Anlatının sonunda, ağabeyler ve anne düğün için Paris'e giderler, zira o tarihte Lyon cemaati henüz bir kiliseye sahip değildir. "Ben *burda* kaldım ve onnar giddiler Pariz'e bısak yapmaha Hay jamında." Metin, anlatıcının nikâh törenine katılmadığını açık bir şekilde gösteren dolaylı anlatımla yazılmış bu epizotla sona erer; Vahram burada spesifik bir hikâye kipi olan miş'li geçmiş zamanı kullanır. Vahram'ın düğüne neden gitmediği belli değildir ve o haftalarda işsiz olması bu durumu daha da garipleştirir. Yalnız ve işsiz kaldığı anda çalışmaya koyulduğu düşünülebilir. Bu hipotez, elyazmasının 1920 yılının Ağustos ayında kaleme alındığını söylememize izin verir.

5 Bu ezberleme şekli başka soykırım kurtulanlarında da görülür. Örneğin Bayan Pailadzo Captanian tanıklığının önsözünde şunları yazar: "Olan biteni ve olayları not ettiğim güncem kayboldu. Dağlılar onu alıp işe yaramaz kâğıt parçaları gibi suya attılar... Gene de, çekilen ıstıraplar ruhumda öylesine derin izler bıraktı ve tüm varlığım bu kâbusla öylesine dolu ki, her şeyi aslına oldukça sadık bir şekilde yeniden yazmayı başardım." *Mémoire d'une déportée arménienne*. Paris: Jacques Flament Éditions, 1919. Tanıklığın Ermenicesi ancak 1921'de yayımlanmıştır. Bayan Captanian 1916'da Karadeniz kıyısındaki Samsun'dan tehcire çıkarıldığında iki çocuk annesi genç bir kadındı ve iki yıl sonra Halep'e vardı. Tanıklığını Yunanistan'da yazdı.

Yani, sevkıyatların başlangıcından tam beş yıl sonra.[6] Yakınlarının mevcudiyeti ve iş, onu, edebi bir kariyerden bambaşka bir yolun yolcusu bir delikanlı için yadırgatıcı bir faaliyet olan yazmaktan alıkoymuş ya da bu işi ertelemesine neden olmuş olabilir mi? Her halükârda, anlatı işsizlikten, geçici yalnızlıktan, akrabaların yokluğundan ve uzaktaki bir düğünden bahseden satırlarla sona erer. Oradaki programlı ölüme karşılık buranın düğünlü dernekli yaşamı –buranın yaşamı, yani sağ kalım... Uykudaki anlatının yüzeye çıkıp kendini yalnız delikanlıya dayatması için tüm şartlar bir araya gelmiş gibidir.

Sözel Bir Metin

Günce yazılı olsa bile, gene de sözel bir metindir. Hiç kuşkusuz, "sözel metin" paradoksal ve kafa karıştırıcı bir kavramdır. Ama yüzyıllar boyu kuşaktan kuşağa aktarılan ve sonunda "sözlü edebiyat" başlığı altında toplanan anlatı formlarına (öykülemeler, şiirler, epistemolojik nesir söylemler) başka hangi statü atfedilebilir? Bu metinler maddi bir zemine kaydedildikleri için değil, ezberlenerek, tekrarlanarak, her aktarım evresinde baştan alınıp belli ölçüde değiştirilerek bir tür özerk varoluş elde ettikleri için sözeldir: Sesli ve anlaşılabilir organizmalar haline gelmişlerdir.

Vahram'ın, edebiyat dünyasındaki dar anlamını yükleme gereği olmaksızın "günce" olarak adlandırageldiğimiz metni, sözlü öykülemenin alışıldık tabirlerini taşır. Metin, Fransızcaya çoğunlukla "uzun lafın kısası", "neyse", "sonunda", "yani" diye çevirdiğimiz Türkçe "hasılı" sözcüğüyle ilerler.[7] Çoğunlukla cümle başına, bazen de ortasına yerleştirilen bu sözcük, anlatıya spesifik bir ritim kazandırır. Bir eylemi özetler –"hasılı" sözcüğün etimolojik anlamı

6 Şüphesiz, daha geç bir tarih de ileri sürülebilir, ama o zaman 1920'deki düğünden metnin yazımına (1922-1923) kadar geçen süre içindeki suskunluğa bir açıklama getirmek gerekirdi.

7 Bu tabirin Ermenicede karşılığı vardır: "Uzatmayacağım" ya da "Kısa kesiyorum" anlamında "çergarem". J. Altounian'ın *Ouvrez-moi...* başlıklı eserinin Ermenice tercümesinde çevirmenler G. Zohrabian ve K. Chahinian hu karşılığı kullanmışlardır (Antilyas, 2001).

budur– süresini kısaltır ya da olayların akışını hızlandırır. Anlatıcı her şeyi kucaklama, görülenlerin ve yaşananların tamamını metne dahil etme arzusuna kapıldığında sözün dağılmasını engellemeye yarar. Dinleyenin hayal gücüne seslenerek, yazarı uzun açıklamalar yapmaktan kurtarır. Aile içi akşam oturmalarında, Felaket'ten[8] sağ kurtulanların birbirlerine aktardıkları böyle anlatıları bizim de dinlemişliğimiz vardır. Dinleyicilerin büyük kısmının benzer ekstrem deneyimler yaşadığının varsayıldığı bu tür öykülemelerde, her şeyden önce, coğrafi ve topografik ayrıntılarla desteklenen uzamsal bir güzergâhın çizilmesi söz konusudur; Vahram özelinde bu güzergâh hayret uyandırıcı bir kesinlik taşır. Gerek 1917-1919 arasında Zabel Yesayan,[9] Aram Andonyan[10] ve diğer yazarlar tarafından derlenen çeşitli tanıklıklarda, gerek son kurtulanların 1970'li yıllarda kaydedilen sözlü anlatılarında, akıcı bir metin elde etmeyi hedefleyen yazım aşamasında sözelliğin ritmi çoğunlukla kaybolur. Anlatıyı bu şekilde, yaşanan zamanı sıkıştırarak özetleme veya yeniden sahneleme yaklaşımı ile roman çalışması ya da az çok edebi bir formda ortaya konan tanıklık arasında bir karşıtlık kurmak mümkündür. Romancının ya da tanık yazarın kalemi aksiyonu yavaşlatmayı sever; gerçek süreye "yapışmak", sürgün yerlerini, buraların aktörleri

8 Felaket (*aġed, yeġern*) soykırımın Ermenice adıdır.

9 Romancı ve deneme yazarı Z. Yesayan (1878-1943) 1895'ten Sovyet Ermenistan'a gitmek üzere ayrılacağı 1934 yılına kadar, aralıklarla Fransa'da yaşamıştır. Yesayan pek çok romanın yanı sıra Kilikya katliamları üzerine bir tanıklık olan *Averagneru Meç* [Yıkıntılar Arasında] (1911), *Joġovurti Mı Hokevarkı* [Bir Halkın Son Nefesi] (1917), *Muradi Camportutyunı* [Murad'ın Yolculuğu] (1920) başlıklı kitapların yazarıdır. Fransızcaya çevrilen tek eseri roman formunda yazdığı anılarından oluşan *Silihdari Bardeznerı*'dır [Silihdar Bahçeleri] (*Les Jardins de Silihdar*. Paris: Albin Michel, 1994).

10 Gazeteci, roman ve öykü yazarı, tarihçi A. Andonyan (1881-1952) Nisan 1915'te tutuklanan ve tehcirden sağ kurtulan nadir Ermeni aydınlarındandır. 1917'den itibaren Suriye'de tanıklıklar derlemeye başlamıştır. Andonyan son derece üretken bir yazardır. Eserleri arasında *Badgerazart Intartzag Badmutyun Balkanyan Baderazmin* [Balkan Savaşı'nın Resimli Mufassal Tarihi] (1912), *Medz Vocirı* [Büyük Cinayet] (1921), *Les Massacres d'Alep* (Paris, 1919), *Documents officiels concernant les massacres arméniens* (Paris, 1920) sayılabilir. Doğrudan tehcirden esinlenerek yazdığı öykülerden oluşan bir derleme Fransızca olarak yayımlanmıştır: *En ces sombres jours*. Cenevre: Métis Presses, 2007.

olan kişileri, kahramanları ve kurbanları, öznenin başından geçen olayları ve deneyimleri temsil etmek için betimleyici ayrıntılar, tamamlayıcı bilgiler ve sonradan yapılmış yorumlar ekler. Yazılı tanıklık zamanın bütünlüğünü yeniden kurmayı hedeflerken, sözlü anlatı, 2.500 kilometreden uzun bir yolculuğun dönüm noktalarını anlatmak söz konusu olduğunda bile zamanı keserek ya da boğarak onunla oynar. Bu yazı türünün son örneklerinden biri de on yıl kadar önce yayımlanan *Yerp Trakhdı Tartsav Tjokhk*'dur;[11] yazar burada çeşitlemeleri çoğaltarak, Ermeni çevrelerine hâkim olan zihniyet ve saikler, imha sürecinin örgütleniş ve uygulanış koşulları ve benzeri konularda hiç durmadan ayrıntılar ekleyerek, tüketilemez bir anlatı kurmak için kendini paralar; bütün bu ayrıntılar görgü tanığının bakış açısından analiz edilir. Vahram'ın anlatısı böyle genelleyici ve mutlaklaştırıcı bir yazma girişimiyle taban tabana zıttır. Burada her şey, sanki yazar tanıdık ama *görünmez* bir dinleyici kitlesine sesleniyormuşçasına cereyan eder; yazar onlara herkesin yaşadığı Felaket'in hikâyesini değil (bu ancak çıkarsanabilir), kendisinin ve yakınlarının (başlıkta onlardan söz edilmez) yaşadığı deneyimin bir çeşitlemesini aktarır gibidir. Bu *tanıdık* dinleyici kitlesinin ikna edilmeye ihtiyacı yoktur, onları anlatıcıya bağlayan akit zaten bir tecrübe ortaklığını varsayar.

Bu durum Vahram'ın metninde göze çarpan birtakım "tuhaflıklar"ı açıklar: Anlatıda, mezalim ve korkunçluklarla ilgili betimlemeler yoktur. Bunları zaten bilen dinleyicileri ve *cümle âlemi* ikna etmeye gerek olmadığından, birkaç sözcükle anılır ya da anlatılmadan geçilirler. Bu anlatının riski ve çılgınlığıdır. Soykırımın sözlü anlatısı, şiddet ve ölümün dünyanın en çok paylaşılan ve en az paylaşılabilir şeyleri olduğunu bildiğinden, edep ve yalınlıkla ima ettiği bu gerçeklerin yazılanın arkasından görünmesine neredeyse hiç izin vermez.

Güncede klasik bir tanıklığın protokol unsurları da bulunmaz.

11 Setrak Bağdoyan (1896-1977). M. Nichanian'ın yayına hazırladığı, dipnotlar eklediği ve önsöz yazdığı eserin (Glendale, 2007) tam adı *Yerp Trakhdı Tartsav Tjokhk: Arhavirki Yotı Dariner 1915-1922*'dir [Cennet Cehenneme Dönüştüğünde: Dehşette Yedi Yıl, 1915-1922].

Ben "protokol unsurları"ndan, çoğunlukla daha anlatının başında açıkça sorulan soruların çevresinde toplanan ipuçlarını anlıyorum. Neden yazıyorum? Kime sesleniyorum? Neyi hedefliyorum? Neden yola çıkarak yazıyorum? *Bu* nasıl yazılır? Eksik sözcükler ve ihanet eden dil... Olayın hatırasını korumak, olanları bu deneyimden geçmemiş olan çağdaşlara iletmek ya da gelecek kuşakları imha girişimlerinden korumak, tanıklığa erekliliğini veren ve bu şekilde sözü yönlendiren, yöneten, ona rehberlik eden bu protokolün öğeleri arasında yer alır. Oysa Vahram bu konularda tek kelime etmez. Hikâyesini anlatır ve çektiklerini neden kâğıda döktüğünü kendisine sormadan bitirir. Yazı zamanı, anlatı zamanının içinde tamamen eriyip gitmiş gibidir. Bu metinde, anlatıyı durduran ve yazarın nakledilenlerle arasına belli bir mesafe koymasını sağlayan yorumlar ya da düşünceler aramak boşuna olur. O, ailenin de geçeceği Meskene'deki büyük toplama kamplarının eşiğindeyken bile, şu büyük cümleyi Arap muhatabının ağzına yerleştirir: "Burdan öte ölümdür." Nitekim, baba orada ölecek, anne orada terk edilecektir. Ama metnin bu noktasında bu konuda hiçbir şey söylenmez! Son derece doğal bir üslupla nesnellik çerçevesinde kalınır. Anne hastalandığında, oğul gayet iyi teşhis etmiş olduğu sıtmaya karşı bir ilaç aramaya koşar ve sonunda, yanında kaldıkları insanlara hastalığın sebebini izah eder. Bilgi, beceriklilik, kurnazlık, zekâ, onda bunların hiçbiri eksik değildir. Peki acı çekmekte midir? Elbette, ama sadece bedeninde, bulaşıcı bir hastalık olan tifüs nedeniyle. Memleket hasreti? Çöldeki bu ertelenmiş hayattan kurtulma arzusu? Bunlar ancak tahmin edilebilir, zira insanın memleketini unutamayacağını söylemekte ısrar eder. Bunu genel doğrular bâbından söyler. Zor'dan Hamam'a dönüş sırasında, muhtemelen 1918 sonlarına doğru, anne ve oğul bir handa yeniden buluştuklarında bile, sadece burasının babanın vefat ettiği yer olduğunu yazar. Güzel örtmece! Bu son derece önemli olayı –zira uykudan yüzeye çıkmıştır– üzerinde durmadan, duygulara kapılmadan bildirmenin herhangi bir yolu. Muhtemelen, tam da babanın ruhunu teslim ettiği yerdeki halüsinasyonun büyü etkisine direnebilmek için, belli bir rahatlıkla

ayarlanan, değişmez bir üslupta. Ne içebakış ne psikolojik analiz. Ne gözyaşları ne duygular. Duygulanım kaybolmuş gibidir. Eylemler, olgular, çileler, tek tek sayılan yer adları. Tanığın tarayıcı bakışının adeta arkasına sığındığı betimsellik.

Delil Olmaya Meydan Okuma

Vahram'ın anlatıcı statüsüne sahip olduğu kesindir. Çektiklerini birinci tekil şahısta anlatır, ama zaman zaman, özellikle de annesi yanında olduğunda bu "Ben" "Biz"e döner. Anne, peşinde olduğu ama sadece aralarındaki akrabalık ilişkisiyle andığı duygulanımsal bir varlıktır. Nahide Hanım anlatıda adını kaybetmiştir. İsmine ancak Manuk ve Harutyun'un mektuplarında, toplum içinde, insanların arasındayken yeniden kavuşur. Bu isimsizlik hiç de tesadüfi değildir. Bir unutma da söz konusu değildir. En başta, bunu oluşturan ilişki türünden kaynaklanır: Vahram annesini sadece annelik işleviyle adlandırabilirdi. Kaldı ki, kendisini arayan oğlunu tanıyamayan Nahide Hanım, sürgünde adını kaybetmişti. Artık, Bursa'da dört eve sahip olan Apraham Ağa'nın karısı o hanım değildi. O artık biri değildi. Arapların yanında çadırlarda dikiş dikmeye başladığında, hayatta kalmaya çalışıyordu. Haysiyetine ancak Bursa'ya, "memleket"e döndüğünde, oğullarının o saygı ve ihtimam dolu mektubuyla yeniden kavuşacaktı.

Tamamen farklı bir düzlemde, failleri de benzer bir isimsizlik hali kuşatır: İktidarın hizmetindeki bir bürokrasinin memurları olarak tanımlanan mutasarrıf, kaymakam, sevkiyat memuru, telgraf memuru ve jandarmalar. Çocuğu yanlarına alıp evlat edinenler için de aynı şey geçerlidir. Vahram şu iki kategoriyi birbirinden çok iyi ayırır. Ölüm mıntıkalarına yaklaştıkça daha da saldırganlaşan failler, örtük biçimde "Biz"in karşısına koyulan "Onlar"dır. "Ben" ise kökeni, memleketi, nesebi, milli ve dini aidiyetiyle (Katolik ya da Protestan değil, Gregoryen Ermeni) net bir şekilde tanımlanmıştır. Bu kadar yoğun ve yüklü bir kimlik tarifi ancak sürgünde, yok etme süreci kurbanlarını net bir şekilde tanımladığında mümkün olabilir.

"Ben", onda görülmek istenen şeyle özdeşleşir ve bunu anlatıda yüksek sesle ilan eder.

Vahram neden yazar? Bu soruya tek bir cevap vermek metni zorlamak olur. Vahram'ın ağabeylerine bir bilanço sunmak istediği ileri sürülebilir. Nitekim, defteri tamamlayan harcama ve satış listeleri, Vahram'ın 1919-1920 arasında, Fransa'ya gitmek üzere yola çıkmadan önce ilgilendiği mal varlığının hesabını verme arzusunu açığa vurur. Fransa'ya 1911-1912'de gelmiş olan ağabeyler, pekâlâ Bursa'da (göründüğü kadarıyla temelli) bırakılan mallara ne olduğunu sormuş olabilirlerdi. Aynı mantık çizgisinde, babanın ölüm koşulları ve kurtulanların nasıl hayatta kaldıkları konusunda bilgilenmek istemiş de olabilirlerdi.

Annelerine yazdıkları 30 Temmuz 1919 tarihli mektupta, iki oğul ona ötekilerin neler çektiklerini *bildiklerini* söylediklerinden, bu bana daha olası geliyor. Büyük olasılıkla, Fransız basınında çıkan yazıları okumuşlardı.[12] Mektupta "... aman valide çekdiğinizden çok bahsetme zira bizde burada çok fena olmayalım" derler. Ama aynı zamanda, baba ve kayıp olduğunu sandıkları Vahram hakkında daha fazla şey bilmek isterler. O zaman ton değişir: "sakın yazmamazlık yapmayın doğrusunu ne olduklarını ve nerede kaldıklarını ve nasıl ayrıldığınızı yazacaksın..." Bu çelişkili duygular kuşkusuz bir şaşkınlığı yansıtır, ama kahredici sonuçları olan bir • bilme arzusunu da açığa vurur. Varsın kahredici olsun! O halde, Vahram'ın bu dileğe, istek sahiplerinin orada, Lyon'da olmadıkları bir sırada, 1920 yılının Ağustos ayında bu anlatıyı yazarak cevap vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kimileri evlenir, kimileri de Suriye çöllerinin hikâyesini onlara ev sahipliği eden Fransa'ya sürgüne yollar.

Vahram bu tanıklık hikâyesinin anlatıcılığına bir gecede mi soyunmuştu? Bu türden metinler okumuş muydu? Çevresinde bunlardan bahsedildiğini mutlaka duymuş olmalıydı. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu teslim olur olmaz (30 Ekim 1918, Mondros

12 En azından, H. Barby'nin *Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre*'ini (Paris: Albin Michel, 1917) ya da A. Toynbee'nin kitabı *Les Massacres des Arméniens 1915-1916*'yı (Paris: Payot, 1916) okumuş olabilirlerdi.

Mütarekesi) İstanbul'un Ermeni gazeteleri yeniden ifade özgürlüğüne kavuşur. 1915'te yasaklanmış olan gazeteler (*Azadamard* [Özgürlük Kavgası]) 15 Kasım 1918'den itibaren tekrar yayımlanmaya başlar, diğerleri (*Jamanak* [Zaman] ve *Joğovurt* [Halk]) dayatılmış olan zorunlu sessizlikten çıkar. Bastırılmış gerçeğin ortaya dökülmesi ve bütün basını bir tanıklık selinin istila etmesi için birkaç gün yeter. Kurtulanlar konuşmaya başlar. Gizlenerek yaşama şansını yakalamış olan yazarlar tekrar ortaya çıkar. Tehcirden sağ kurtulanlar İstanbul'a döner dönmez, çektikleri çileleri yazmaya koyulurlar. En tipik örnek Yervant Odyan'ınkidir (1869-1926). 1915'ten önce meşhur bir yazar ve tefrikacı olan Odyan, tehcir anılarını yayımlamaya başlar: *Anidzyal Dariner* [Lanetli Yıllar] (Şubat-Ekim 1919). Tefrika formundaki bu tanıklık, kurtulanların halen mülteci olarak yaşadıkları şehirleri tek tek gezer. Her türlü süsten arınmış yalın ve direkt bir üslubu olan bu metin, Vahram'ınkine oldukça yakın, ama onunkinden çok daha fazla engelle ve olağanüstü iniş çıkışlarla dolu bir güzergâhı gözler önüne serer.

Aynı Odyan, Ocak 1920'de, yılın yazınsal üretimi üzerine bir değerlendirme yazısı kaleme alır ve ironik, biraz da kırgın bir üslupla şu gözlemde bulunur:

> Tehcirden dönüp de yazı yazmayı bilen her Ermeni gördüklerini anlatmayı kendisine görev bildi. Hepsi, yeni ve duyulmadık şeyler söyleyeceğini sanıyordu. Ve herkes torbasını boşalttığında, fark edildi ki mal aynı mal.[13]

Biz burada, yaşananların birbirinin aynısı olması konusunu bir yana bırakıp tehcir yazısının birdenbire ve yaygın bir şekilde ortaya çıkışı üzerinde duracağız. Türkleştirilen yetimler, kaçırılan kadınlar ya da tecrübeli edebiyatçılar, herkes anlatmaya koyulur. Felaket'in bitmez tükenmez anlatısı devinime geçmiştir.

Buna istediğimiz kadar neden bulabiliriz. Ben, İstanbul'da yayımlanan Ermenice günlük bir gazetede 22 Kasım 1918'ten itibaren yapılan bir çağrının metnine dikkat çekmek istiyorum. Sürgünlere

13 Alıntı için şu yazıma bakınız: "Le retour de la catastrophe." C. Coquio (ed.). *L'Histoire trouée, négation et témoignage*. Nantes: L'Atalante, 2003. s. 309.

Yardım Komitesi'nin bu çağrısı "Ermeni şahadetini ispatlamak gerekiyor" başlığını taşır. Ermeni şahadetinin tarihini, "tarihimiz"i yazmak için belgelerin, delillerin (*pasd*), görsel tanıklıkların toplanması söz konusudur. Sağ kalanlara seslenen çağrıda bir soru formu yer alır:

1. Tehcirden önce şehrinizde ya da köyünüzde hangi haberci olaylar oldu?
2. Kaç ileri gelen ve aydın tutuklandı? Akıbetleri nedir? Adlarını veriniz.
3. Sevkıyatlar ne zaman başladı? Bölgenizin mutasarrıfı ya da kaymakamı kimdi? Bugün neredeler?
4. Sevkıyat ve katliamların hikâyesini anlatınız. Kaç kişiydiniz? Sizi nereye topladılar? Olanları tasvir ediniz.
5. Sizce sorumlular kimlerdir? İsimlerini ve bugün oturdukları yerleri veriniz. Türk halkının, köylülerin olaylara iştiraki neydi?
6. Elinizde hangi deliller var? Fotoğraflar var mı? Şahitler var mı?
7. İslam'a ihtida etmeye zorlananların sayısı ne kadar? Nerede bulunuyorlar? Onlara karşı nasıl bir tavır takınıldı?
8. Tehcir edilen Ermeniler madden ve manen ne durumdadır?
9. Size yardım eden kişiler oldu mu? Kimlerdir?
10. Siz ne yardım gördünüz ve yardımları hangi kaynaktan aldınız?

Bu soru listesi, önerilen şablona az çok uyan dönem tanıklıklarının çoğunun genel çerçevesini oluşturur.

Çağrının sonunda, hiçbir açıklama yapmaksızın metne eklenmiş küçük bir cümle yer alır: "Cevaplar kesin (*gdrug*) ve yalın (*ansetevet*) bir dille yazılmalıdır."[14] Görüldüğü gibi, burada tanıklık yazma sanatına ve üslubuna ilişkin bir talimat söz konusudur. "Direkt" ya da "kesin", hatta "dolambaçsız" sıfatlarının sorun oluşturmadığını varsayıp *setevet*'in çokanlamlılığı üzerinde duralım: Bu sıfat hem süslü, hem özentili, yapmacık hem de allanıp pullanmış, güzelleştirilmiş anlamına gelir. Çağrıyı kaleme alanlar daha o tarihte, tanıklığın bir üslup işi olduğunun, yani olayı, nesnel demeyeceğim ama gerçeğe uygun, abartısız ve tumturaksız bir şekilde ele almanın bir yolu olduğunun farkındadır. Kendinizi gösterişsiz bir tarzda yazmaya

14 *Artaramard* 4, İstanbul, 22 Kasım 1918.

alıştırın! Bir delil üretmek gerekiyor. Tanıklığın (*vgayutyun*) bir delil (*pasd*) haline gelmesi gerekmektedir.[15] Odyan'ın anılarındaki yaklaşımı bu talimata uyar gibidir. Yazar uzun turunun sonunda, "olabilecek en basit şekilde ve hiç de ihtimamlı olmayan bir edebi üslupla", başka türlü söylersek, üslupsuz bir üslupla yazdığını "itiraf eder" (ama bunu talep eden tanıklık protokolüdür).[16] Tanıklık yazısı 1919'dan, yani tanıklığın Ermeni soykırımının bir delili olmaya çağrıldığı tarihten beri –kurtulanlar yazmayı bırakmadıkları için bunların sayısı her geçen gün artmaktadır– "konu"ya uygun bir üslup bulma sorunuyla uğraşmaktadır; üslup sorunu, felaket niteliğindeki olayın doğruluğu, fiilen gerçekleşmiş olması kadar, tanıkla olan ilişkisini de ilgilendirir. Olayla ilişki kişinin kendisiyle ilişkisidir. Tanığı tanık yapan üsluptur.

Güncenin anlatıcısı 1919'da evine döndüğünde bu literatürü pekâlâ okumuş, ama gündeme getirdiği meselelerden habersiz olabilirdi. Halep'ten Bursa'ya, oradan da İstanbul'a uzanan demiryolu boyunca ağızdan ağza yayılan söylentileri de dinlemiş olabilirdi. Ama geliştirdiği anlatı, yukarıda bahsettiğim çağrının çizdiği çerçeveye tam olarak oturmaz. Çekilen çile nakledilir, durum ve koşullar kabaca özetlenir, ama başlıca aktörler isimsiz kalır ya da isimleri verilmez. Ne adıyla anılan sorumlular vardır, ne de doğruluğu ispatlanmış belgeler. Vahram'ın metnini önerilen ideal tanıklığa bir tek, benim yapmacıksız diyeceğim, alabildiğine ölçülü, "kesin ve süssüz" üslubu yaklaştırır. Nitekim her şey, günce –isteyerek ya da istemeden– kendini delil olma mecburiyetinden tenzil ediyormuş ya da buna meydan okuyormuşçasına cereyan eder. O, hayat-

15 Tanıklığın kuralları için bkz. M. Nichanian. *La Perversion historiographique. Une réflexion arménienne*. Paris: Lignes, 2006.

16 *Anidzyal Dariner*. Erivan: Nayiri, 2004, s. 531. Odyan'ın çalışması ancak 2004'te kitap olarak yayımlanmıştır. Baş döndürücü ama arkası gelmeyen bir başarı elde eden eser, bugün geniş kitleler tarafından neredeyse hiç bilinmemektedir. Halbuki yazılmış en başarılı edebi tanıklıktır. Fransızcaya da çevrilmeyi hak eden kitabın İngilizce bir çevirisi yayımlanmıştır: Y. Odian. *Accursed years. My exile and return from Der Zor 1914-1919*. Londra: Gomidas Institute, 2009 (Ermeniceden çeviri: Ara Melkonian. Giriş: K. Beledian).

tan çöldeki ölüm tarlalarında hayatta kalmaya doğru uzanan bir güzergâh çizmekle yetinir; bu güzergâhta anlatının merkezine yerleştirilmiş büyük bir boşluk vardır: Babanın ölümü ve ondan sonra olanlar, annenin sağ kalabilsinler diye, bir defa daha doğabilsinler diye oğullarından vazgeçtiğinde gösterdiği olağanüstü fedakârlık. Buradan itibaren kökensel perspektifler tersine döner. İş gören, engelleri aşan, anneyi dünyaya getiren ve nihayet aile mirasıyla ilgilenen oğuldur.

Günce muhtemelen *in extremis* [son anda] kurtarılmış bu aile mirasıdır.

Kaynakça

Altounian, Janine. *Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie. Un génocide aux déserts de l'inconscient.* Önsöz: René Kaës. Paris: Les Belles Lettres, "Confluents psychanalytiques" dizisi, 1990 ve 2003.

———. *La Survivance. Traduire le trauma collectif.* Önsöz: Pierre Fédida, Sonsöz: René Kaës. Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 2000 ve 2003.

———. *L'Intraduisible. Deuil, mémoire, transmission.* Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 2005 ve 2008.

Bağdoyan, Setrak. *Yerp Trakhdı Tartsav Tjokhk: Arhavirki Yotı Dariner 1915-1922.* M. Nichanian (ed.), Glendale: Abril Publishing Company, 2007.

Barby, Henry. *Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre.* Paris: Albin Michel, 1917.

Beledian, Krikor. "Le retour de la catastrophe." C. Coquio (ed.). *L'Histoire trouée, négation et témoignage.* Nantes: L'Atalante, 2003.

Captanian, Pailadzo. *Mémoire d'une déportée arménienne.* Paris: Jacques Flament Éditions, 1919.

Nichanian, Marc. *La Perversion historiographique. Une réflexion arménienne.* Paris: Lignes, 2006.

Odyan, Yervant. *Anidzyal Dariner.* Erivan: Nayiri, 2004.

Toynbee, Arnold. *Les Massacres des Arméniens 1915-1916.* Paris: Payot, 1916.

Bir Sağ Kurtulan Yazısının Kaleme Alınışından Ruhsal Kaydına Dek Kat Ettiği Yol ya da Travma Yaratıcı Bir Mirası Derinlemesine Çalışmanın Zamansallığı

Janine Altounian

Babamın tehcir güncesinin, kaleme alındığı olası tarihten[1] benim bilinçli yaşamımdaki etkilerine kadar uzanan yolculuğundaki etapları betimlemek için, söze, yol açtığı neredeyse komik bir yanlış anlamadan kalkarak başlayacağım: Bu güncenin verdiği bilgileri alan bazı yorumcular[2] "Altounian ailesinin hikâyesi" dedikleri bir şeyden söz ettiler. Onları dinlerken duyduğum şaşkınlık, iyi niyetli, sonuç itibariyle pedagojik yaklaşımlarının münasebetsizliğini kavramamı sağladı. İçinde kendimi bulamadığım "bir hikâye" anlatarak bende tuhaf bir merak uyandırmışlardı: "Bu ailenin ne kadar da heyecanlı bir hikâyesi varmış! Gerçekten okumak isterdim!"

Şimdi, bu anlamama halinden –travma yaratıcı yaşantılar söz konusu olduğunda ne yazık ki alışıldık bir durum– kendime pay çıkararak, kendi deneyimimin, "Altounian ailesinin hikâyesi" denen ve benim tarafımdan, benim içimde elbette ki öyle yaşanmamış olan şeyden nasıl ayrıldığına açıklık getirmeye çalışacağım.

1 Bkz. Krikor Beledian'ın yazısı sayfa 97 ve devamı.

2 Ana teması bu olan *L'Intraduisible...* başlıklı kitabımla ilgili panellerde, özellikle de Jean Peuch-Lestrade'ın 22 Eylül 2007'de Lyon'da verdiği, "quatrième groupe" isimli psikanalizciler topluluğunun "Psikanaliz ve Siyaset" seminerinde bu konu ele alınmıştır (toplantıyla ilgili internet sitesi: http://www.quatrieme-groupe.org/pdf/pdf_01078LINTR.pdf).

"O şey"i tarihselleştirebilmek için, tam tersine, psikanaliz sürecinin içinde ve yazı yoluyla uzun soluklu bir çalışma yapmam gerekmemiş miydi?

Kaldı ki, babaya ait bu elyazmasında yazılı olanın ruhsal kaydı gerçek anlamda ancak şimdi, yani kaleme alınışından doksan yıl sonra, üç araştırmacı dostun *kucaklama*sının dünyanın gözü önünde onun tanıklığına eşlik ettiği, destek verdiği bu derlemeyle gerçekleşecek. Adeta vasi figürler olarak bir araya gelmiş, gayretli dikkatleriyle bu kutsal emanet metni çevreliyorlar ve metnin bu şekilde, onların derinlemesine çalışma konusu haline gelerek edindiği özerklik, tıpkı yayıncı tarafından vakanüvisine atfedilen yazarlık statüsü gibi, onu benden beni de ondan temelli kurtarıyor. Ona olan borcumu bu şekilde kapatmam sayesindedir ki, orada iletilenlerin öznelleştirilmesi, başka şeylerin arasında "bir aile hikâyesi" haline de geliyor.

Öte yandan, doğrusal ve rahatlatıcı bir anlatıya varoluşsuz bir hayatın arafına dalan bir anlatıyla karşılık vermek için, yazımın birinci bölümü otobiyografik bir forma bürünecek ve Altounian ailesinin hikâyesini değil, bir dolap köşesinde kaderine terk edilen bu alıcısı belirsiz elyazmasının talihsiz serüvenlerini anlatacak. Bu metnin bir Ermeni ailesinin bağrındaki mevcudiyetine ilişkin, psikanaliz çalışmasıyla üzerinden geçilen kişisel bilgiler, onu döneminin tanıklıkları arasına yerleştiren çevirmeni Krikor Beledian'ın tarihsel ve yazınsal yorumlarını tamamlayacak.

Sunumun ikinci bölümü daha kuramsal olacak: Bu "denize bırakılmış şişe"nin tehlikeli serüveninden kalkarak, İstanbul'a 240 kilometre mesafedeki Bursa'da, bir "1915 Ahısdos 10'da Çorerşadi gunu" tetiklenen ve hiç şüphesiz yazarını "1915 senezinden 1919'a kadar çektiklerim"den uzaklaştırması istenen bir yazıyla kayıt altına alınmış hunharca olayların, doksan küsur yıl sonra, bir vâris tarafından, psikanaliz ve yazı çalışmasıyla alımlanmasına, çözümlenmesine, derinlemesine çalışılmasına, öznelleştirilmesine ve kaydedilmesine yol açan böyle travma yaratıcı bir mirasın zamansallığını inceleyecek.

Babaya Ait Alıcısı Belirsiz Bir Elyazmasının Hikâyesi

Belki de en başta şunu söyleyebilirim: Çocukken varlığından elbette ki bihaber olduğum bu evraktan yayılan şey evdeki yaşam alanımızın üzerine "kurşun gibi" çöküyor, onu günlük yaşamımızın içinde ya da arka planında biz fark etmeden karartısını gezdirmekte olan o inanılması imkânsız, gene de gerçek olayların anısına bağlıyordu. Sürgünde olan sağ kalanlarımızın başlarına gelenler hafızalarında gizlice yaşıyor, yabancı topraklarda onlara rehberlik edecek, hatta sağlam bir koşum takımı misali, aldatıcı bir kaygısızlığın risklerine, yarını olmayan bir iç huzurunun ayartmalarına karşı onları "emniyete alacak" kimlik referansları işlevi görüyordu. Hiç kuşkusuz kurtul"un"muş olan, ama ucu bana kadar uzanan ve beni "dışarıda", okulda karşılaştığım ortamların ve zamanın uzağında tutan büyük bir felaketin yakınlığının hissedildiği, ağır, kasvetli ve çok kalabalık bir atmosferde yaşıyordum. Anne babamın geldikleri o yerde, bir zamanlar tehlikeli bir şekilde üzerlerine çökmüş olan o meçhul tehdit her daim varlığını hissettiriyordu. Bununla birlikte, "dışarıda" karşılığı olmayan bu sıkışmışlık hali, evimize gelen ya da evlerine gittiğimiz herkeste bana doğal ve olağan geliyordu. Çalışma azmiyle –kendini kurtarmak için, hep orada olan görünmez bir emniyetsizlik hissini yenmek için durup dinlenmeksizin çalışmakla– bastırılan sessiz bir kaygı, onlar için var olmuş olması gereken, ama bana mitik, erişilmez, şimdiye ait değilmiş gibi gelen bir zamana ve yerlere yapılan üstü kapalı göndermelerde su yüzüne çıkıyordu. İşte benim için "aile" buydu. Bazı "göçmen" çocuklarından farklı olarak, ben o aileye sahip olmaktan hiçbir zaman utanç duymadım, tam tersine ailem bana hep gizli bir gurur verdi.

Muhtemelen bir *perde anı* olan çok uzak bir anıda, babam akşam vakti terzihanesinde onu ziyarete gelmiş dostlarına, benim tanımadığım ve ileride güncesinde keşfedeceğim bu öteki dünyanın toplu katliamlarını anlatıyor. Ama bunlar, benimle sadece Ermenice konuşulduğuna göre bilmediğimi farz ettikleri bir dilde, Türkçe anlatılıyor olmaları dışında,[3] belleğimde bana acı veren anlar olarak

3 Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde Ermeniler Türkçe konuşurdu. Bkz. Krikor Beledian'ın bu kitaptaki yazısı.

canlanmıyor: Orada bir haysiyet kelamı, canlı bir kelam işitiyorum, etrafıma sinmiş o anonim suskunluğu değil. Ete kemiğe bürünmüş bu kelam bana belli bir haz da veriyor: Babaya ait bir başka yeri hayal etmenin hazzını. Gene aynı sağ kurtulanlar "aile"sinin mensupları arasındaki bir akşam oturmasının güven verici kozasında, *Oidipus çağındaki* küçük kız, ona çok uzak olsa da, canlı kalmış anlatıcıyı dinliyor. Onu, galip çıkacağı bir destandaki kader anlarını anlatıyormuş gibi, güvenle dinliyor. Hiç kuşkusuz dinlediği iyi bir anlatıcı. Sanırım, ileride sözcüklere ve dile yatırım yapmasının kökeninde de bu yatıyor.

Yitik memleketin, yakınların ve geleceğin anıldığı bu anlardan geriye, bana sadece paylaşılmış mahremiyet hisleri kaldı.

Bu anlatılarda dehşet sahnelerine hiçbir müsamaha yoktu, insani bir maceranın, yani gayri insani bir dünyada yaşamaya devam etmenin ölümcül aşamalarını aktaran bir raporun itidali vardı. Benim aklımda tuttuklarım –kalanı belli ki bastırıldığından– paradoksal biçimde, bana hayaller kurdurmuş olması gereken imgeleri anımsatıyor: Deveyle yapılan yolculuklar, akrabalarını arayan ya da yiyecek ekmek peşindeki memleketlilerle homerik kavuşmalar, kamp yerine yaklaşan yangını uzaklaştırmak isteyen Bedevilerin bildik becerileri. Belli belirsiz hatırladığım bir şey de, babamın, sonunda kurtulup Halep'te ilk kez un tedarik edebildiklerinde ekmek yapan annesinin el kol hareketlerini tarif ederkenki mutluluğu. Annesinin hareketlerinden aldığı haz, hiç kuşkusuz, bu adamın bazen yemek sonlarında söylediği şu sözlere tüm anlamını veriyor: "Bugün de karnımızı doyurabildik!"

Yeis ve yakınmaların daha çok kadınlardan geldiğini söylemek isterim: Sefil bir otel odasında geçirilen ilk sürgün günlerinin dramlarını, parasızlık, dil bilmeme ve iş bulma sıkıntılarını anlatırlardı. İç geçirmelerini, benim canımı çok yaktığı için dinlememeye çalıştığım keder nakaratları ve değişmez bir sızlanma izlerdi: "Her şeyimizi kaybettik, her şey orada kaldı!" Gene de, bu ev halkının mücadele tarzı, sanılabileceğinin aksine hiç de melankolik değildi: Sağ kalımda duygulara ayıracak zaman yoktu. Hayatın ritmine belli

bir zindelik ve sadelikle ayak uyduruluyordu. Gelenek, neredevse ümmi olan anneannemin bana ezberlettiği Ermenice Göklerdeki Babamız duası ve çıkarmayı öğrettiği haç işaretinde sorgusuz sualsiz korunuyordu.[4] O mültecilerin fakirliklerinden kalkarak yeniden bir anlam inşa etme dirayetleri, her şeye rağmen bir umuttan besleniyordu: Bir süre önce "yabancılar"ın çalışma karneleri geri alınmıştı, ama burada ne katliama uğrar ne de soyulurlardı ve kızları tecavüze uğrama korkusu olmaksızın tek başına okula gidebiliyordu. Yaşama hakkı negatif bir belirlenime, yani artık ölüm tehdidi altında olmamaya dayandırılıyordu.

O halde, varlığının bu ilk döneminde, babaya ait bu elyazmasının içeriğinin beni kuşattığını, adeta içine alıp yuttuğunu ve bu şekilde tarif edilince beni tatlı tatlı gülümseten "Altounian ailesinin hikâyesi"nin epizotlarını asla bilincine vararak, *özne* olarak yaşamadığımı söyleyeyim. Benim için aileyle olmak, anneannemi ziyarete gelen yaslı dulların tüm geçmiş korkusunun ağırlığını taşıyan o aileye sahip olmaktı.[5] Çocukluğumu, bir yanda dünyayla kurulan bu ilişkinin yarası, diğer yanda beni aile içine kapanmaktan kurtardığı, kendi başıma ve kendim için düşünmeyi, düşüncenin sözcüklerini sevmeyi ve yaşama sevincinin kesinlikle gündemde olmadığı bir yuvayı birkaç saatliğine unutmayı öğrettiği için sevdiğim laik Fransız okulu arasında geçirdim.

*

Koparılmış onca bağın matemini tutan bu istilacı kişilikler, bu dramatik ve benzeşmez senaryolar, benim bu bağlanmalarla ikircikli ilişkim, gömülü oldukları, daha doğrusu diri diri gömülü oldukları zarftan, 1968'de başlayan bir ilk psikanaliz sırasında yavaş yavaş çıktı. Kendi konturlarıyla net bir şekilde ifade edilen fikirleri ve kişileri, kişisel ilgilerimin neler olduğunu, gelecek vaat eden tercihler olabileceğini hep okulda keşfettim. Ama o ev yaşamından şimdi anımsadıklarımı, o vakitler hiçbir şekilde ifade edemezdim. Sıcaklığını korumuş olduğum o hayata ait birkaç ışık huzmesinden

4 Bkz. Önsöz: "Mes trois divans." *Ouvrez-moi...*, s. 7.

5 Bkz. *La Survivance...*, s. 2.

yararlanmayı bir tek psikanaliz çalışması başardı. Analiz sırasında, ailemin durumunu ve benim o zamana kadarki durumumu ayırt etmeye, bunlar üzerinde düşünebilmeye başladım. Bizi buraya sürüklemiş olan tarihi olaylarla ilgili kitaplar okumak istedim ve annem babam okula çok az devam etmiş olduklarından –bu bakımdan yetimhanelere toplanan sağ kurtulan çocuklardan farklıydılar– Paris'in kültürlü ve politikayla ilgili Ermenilerini tanımak istedim.

Kendi çevremde bilinmeyen bir soykırım hakkındaki altmış yıllık sessizliği bozacak önemli bir yayıncılık olayı olan, Jean-Marie Carzou'nun 1975'te yayımlanan kitabı *Un génocide exemplaire. Arménie 1915*'i[6] okumam, beni yazmaya adeta mecbur etti. İlk makalem "Comment peut-on être arménien?"[7] 1975'te, geçmişimi

6 Birinci basım Paris: Flammarion, 1975; yeni baskı Paris: Calmann-Lévy, 2006.

7 *Les Temps Modernes* 353, Aralık 1975. *Ouvrez-moi...* içinde tekrar yayımlanmıştır. Sonradan anladığım gibi, babamın elyazmasına hayat veren "ev sahibi ülke"nin kurumsal açılımını *Les Temps Modernes*'in bu ilk kabulü hazırlamıştı (bkz. dipnot 9, s. 121).

Bu nedenle, Simone de Beauvoir'a yazma cesaretini bulduğum, ekinde bu ilk yazı taslağının bulunduğu 25 Haziran 1975 tarihli mektubu okurla paylaşmak bana öğretici geliyor; mektupta Beauvoir'dan, onay vermesi halinde üzerinde çalışıp son halini vereceğim bu metni yayımlamasını rica ediyordum. Yazının kaderiyle ilgilenenler için söyleyeyim, bu mektup beni bile şaşırtıyor, zira bir yandan "kırk yaşında, öğretmen bir kadın"ın yaşadığı dönemin kültürel iklimini yansıtırken, sonradan geliştirme noktasına geleceğim izleklerin neredeyse tamamını da nüve halinde içinde barındırıyor! 2 Temmuz'da Jean Pouillon bana yazı kurulunun metnin yayımlanmasını kabul ettiğini bildirdi. Bunu izleyen ve içlerinde 1982'de yazdığım, babamın elyazması "Terrorisme d'un génocide"in de bulunduğu altı metin de aynı şekilde olumlu yanıt aldı.

Hanımefendi,

Siz, kadınlık durumu skandalını açığa çıkaran ve kadınları kendi benliklerine götürebilecek yolu açan ilk isimlerdensiniz. Kadınların halen parçası oldukları, o 'var olmayan' varlıkların arasına, hiç kuşkusuz, her türden ezileni ve yok sayılanı da katmak mümkün. Ben size burada bir kadın olarak ve altmış yıl önce sessizce katledilen bir halkın kadını olarak sesleniyorum.

Yakınlarda düzenlenen, yüzyılımızın ilk soykırımı olan Ermeni soykırımı anması ve Jean-Marie Carzou'nun kitabı *Un génocide exemplaire*'in yayımlanması, bende şahsi bir yolculuğun sonlanışıyla aynı zamana denk geldi; bu yolculuk sırasında, psikanaliz yardımıyla, her kadının maruz kaldığı kölelik ilişkilerinin ötesinde, ata topraklarının dışına sürülmeye, Aile'nin tehcirine ve ölümüne, köklerin geri dönüşsüz bir biçimde yitirilişine kadar gerilere

ruhsallaştırma ve tarihselleştirme çalışmasını başlatmış olan ilk psikanalizimin sonlarına doğru yayımlandı. Ermeni soykırımının altmışıncı yıldönümü anmaları da, böyle bir mirasın alımlanması için, kültürel ve/veya siyasi üçüncü tarafın ne kadar önemli olduğunu bana açık bir şekilde gösterdi.

1978'de, Ermeni entelektüel çevrelerini keşfederken, annemin bir gün pek de üzerinde durmadan, sekiz yıl önce vefat eden babamdan kalma bir elyazmasından bahsettiği "aklıma geldi"[8] –belki de, bu yararsız bilginin verdiği endişe nedeniyle. Görmek istedim, annem bulup getirdi.

Peki ama bu korkutucu, kutsal nesneyle ne yapılabilirdi? Bu dokunsan dağılacak küçük deftere elimi sürmeye hakkım var mıydı?

---

gidebildim. İşte o noktada, size ekte gönderdiğim, ilk başta kendim için yazmış olduğum bu metni kaleme alma ihtiyacını hissettim.

Kendisinden alıntı yaptığım Bayan Ter Minassian, bana bu metni *Les Temps Modernes* gibi bir dergide yayımlatmamı salık verdi. Bu konuda sizinle görüşebilmek ve ekteki sayfaların dergi okurlarının ilgisini çekip çekmeyeceğini sormak isterim (ki bu durumda, yazdıklarımı yeniden elden geçirmem gerekebilir).

Bana gelince, hiç kuşkusuz, yazdıklarımın bir tanıklık oluşturduğu kanaatindeyim; diğerleri arasında, her türlü egemen söylemin, ezdiklerini yaşamakta oldukları şiddeti adlandırmaktan âciz bıraktığı, hatta, söyleyecek hiçbir şeyleri olmadığına inanma noktasına getirdiği o amansız mekanizmaya dair bir tanıklık. Kimlik kaybı onları suskunluğa mahkûm ediyor. Kendime şunu da sormaktayım: Kusursuz cinayete ilişkin böyle bir tanıklık ya da bu yönde bir araştırma, başka her yerdeki katliam kurtulanlarının davasına da hizmet edemez mi?

Kırk yaşındayım, Almanca öğretmeni, üç çocuk annesi, boşanmış bir kadınım. Aldığım eğitim icabı ve Fransızcanın anadilim olmamasından ötürü, toplumdaki her türlü değişimin, ezilenlerin özgül dillerine erişimine, yani, o vakte kadar maruz kaldıkları ve içselleştikleri örtük tahakkümün maskesini indirme güçlerine bağlı olduğunu düşünmekteyim.

Benimle görüşmenizin mümkün olacağı umuduyla, size en derin saygılarımı sunmama izin vermenizi rica ederim, Hanımefendi.

8 Tam da, Freud'un toplu eserlerinin Fransızca baskısında (PUF, 1988-2014) "araya giren düşünce" ya da "akla gelen düşünce" olarak tercüme edilmiş olan Freudcu *Einfall* anlamında. Bu vesileyle, sözcüğün Freudcu anlamını gerçekten deneyimlemiş oldum. "Einfall", kelimesi kelimesine düşünüldüğünde, içinize (ein-"içeri giriş"i anlatan edat) düşen (fallen-düşmek) düşünce demektir.

Kim için yazılmıştı? Hangi amaçla? Hangi şartlarda, nasıl bir ruh haliyle? Hangi tesadüf sonucu onca yıldır korunmuştu? Bu soruları kime sormalıydım? Bu kaygılandırıcı sayfalara eşlik edecek, onları yaşayanların dünyasına götürecek hiçbir aracının olmaması, çöllerde anne babalarının imhasından sonra hayatta kalmış yetimlerin yanında hiçbir koruyucunun olmamasının bir tekrarı değil miydi? Kendisi de bir yetim olan bu defter beni sorguya çekiyor, sorumluluğunu üstlenmemi istiyordu. Başka bir gezegenden düşmüş bir göktaşından korkar gibi korkuyordum ondan, ama acıyordum da, onu akustik, dilsiz bir boşlukta öyle atıl ve yalnız bırakamazdım.

Bir çevirmen aramaya koyuldum. Bu hiç de kolay olmadı: Metin Ermeni harfleriyle, ama Türkçe yazılmıştı. Tercümesi elime geçtiğinde, fazla tanımadığım ama satırlarının her noktasında teşhis ettiğim o adamın yazdıklarını Fransızcasından deşifre edip bu esrarengiz sayfaların ortaya koyduklarını yumruk yemiş gibi keşfettiğimde, kendimi nirengisiz bir boşlukta, beni acilen ikinci bir psikanalize götüren bir tür gerçekliğe yabancılaşma halinde buldum. Bu ruhsal çöküşü şöyle açıklayayım: Sağ kurtulmuş ebeveynin evde sezinlenmekte olan o dehşetengiz geçmişi, bir bölünmeyle benlikten ihtiyatla ayrılmış bir tür gerçekdışında, erotikleştirilmiş bir dille yoğunlaşmış halde yaşar. Ama bu geçmiş, size şiiri ve düşünceyi öğretmiş olan dilde, beyaz üzerine siyah harflerle, okuma mesafesinde karşınıza çıkarsa, gerçekliği yüzünüze çarpar, bilincinizi şiddetle, şimdiki zamanınızı, daha doğumunuzdan birkaç yıl önce, hemen yanı başınızda, dünyanın o insanlık dışı yüzünü tanımış olan zamana bağlamaya mecbur eder.

Siyasi bir eylemin bana 1982'de, Fransızca tercümesi artık elimde olan bu elyazmasını yayımlatma kararını aldırması, dünyadaki güncel olayların benimkilerin geçmişiyle ilişkim üzerindeki belirleyici etkisini kesin olarak teyit etti: Eylül 1981'de, Türkiye Konsolosluğu'ndaki rehin alma eylemi, kendi çevremde ilk kez tarihimizden konuşulmasına yol açtı. O hayattayken gerçekleşecek olsa, babamın bu eylemi onaylayacağını hissediyordum. 1896'da gerçekleştirilen İstanbul'daki Osmanlı Bankası işgalini arkadaşlarına anlatışındaki

o direnişçilere özgü hazzın çok silik anısını tekrar hatırlayınca, kendiliğinden, onun çok gurur duyduğu o kahramanlıktan bahsederkenki hoşnutluğuyla kendimi özdeşleştirmek durumunda kaldım. O zaman, bu kutsal emaneti koruyucu gizilliğinden çıkarmaya ve onu kuşatan tabuyu çiğnemeye hakkım olduğunu hissettim. O tarihe kadar üç makaleme[9] yer vermiş olan *Les Temps Modernes*, çevirmeninin koyduğu zorunlu dipnotlar ve açıklayıcı bir sonsözle bu metni de yayımlamayı kabul etti.[10]

Bana gelince, babamın metnine, yukarıda aktardığım perde anı sahnesinin daha o zamandan şekillenmekte olduğu küçük bir giriş yazdım:

> Bu sayfalarda, benim ve benim yaşımdaki tüm Ermenilerin çocukken çokça dinledikleri o hikâyelerin bir kısmını buluyorum. Babamı dinlemeyi tutkuyla severdim, ansızın kaçamak yapan sözleri dayanılmaz görüntülerin önüne bir perde çekerdi, ama bakışlarının okunaksızlığı, hareketlerinin tutukluğu, sesindeki gizli heyecan ve kararlılık, orada dehşete maruz kalmadan önce masumiyetle sevdiği, ona ait olan bir başka yeri anlatırdı. Bütün bunlarda, son anda toprağa verilen 'baba'nın naaşıyla ve 'evlerimiz'le birlikte gençlik düşlerini, hayatının köklerini de geride bırakarak temelli sökülüp atıldığı bir ülkeye olan özlemin sesini işitirdim.

---

9 "Comment peut-on être Arménien?"; "Une arménienne à l'école", *Les Temps Modernes* 373/374, Ağustos/Eylül 1977; "A la recherche d'une relation au père, soixante ans après un génocide", *Les Temps Modernes* 389, Aralık 1978 (son iki yazı, *Ouvrez-moi...*'da, sırasıyla s. 37 ve s. 55'te yeniden yayımlanmıştır). Bu son makale, gerçekte bir "perdeleme" çalışmasıydı: Michael Arlen'in kitabını (*Embarquement pour l'Ararat...* Paris: Gallimard, "Témoins" dizisi, 1977) okurken, yazarın babası ile kendi babam arasındaki benzerlikler beni müthiş sarsmıştı. Tercümesini kısa bir süre önce keşfettiğim babamın elyazmasını ele alamadığımdan, Arlen'in metni üzerinde çalışmıştım.

10 Bu güncenin dilbilimsel aktarımı, sadece bir dünyaya getirme "çalışması" oluşturmakla kalmaz, tanıklığı coğrafi, tarihi, kültürel bağlamına yerleştiren dipnotlarıyla iyi bir okuma mesafesinden bir kadraj da verir. Ermeni kültürü ve tarihi konusunda engin bir birikime sahip olan, akademisyenliğinin yanı sıra Ermenice yazan bir şair ve yazar da olan Krikor Beledian'ın çalışması, anlatıyı dil gerçekliğine aktarırken bu zamansal-mekânsal referanslarla çevrelenmemiş olsaydı iletişimin sembolik alanının dışına düşerdi.

Okumalar arasındaki mesafe, coşku selini yeterince bastırıp bendeki bigâne ve meraklı okura yer verdiğinde, bu güncenin yazarının, benim her şeye rağmen içinden doğduğum bu destanı aşama aşama yeniden yaşamasını dinlemekten aldığım diri hazzın sebebini anlıyorum. Hayatın –büyük korkunun, bir kez daha paylaşılan iki lokma yemeğin ya da umut renklerindeki çarşının– deşifre edilmesi gereken amansız bir serüven olmasında ve zulüm karşısında hayatta kalmanın biz bütün Ermeniler için kaçınılmaz bir mecburiyet olmasında coşturucu bir şey vardı.

"Altounian ailesi" birçok kez ayrıcalığa mazhar olmuştu:

– katledilen dedem, "şans" eseri, bir insanlık ritüelinin yerine getirilmesi için katillere karşı koyan karısının gözü pekliği ve ergen yaştaki oğlunun uyanıklığı sayesinde, bir mezara sahip olabilmiş ve arkasından bir dua okunabilmişti;

– bu oğul, tehcir edilmelerinin hikâyesini titizlikle kayda geçirme cesaretini bulmuştu;

– ben, bu hikâyeyi yayımlamama izin veren bir güncellikten yararlanmıştım;

– ve bunu yapmamı sağlayan bir eğitime sahiptim.

O halde, babamı harekete geçiren temeldeki yazma eylemi, ondan habersiz, belleğinin daha sonraki iletimini belirleyecekti, ama o bir anlatı üreten bu hareketin doğuracağı sonuçların bilinçinde miydi kuşkuluyum. Ben sadece şunu sordum: Babasının naaşının son anda gömülmesi, bu ritüelin üstünkörü icrası –"bir mezar kazdık" ve "*derdere* beş ğruş verdik"– o zamanki ergen için, bu toprağa verişin vakanüvisi olarak, sonradan bunu söze dökebildiği ruhsal uzamı düzenleyen çok ender bir ayrıcalık oluşturmamış mıydı? Michel de Certeau, "yaşayanlara bir yer tespit etmenin yolu olarak ölüleri gömen anlatısallık" tanımını yapmaz mı?[11]

Demokratik üçüncü tarafa, siyasi eylemle açılan uzamı sonuna kadar kullanma olanağını veren bu elyazmasının –kelimenin her anlamında– "yayımlanması"[12] vesilesiyle, bir zamanlar "cumhu-

11 Michel de Certeau. *L'Écriture de l'histoire*. Paris: Gallimard, 1975. s. 118.

12 "Terrorisme d'un génocide"/"Tout ce que j'ai enduré des années 1915 à 1919", Janine Altounian, Vahram Altounian, Krikor Beledian (Altounian'ın, Krikor

riyet okulu"nda yararlandığım o kurtarıcı deneyimi bir kez daha yaşayabildim.[13] Evrenselci idealleriyle cumhuriyet okulu, elbette ki küçük Ermeni öğrencinin hikâyesinden bihaberdi, ama –öğrettiklerine rıza göstermesi koşuluyla– evde hiçbir yeri olmayan o kıza "demokratik biçimde" bir yer veriyordu. Neticede, bana elyazmasının Simone de Beauvoir tarafından "vahşi bir metin" olarak nitelendiği ve kendisinde belli bir kuşku uyandırdığı bilgisi aktarıldı. Gene de metni yayımladı. Beauvoir benim okul, sonra da kadın yaşamımda, Jules Ferry Okulu'nun kendilerini aşan konularda oldukça müsamahalı, "kendilerinden fazla emin olsalar da iyi niyetli"[14] kadın öğretmenlerini temsil ediyordu. Okulun uyguladığı az çok güçlü baskıyı hiçbir zaman temelden yıkıcı bir şey olarak görmemiştim: Benim gözümde bu, anne babamın yok edilmiş mirasını tercüme edebilecek bir dil edinmenin tek yoluydu. Evin kurbanlaştırıcı etkisi bireyleşmeyi, çatışmayla farklılaşmayı, dolayısıyla mirası devralmayı imkânsızlaştırırken, kurumun bu baskısı bana bizde dilsiz kalan şeyi hissettiriyordu.[15]

Beledian tarafından tercüme edilen, dipnotlar eklenen ve bir sonsöz yazılan Vahram Altounian'ın güncesine yazdığı giriş), *Les Temps Modernes* 427, Şubat 1982. Yazıların hepsi *Ouvrez-moi...*, s. 81-118'de yeniden yayımlanmıştır.

13 Bkz. "L'école de la République, jadis 'mère adoptive' pour les sinistrés, l'est-elle encore?" *Les Temps Modernes* 615/616, Eylül-Ekim-Kasım 2001. Ayrıca bkz. *L'Intraduisible...*, s. 128 vd.

14 Bkz. "Faute de parler ma langue/L'arménien qui me parle, que je ne parle pas", *Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie*. s. 147: "Fransalı bir Ermeni olarak, 1938'de, günümüzün onca sürgün çocuğu gibi, dört yaşım, annemin ördüğü kızıl saçlarım ve babamın ulağı, pür dikkat kara gözlerimle, Jussienne Sokak no. 7'deki anaokulunun eşiğini, sadece gelecek günlerin tek ülkesi olduğunu anladığınız yabancı, tehditkâr bir memleketle o yaşta nasıl karşılaşılabilirse öyle geçmem gerekmişti. Masallardaki küçük kızların bırakıldıkları karanlık orman yolları bazen güzel açıklıklara çıkar: Orada, kendilerinden fazla emin olsalar da iyi niyetli o perileri, öğretmenlerimi buldum ve yavaş yavaş, insana dünyayı keşfettiren o yürek parçalayıcı ya da ışıltılı duygulanımların hiçbirini, hiçbir düşünce çalışmasını, hayal âleminin hiçbir kaçamağını yakınlarına, Ermeniceye çeviremeyen o kız oldum."

15 Burada, öğretmeninin Camus için oynadığı varoluşsal rolü düşünmek yeterlidir. Bkz. *La Survivance...*, "Écrire la rupture réinstaure l'héritage (chez Albert Camus, Pierre Pachet)" bölümü.

*

Şimdi, bu tehcir güncesinin bana ulaşana dek kat ettiği yolun *L'Intraduisible*'deki[16] son etabını ele alacağım; burada kitabın yayıncı tarafından reddedilen ilk başlığının *L'Empêchement* [engel/engellenme] olduğunu belirtmem gerekiyor. "Engellenme"den "şefkatin engellenmesi"ni anlıyordum: Sağ kurtulanlar çoğunlukla, kendi aralarında ve çocuklarına karşı şefkat duygulanımlarının ifade edilmesine olanak veren o ilişkisel mesafe lüksüne sahip olmazlar. Şefkatin kendisini sözlerle, davranışlarla değil, çocuğun korunmasını, kollanmasını sağlayan hareketlerle[17] ifade ettiğini söylemek isterim. Ben babamın boş bakışlarını, babasının can verme süreci konusunda suskun kalan anlatısındaki o boşluğa çıkarmak suretiyle bana hissettirmiş olduğu acıyı hafifletmeye çalıştığım kaçınışını, işte bu engellenmeye bağlıyorum. Bu boşluk hiç kuşkusuz, babasının ölümü sırasında toplu bir insanlıktan çıkma haline tanık olan, onda bıraktığı izlerle, muhtemelen sonradan her tür duygulanımsal teması "engelleyen" o tecrübeyi yaşayan bir ergenin gözünde, her tür duygulanımsal ifadenin nafileliğine tercüman oluyordu.[18]

Bu duygulanımsal *donuşun kuşaklar ötesi* denebilecek süresi hakkında bir fikir vermek için, burada, babama ait bu metnin yakın geçmişte bende uyandırdığı hiç beklenmedik tepkilerden söz edeceğim. Bu derlemenin hazırlanması metnin elektronik bir kopyasını oluşturmayı gerektirdiğinden,[19] benim için en kolayı götürüp taratmak olurdu. Ben gene de, metni bizzat kopya etmeyi seçtim. Geçtiği acılı yolu, elinden tutup ona sabırla eşlik ederek, adım adım, sözcük sözcük yeniden kat etmek istiyordum. Tuşlara vururken, kendimi bir kez daha, bu anlatının her bir cümlesinin açığa çıkardığı gerçeklik karşısında bulunca, sayısız kez okumuş olmama rağmen, onu

16 Janine Altounian. *L'Intraduisible. Deuil, mémoire, transmission*. Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 2005 ve 2008.

17 *age*., s. 9, 27 vd.

18 *age*., s. 167 vd.

19 Güncenin tercümesi 1982'de *Les Temps Modernes*'e çevirmen tarafından daktilo edilerek teslim edilmiş, Les Belles Lettres tarafından yayımlanan *Ouvrez-moi...*'da da *Les Temps Modernes*'in sayfalarından kopyalanmıştı.

ondan kaçarak okuduğumu, içinde barındırdığı ve gözlerimi şimdi hâlâ dökülmemiş onca yaşla dolduran "engellenmiş" duygulanımları sonuna kadar tüketmediğimi fark ettim. Bastırma ve bu dehşet verici uzamları gözler önüne seren kapıyı bir daha aralamama arzusu gerçekten de var olmuştu demek.

Bu kopyalama çalışması sırasında, tüm günlerimi 1915-1918 yıllarında, babanın ölümünden sonra onurlu ve "direnişçi" bir annenin tek dayanağı olan, henüz 14 yaşını doldurmamış, çok faydalı bir soğukkanlılığa sahip, o akıllı, canlı, cesur çocukla birlikte geçirdim. Belli belirsiz benim kaderimi de belirleyecek kırılgan aidiyetlerine sadakatte ayak direyen bu dayanışmacı ikili, beni terörün, cinayetin, her an ölümün soluğunun hissedildiği o çöllere, gerçek olduklarına göre benim için temel olan o topraklara taşırken, bir kez daha başkalarından ve kendi hayatımdan uzaklaştırıyordu; tabii, o hayat hiç varolduysa! Kendimi yeniden her şeyimle o yıllarda, o diyarlarda buluyordum, sözcüklerin bilgisayarın ekranına yazacaklarından, olacak olanları görmekten korkuyordum ve "*Hokdemper* 1919 23'de vaporu aldık, yola cıkdık. 7 gun sonra Marsilya'ya vasıl olduk" cümlesini kopyalamayı bitirdiğimde, nihayet korkumdan kurtulmuş olarak onlarla birlikte Fransa topraklarına ayak basıyordum.

O çok uzak zamanlardan ve yerlerden gelip gizemli defterin durduğu zarfa girmiş kâğıtları dikkatle inceleme cesaretini ancak o zaman, dönüş"ümüz"ün verdiği iç rahatlamasıyla buldum. O zamana kadar göz ardı edilmiş iki mektubu alıp tercüme ettirdim.[20] Mektuplar Marsilya'ya "varışımız"dan üç-dört ay önce, Fransa'da yaşamakta olan amcalarım tarafından yazılmıştı; Haziran 1919 tarihli birincisi, Lyon'dan gönderilmiş bir çeşit kayıp arama ilanıydı; Temmuz 1919 tarihli ikincisi ise, nihayet sağ olarak bulunmuş olan "Hakikatli ebeveynimiz sevgili validemiz Nahide"ye sesleniyordu. Mektupları okurken anladım ki, kopya ettiğim metni nesnel bir zamansallığın içine yerleştirebilmek için hâlâ bu "zamandaşlar"ın sesine ihtiyacım varmış. "Nazig *mayrig*" diyordu ikinci mektup, "her ne kadar 4 senedir sizler ile mühabere edemedik lakin..." Demek

20 Bkz. Vahram'ın güncesinin devamı, s. 93.

oluyor ki, tam da iki kardeşin burada, Lyon'da geçirdikleri o dört sene içinde, orada, anneleri ve erkek kardeşleri ölümle burun buruna gelmiş; babaları can vermişti. Artık içimde geriye dönük olarak yeniden canlanan, orada çekilen korkunç çileler sırasında "engellenmiş" duygulanımlar değil, burada, Lyon'da yaşanmış o korkunç kaygıydı; çok geçmeden yerini hiçbir kayıp ilanının babalarını geri getirmeyeceği kesin bilgisine bırakacak olan, habersiz geçen o dört yılın kaygısı.

Psikanaliz çalışmasının mirasçıda kendi dilinin mekânına, kendi yaşantısının zamanına çağırdığı tam da bu donmuş[21] ama yok da olmayan duygulanımlardır; kişi böylece, bu ifade edilmemiş duygulanımları anne babanın şahsından kazıp çıkarabilecek ve içe atabilecek duruma gelir. Her şey, Winnicott'ın klinik dehasının ortaya koyduğu *çöküş korkusu*nda olduğu gibi, sadece bireyi değil, onun kuşaklar ötesi iletimini de etkilercesine cereyan eder. Bu geriye dönük sahiplenme, çıkış noktasında anne babanın değil, çocuğun arayışının bulunduğu geriye doğru bir iletim hareketi izler. O halde, benim girişimimin anlamı burada yatıyordu: Onların zamanında yaşanmamış duygulanımları hissetmek için yazmak ve yayımlamak![22]

L'Intraduisible'i yazana kadar, yazılarıma travma yaratıcı bir tecrübeye tanıklık eden çeşitli metinleri konuk etmiştim: Sadece Ermeni soykırımının değil, daha genel olarak, tarihteki şiddetli kırılmaların ruhsal etkileri üzerine yazmıştım.[23] Bu, travma yaratıcı,

21 Yas çalışmasını oluşturan farklı aşamaların birbirini takip edişini anlamak için bkz. Jean-Claude Métraux'nun mükemmel yapıtı, *Deuils collectifs et création sociale*. Önsöz: René Kaës. Paris: La Dispute, 2004.

22 D. W. Winnicott. "La crainte de l'effondrement." *Nouvelle Revue de Psychanalyse* 11, 1975.

23 Yazılarım hem Şoa hakkındaki tanıklıklar –örneğin, Auschwitz'den sağ kurtulan ve daha sonra intihar eden Avusturyalı Yahudi filozof Jean Améry'nin (bkz. *La Survivance*..., "L'extermination des hommes invalide leur langue par implosion du lien social"); Pierre Pachet'nin (bkz. *La Survivance*..., "Écrire la rupture réinstaure l'héritage"); Ruth Klüger'in (bkz. *L'Intraduisible*..., s. 91 vd); Aharon Appelfeld'in (bkz. "Figures de l'autre en soi." *Le Coq-Héron* 192. Paris: Eres, 2008: "Se remémorer les traces des défunts pour préserver une altérite interne") tanıklıkları –hem de birkaç kuşağa yayılan tuplumsal-kültürel bir drama ilişkin tanıklıklar– örneğin, Annie Ernaux'nun (bkz.

gene de kurucu günce, ergen yaştaki bir babanın kovalanan bedenini teşhir eden dokunulmaz bir cisim oluşturduğundan, okumasını başka metinler üzerinden yapmak zorunda kalmıştım. Bu metin, benim haberim olmadan, tarihin başka yüz kızartıcı miraslarını, kendi sözlerine vasıl olamamış ya da dillerinin imhasıyla yıkıma uğramış anne baba figürlerini alımlamanın paradigması haline geliyordu. Ama bu süreçte yavaş yavaş, bu alımlamaların kendime izin vermediğim bir başkasının, incelemeksizin, sadece coşkusal bir yaklaşımla okuduğum baba metnini alımlamanın yer değiştirmesi olduğunu kavradım.

Neticede, 26 yıl önce okunmuş bu tanıklığı nesnel bir şekilde incelemeye, ancak 2004'te, tam da "engellenme"yle ilgili olduğu için beni can evimden vuran bir konuda kaleme aldığım bir makaleyle girişebildim: Sağ kalanların elleriyle ifade edilen tanıklık.[24] İşte o zaman, baba metninin içerdiklerini felç edici bir coşku seli içinde değil, başka yazarların metinlerini nasıl tahlil ettiysem öyle, tasnif edip sıralayarak analiz ettim. Bunların o zamana kadar bilinçdışından yazıma ilham vermiş ve hayatımı canlandırmış değerler olduğunu bir kez teşhis ettikten sonra, ertesi yıl *L'Intraduisible*'de, o zamana kadar yayımlanmış makalelerimdeki ikincilleştirici değerlendirmeleri altına yerleştirdiğim konu başlıkları olarak yeniden ele aldım.

O zamana kadar, referanslarım çoğunlukla "klasik" yazarlar olmuştu.[25] Acı duygulanımları iletmek için edebiyat zevkinin ter-

---

Ouvrez-moi..., "De l'Arménie perdue à la Normandie sans place" [lecture La Place d'Annie Ernaux]); Camus'nün (bkz. *La Survivance...*, "Écrire la rupture réinstaure l'héritage"); Peter Handke'nin annesinin intiharıyla ilgili (bkz. *La Survivance...*, "Être en dette d'un texte à ceux qui furent sans 'papiers'"); Eva Thomas'ın babasının işlediği ensest suçunun üzerini örten sessizlikle ilgili (bkz. *Ouvrez-moi...*, "Viol et silence") tanıklıkları üzerineydi.

24 Bkz. "De quoi témoignent les mains des survivants? De l'anéantissement des vivants, de l'affirmation de la vie." Jean-François Chiantaretto (ed.). *Témoignage et trauma. Implications psychanalytiques*. Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 2004.

25 "Une Arménienne à l'école"de, sürgüne giden dul bir kadın ile çocuğunu çağrıştırmak için Racine'in dizelerini kullanmıştım. Benden göçmenlerin

cümanlığından yararlanmak ya da tanık ve kefil bir bakışın desteği olmaksızın tek başıma yaşadığım bir tecrübeyi ilk başta mevcut olmayan bir nirenginin içinde kaydetmek için, bir başka tecrübenin tanıklığına dayanmak istiyordum. Artık, baba metnini alıp onu, içinde keşfettiğim beş ana izleğin çevresine böyle yelpaze gibi yerleşen yazılarımın doğurucu ilkesi dahi yapabilecek durumdaydım. Bu izlekler şunlardı:

– elde kalanları değerlendirmenin kaygı karşısında koruyucu değeri;

– kültürüne ve dini törenlere sadakat;

– tecrübesini iletmek için onu "yabancı" dile tercüme etme tercihinin habercisi olan, çocuğu kurtarmak için onu bir yabancıya bırakma tercihi;

– ölümcül çileleri unutmamak ya da kendinden uzağa hapsetmek için bunların dökümünü yapma kaygısı;

– ve genel olarak, hayatı korumak için hiyerarşilerin ve kuşakların tersine dönmesi.

O halde, kronolojiyi geriye saran, psikanaliz ve yazın çalışmasıyla yeniden güncellenmiş, itibarı iade edilmiş arkaik bir metne yeni bir ışık tutan bu bölümlemenin hedefinde, onu toprağa vermeye

---

çocukları hakkında bir şey yazmam istendiğinde, ilk tepkim söyleyeceklerimin "tercüme edilemez" olduğunu düşünmek oldu. O zaman, belki de orta sondayken okuduğumuz *Andromaque*'a olan sevgimi düşündüm ve orada gerçekten de çok şey anlatan şu dizeleri buldum:

"Mahvolmuş bir çocuğun nesinden korkulur [...]
Bedbaht bir çocuk, ki henüz bilmez
Pirüs efendisidir ve o Hektor'un oğludur! [...]
Sana çekmediği kötülüklerden yakındığı olmuş mudur?"
(Racine, *Andromak*, 877., 271-272., 1032. dizeler).

Söz etmek istediğim her şeyi orada buldum: Çocuğun büyüklerinin kaybından ve yabancılaşmasından habersiz oluşu, yapmacıksızlığı ve ifadesizliği. Daha sonra, 1990'da, ilk makale derlememe bir başlık ararken, Ermenistan'ı anımsatmak için Corneille'den yararlanmayı tercih ettim ve Prenses Loadika'nın ağzında şu dizeleri buldum. Attalus'un Bitinya tahtını sunduğu Ermenistan Kraliçesi Laodika ona köklerle olan bağı çok iyi ifade eden şu dizelerle yanıt verir: "Bitinya'nızda hüküm sürmeyi istemem asla: Sadece Ermenistan'ın yollarını açın bana." (*Nikomed*, 1712-1713. dizeler).

yarayacak ruhsal zarflar yaratmak vardı. Bu şekilde, metnin travma yaratıcı etkisini hükümsüzleştiriyor, sonuçta onu kıymetli bir tanıtıcı hazineye ve sevilesi bir nesneye dönüştürüyordu.

Travma Yaratıcı Bir İletimin Derinlemesine İşlenmesinde Ruhsal Yaşamın ve Yazının Zamansallığı

Bu kitaba katkımın, yukarıdaki özyaşamöyküsüne dayanarak birkaç kuramsal hipotez ileri süreceğim ikinci bölümüne başlamak için, Freud'un "Analizde inşalar" başlıklı makalesinde geliştirdiği bazı önermelerden yola çıkacağım:

> Terapi çalışması [...] tarihsel hakikat parçasını geçmişte ait olduğu noktaya geri göndermekten [...] oluşur. Nasıl ki bizim inşamız sadece, yaşanmış bir tarihin kayıp bir parçasını bize geri verdiği için etkili oluyorsa, aynı şekilde, hezeyan da ikna gücünü reddedilmiş gerçekliğin yerine koyduğu tarihsel hakikat öğesine borçludur.[26]

Ben burada hezeyan ile tarihsel hakikat arasında kurulan bu ilişkiye gönderme yapıyorum, zira kitlesel katliamlardan sağ kurtulanların mirasçısı tedaviye, duyulmamış anlatılardan izler ya da kendi hayatının güncel gerçekliğiyle hiçbir bağlantısı olmadığı için çoğunlukla aileye ait bir "hezeyan oluşumu" gibi yaşadığı şiddet olaylarıyla bilinçdışı özdeşleşimler getirir. Nereye koyacağını bilmediği, kendi varoluşunun zamanıyla ve uzamıyla eklemleyerek tarihselleştiremediği için sahiplenemediği bir geçmiş ona tebelleş olmuş gibidir. Psikanaliz çalışması o zaman, "bize yaşanmış tarihin kayıp bir parçasını geri veren" Freud'un "inşa"sıyla aynı "etki"yi gösterir. Analizdeki kişinin şimdisinde bulanık bir şekilde istilası altında olduğu bu "tarihsel hakikat öğesi"nin "geçmişte ait olduğu noktaya" geri gönderilmesi; bu zamansal yer değiştirmeyle, hastanın ruhsal uzanımında kendi tarihi için bir yerin ve kendisi için bir özne yerinin açılacağı bir değişim yaratması uzun zaman alır. Psikanalizdeki kişiyi travma yaratıcı tarihinin içinden dışına taşıyan, artık onu

26 S. Freud. "Constructions dans l'analyse." *Résultats, idées, problèmes II*. Paris: PUF, 1985. s. 280; *Gesammelte Werke XX*, 1937, s. 55-56.

bastırmayıp hâkimiyetinden kurtulabilmesini ve aktif bir şekilde kavrayabilmesini sağlayan bu ruhsal yeniden örgütlenme, bir eldivenin içini dışına çıkarma hareketine benzetilebilir. Öte yandan, bu öznelleştirme sonraki yazı çalışmasının temelinde yer alacaktır, zira bu, Freud'un aynı metnine gönderme yapan Didier Anzieu'nün altını çizdiği, reddedilmiş bir tarihsel hakikati yazı yoluyla yeniden sahiplenme işlevinin ta kendisidir:

> Sanat eserine özgü olan olayların [...] gerçekliğine inandırma gücü [...], eserin yaratıcısına yeniden sahiplenme imkânını verdiği benzer bir unutulmuş kişisel tarihsel hakikatten kaynaklanır.[27]

Yazımın ilk bölümündeki otobiyografik anlatı, bir babanın miras bıraktığı, ama mirasçısına sadece hastalık öyküsü sırasında kendini gösteren başlangıçsal bir önceden etki niteliği taşıyan *(avant-coup)* metnin bir sonradanlık *(après-coup)* içine nasıl kaydolduğunu göstermişti. Şimdi, bu belgenin tarihinin nasıl daha geniş bir çerçeveye oturduğuna, yani iki tür etki kaydeden ruhsal bir yaşamın zamansallığına bakalım.

Önce, öznel bir olayın etkisini, anne babamın akranı olan son sağ kurtulanların vefatları sırasında hissettiğim o özel acıyı inceleyeceğim. Ardından, dünyanın toplumsal-kültürel, tarihsel-siyasal uzamında meydana gelen nesnel olayların etkisine geçeceğim. Bana bu derlemeyi hazırlama kararını aldıran, tahmin edilebileceği üzere öznel bir etki oldu: Anne babaya ait o yerin son tanıklarının öldüklerini görmenin acısı.

Son Sağ Kurtulanların Ölümünün Bıraktığı Acının Zamanı

Tarihteki toplu bir cinayetin mirasçıları, sağ kurtulmuş anne babalarının karaya vurdukları ev sahibi ülkede, bu felaketten kendilerine neyin miras kaldığını simgeleştirmeye ancak ikinci, üçüncü kuşaklarda; gizilliğin zamansallığı, mezarsız ölüleri, onlar tarafından yutulma korkusu olmaksızın düşünebilecekleri ve sevebilecek-

27 Didier Anzieu. *Le Corps de l'œuvre. Essais psychanalytiques sur le travail créateur.* Paris: Gallimard, "Connaissance de l'inconscient" dizisi, 1981. s. 107.

leri alımlayıcı bir ruhsal zarfın oluşmasına izin verdiğinde başlayabilirler.

O güne kadar sadece jeopolitik kitapları yayımlamış olan Gérard Chaliand diye bir yazarın, 2003'te çıkan kitabı *Mémoire de ma mémoire*'ın ikilemeli başlığı, bu koruyucu zarfın iki zamanlı oluşumunu güzel anlatır. Chaliand şöyle yazar:

> Madem şimdi herkes öldü, artık hatırlama zamanıdır. Ben, istesem de istemesem de, katledilmiş bir halkın, neredeyse haritalardan silinmiş bir ülkenin mirasçısıyım. [...] Madem şimdi herkes öleli çok oldu ve kendi sonum da epey yakın, bu toplu cinayeti hatırlamanın tam zamanıdır.[28]

Nitekim, bu ruhsal zarfın oluşumunda iş başında olan zamanı zihnimizde şöyle canlandırabiliriz: Görünüşe göre tarihin şiddetinden uzakta, ev sahibi ülkenin zamanında ve uzamında, yeri ve günü belli doğal ölümlerle ölenler "şimdi" bir mezar sahibidirler ve bir bakıma, çöllerin hiçliğindeki dehşet verici cinayetlerin açık uzamını kapatmışlardır. "Şimdi ki artık herkes öldü", bu ölümler, sağ kurtulanların soyundan gelenlerin içine yerleşen acıya bağlı, buranın ölülerinin oranın ölülerinden koruduğu, özel bir sevgi duygulanımını da açığa çıkarır. Yakınlarda can veren bu ölüler, bu ikili geçişin sonunda –terörün sultasından hayatta kalmanın sefaletine, sonra da hayattan ölüme geçiş–, onlara şiddetten uzak bir yaşam uzamı ve zamanı bağışlarlar. Böylece, kuşakların zamansallığı tersine döner ve orada[29] doğmuş olan son sağ kurtulanlardan, burada doğurdukları ve ölerek artık yalnız bıraktıkları çocuklarına geçer.

Artık yetim kalmış olanların hissettiği bu yumuşak ve sancılı acının nasıl bir şey olduğunu biraz daha açmak için şunu söyleyebilirim: Yetimler tarihlerinin ete kemiğe bürünmüş hali olan, hayatta kalmış vatansızların oluşturduğu o dayanaktan artık yoksundurlar. Anne babaların onları kuşatmakta olan hareketleri, sesleri, durmadan tekrarlanan yakınmaları ya da ağır sessizlikleri, eskiden, bu in-

28 Gérard Chaliand. *Mémoire de ma mémoire*. Paris: Julliard, 2003. s. 11, 97.

29 Örneğin, Almanyalı Türk yönetmen Fatih Akın'ın *Yaşamın Kıyısında* (2007) adlı filminde görebildiğimiz o harikulade manzaralar içinde.

sanların sağ kurtuldukları dehşetengiz olayların duyulmamışlığı ile şimdi yetim kalanların kendilerini bu dehşet verici yaşantıların taşıyıcılarından ayırmak, onların yankılarından uzaklaşmak için harcadıkları çabalar arasında bir kale duvarı yükseltiyordu. Ailenin temsilcilerinin bu cismani mevcudiyeti, –sonuç itibariyle, yaşamlarının "çerçeve"si– bizzat bu mevcudiyetin örtük biçimde tanıklık ettiği şeyi bastırmalarını sağlamıştı. Anne babanın kurtarma girişimine sadık kalmak için, orayı mesken tutmuş ölüme meydan okuyup onlara hayat verdiği ev sahibi ülkede kendilerine bir yer edinerek bu girişimi sürdürmeleri gerekmişti.

Mirasçıların güncel acısı, o dayanağın ve kale duvarının yıkılmasıyla, artık bu işaret şamandıralarıyla aralarına, bir çocuk yerinden, mesafe koyamıyor olmalarından kaynaklanır; dolayısıyla, ezici bir miras, buna tanıklık etmeyi hedefleyen siyasi bir mücadele ve parlaklığını kaybetmekte olan cazibeleriyle "demokratik" bir Batı'nın yaşanacak hazları arasında kendi ittifaklarını kurmaları imkânsızlaşır. Sağ kurtulanlar artık onların yanı başında, çevrelerinde değil, içlerindedir ve artık kendilerine iletilmiş olanı sahiplenmeye mecbur olduklarını görmektedirler. Matemi tutulması imkânsız kayıpların eziyetini çekmekten kurtulan mirasçıları şimdi de, onları geçmişlerinden korumaya çalışarak aidiyetlerinin taşıyıcılığını yapmış olan o insanlara gizliden gizliye beslediklerî güçsüz sevginin yası beklemektedir. Chaliand şöyle yazar:

> Durmadan felaket bir geçmişten bahseden, siyahlar içindeki o ihtiyarların yüzlerinden uzun süre nefret ettim [...]. Bugün, çocukluğumun ihtiyarlarını hâlâ siyahlar içinde görüyorum; külleri hâlâ tüten bir mateme kilitlenmiş, artık kurumuş gözler. [...] Acılarını sayıp döken ihtiyarlar kulübü. [...] İmkânsız unutuşun dilsiz korosu.[30]

Bu satırlarda eril bir duyarlılığın savunma tepkisinin çözülüşünü görüyoruz; ama ben kendi adıma, iletim konusundaki kitaplarımın tamamının[31] adeta tesadüf eseri, sürekli çalışan, memleket geleneklerinin inatla korunduğu bir hayat için çalışıp duran bir

30 G. Chaliand. *age.*, s. 11, 83.

31 Janine Altounian. *Ouvrez-moi...*, s. 1, 7; *La Survivance.* s. 2; *L'Intraduisible...*, s. 5.

anneannenin örtük ya da açık hatırasına açıldığını görüyorum. O kurtulanlar sağ kalabildiklerine göre, bizim elimizden, kuşkusuz dehşet verici hazineler olarak bize emanet edilmiş olan, ama iş içerdikleri hayat tılsımına geldiğinde deşifre etmemiz gereken o dilsiz seslerini başkalarına konuşturmaktan başka bir şey gelmez. Psikanaliz sırasında hatırladığımız sözleri, artık bu dünyadan göçüp gitmiş olan bu kuşak için "hayatta kalma"nın ne demek olduğunun[32] rumuzlarıdır: Onlar, anlatılması imkânsız tecrübelerin canavarlığı kadar, ev sahibi ülkede entegrasyon peşinde geçirdikleri günlerin olağanüstü sefaletini de yaşayıp hayatta kalmışlardı. Bilgelik ve sağduyu dolu intibakları, yargı bağımsızlıkları, hatta bazen neşelenmeleri, yankıları bizde şefkat ve hürmet uyandıran ve bilinçdışından davranışlarımızı belirleyen değerlerinin örtük biçimde iletilmekte olduğu o ses banyosunu beslemişti.

Onlara duyduğumuz ve bu kadar derinden hissettiğimizi bilmediğimiz o çocuk sevgisi, o müşfik ihtimam, aktarım uzamında duyumsal belleğimizin derinliklerinden yüzeye çıkar; güçsüzken, ileri doğru kaçışımız sırasında altında kalıp ezilmekten korkarken, bunları kendimize asla itiraf etmemiştik. Onların ölmesiyle erişkin yaşa gelen bizler, şimdi bu merhameti sonradan ağırlayabiliyor, o sıcak ihtimamlar ve dilsiz acılar hazinesini sahiplenebiliyoruz. Gözyaşlarımız kendimizi nihayet, mevcudiyetleriyle bizi sarıp sarmalamış olanların sevgisine, bize emanet edilen korkunç kaderlerinin ağırlığı altında felç olma korkusu olmaksızın bırakabilmenin mutluluğunu ifade ediyor.

*

Yaşanmamış çocuklukların etkileriyle parçalanmış ilişkileri hiç yüceleştirmeden, narsisistleşmedikleri için narsisistleştirici olmayan varlıkların açtıkları yaraları hiç unutmadan, psikanalizdeki kişinin, "dehşet verici bir hazineye sevgi" olarak adlandırılabilecek bu esrarengiz sevgi oksimoronunu, kitle katliamlarından gelenlerin travma yaratıcı aile mirasıyla ilişkilerine özelliğini veren bu para-

32 Bkz. Anny Dayan Rosenman. *Les Alphabets de la Shoah. Survivre, témoigner, écrire*. Paris: CNRS Éditions, 2007.

doksal bağı deşifre etmek için, tedavinin iletimsel uzamından ve zamansallığından yararlandığı söylenebilir.

Benim psikanalize (özellikle de psikanaliste) olan büyük gönül borcum, tam da Oidipus nitelikli modellere uygun düşmemeyi üstlenen bir narsisizmleşmeyi mümkün kılmasından kaynaklanıyor. Psikanalitik "diyalog" olarak adlandıracağım şey, her şeyden önce, mirasçının "tercüme edilemez"miş gibi yaşadığı iç gerçekliği ile kendi aktarım tarzı içinde, "onu anlayamaz"mış gibi hissettiği analistin sözcükleri arasında bir çeşit köprünün kurulmasında yatar. Ama "ötekini anlama" sorununun kesinlikle hiçbir anlam ifade etmediği aile evinden farklı olarak, bu öteki "yabancı", burada onu anlayamayacağı varsayılsa bile, en azından bu çılgın, kaotik evreni dinlemektedir: Hem sıcak hem boğucu bir aile evi, hem kurucu değerlerin taşıyıcısı hem yaralayıcı bir anne baba, hem aşırı korumalı hem de zalimce yalnız geçirtilen bir çocukluk. Mirasçıya, örneğin, "uygun olmasa" da "normal nevrozlular" arasında dolaşabileceği ve onlarla kurduğu karşılıklı ilişkilerden keyif alabileceği hissiyle yazma olanağını verecek olan, işte bu kırılgan ama etkin köprünün kurulmasıdır.

Burada, üç tanıklık, anne baba hayattayken onlarla kurulan bu özel bağ ile göçüp gittiklerinde hissedilen "dehşet verici bir hazineye" duyulan imkânsız sevgiyi karşılaştırmamıza yardımcı olacak. Bu tanıklıklar çocuklara yapılan bu değerli ama dehşet yüklü, sessiz, söze dökülmemiş ve dökülemez iletimin içeriğinin hissedilmesini sağlıyor. Önce, bir yazarın, Aharon Appelfeld'in, arkasından bir gazetecinin, Jean Kéhayan'ın tanıklıklarına bakacağız. İlki Şoa'dan sağ kurtulan, ikincisi Ermeni soykırımından sağ çıkanların oğlu olan bu tanıkların ikisi de, anne babalar ile çocukları dehşet altında birbirine bağlayan ve mirasçılara iletilenlere silinmez bir damga vuran bu acılı bağdan söz eder: Anne babaya ya da ait olunan aileye sevecen bir bağlılık ile günlerini ölüm tehdidi altında geçirmenin ne demek olduğuna dair paylaşılmış bir bilginin tatsız alaşımından oluşan bir duygulanımsal yaşam. Öte yandan, anne babanın tecrübesiyle iletilen bu mahrem bilgi, sağ kurtulanları ve çocuklarını,

imhacı iktidar karşısında kayıtsız ya da âciz kalmış, hatta onunla suç ortaklığı yapmış olan dünyanın geri kalanından onmaz biçimde ayırır gibidir, zira, sürülenin tecavüz sırasında yaşamadığı travma yaratıcı korku, çoğunlukla mirasçı kuşakları kat ederek, dünyanın bu öbür yüzünden bihaber görünenlerle aralarında bir uzaklık, kendiliğinden teması engelleyen bir ketlenme yaratır.

Aharon Appelfeld:

Onca yıl uzayıp giden bu dehşet nedeniyle, tek tek bütün duygularımız, tek tek bütün düşüncelerimiz ıstırabın harlı ateşinden geçti [...]. Çocukların payına böyle bir ıstırap düşmedi; halbuki, sadece çocukların yapabildikleri gibi, o acıyı tüm hücreleriyle sorgusuz sualsiz soğurmuşlardı. O karışıklık içinde, sözcüklere ve sorulara yer yoktu. Dolayısıyla soru sormamayı çok çabuk öğrendiler. Sessiz ifadeler onlara korkunun nasıl hapsedileceğini öğretti [...]. Çocuklar nasıl kurtarılır? [...] Bizler onların hayatının anlamıydık. Daha o zamanlar, o kaçış telaşında, bizi emniyete alacakları bir sığınak aramak için kendilerini nasıl feda ettiklerini gördüğümüzde, uçurumun kenarında kendilerini kurban edişlerinde, bize sadece hayatı değil, kendi varoluşlarının nihai anlamını da miras bıraktıklarını bildik.[33]

Jean Kéhayan:

Ölümün iliklerine kadar işlemiş olduğu anne babalarımız, doğal olarak sessizlik telkin ediyorlardı. Sakın soru sormayın [...], günlerimiz ve gecelerimiz sürekli siyaha kesiyordu. Sonu gelmez dehşet hikâyeleri. İsyan etme hakkımızın olmadığı bu uzun korku ve ıstırap nakaratlarını iletmenin imkânsızlığı. Yaşayan ölüler çocukların geleceğini düşünebilirler mi? Belleğin işlenmesi –her yoldan– bana o kadar yaşamsal geliyor ki henüz bu soruya verecek bir cevabım yok [...]. Yoldan yukarı doğru yürümek yeterli [Marsilya'daki Little Armenia'mdan başlayarak]. Her kapı, her baba, her ana oracıkta kendi hikâyesini anlatıyor. Onlar, bu sözel inatla, Kars'ta işkenceden geçirilenlerin, Erzurum'da diri diri toprağa gömülenlerin belleğini korumayı başardılar. Onlar, anaların ve bacıların tecavüze uğradığı, kundaktaki bebelerin bağırsaklarının deşildiği Suriye'nin Der Zor çölündeki nihai çözümün

33 Aharon Appelfeld. *L'Héritage nu*. İngilizceden çeviren M. Gribinski. Paris: Éditions de l'Olivier, 2006. s. 30.

hikâyesini ölümsüzleştirdiler [...]. Kendimizi yabancı gibi değil, daha çok tuhaf dışarılıklılar gibi hissediyorduk. İletilmesi imkânsız bir sırrın taşıyıcıları gibi.[34]

Üçüncü tanıklık bir yönetmenin, Emmanuel Finkiel'inki olacak. Finkiel, *Voyages* (1999) adlı filminin insanı tuhaf bir şekilde sarsan bir epizodunda, bu çift bağlantılı duygulanımı görünüşte daha ketum bir dille ifade eder. Şoa'dan sağ kurtulmuş kadın ve erkeklerin birbirleriyle buluştukları bir partiyi izleriz; bu insanlar bir anma atmosferinde, muhtemelen hayatta kalmış olmanın, tekrar bir araya gelmenin ve birbirlerini görmenin sevincini yaşamaktadır. Kendilerini geçmişlerinin gençleştirici anılarına vermek için buluşmuş yerel bir "muharip gaziler" derneğinin üyeleri misali, birbirleriyle konuşmak, yiyip içmek, hatta dans etmek için bir araya gelmiş gibidirler. Nereden bakılırsa bakılsın, bu dayanılması güç filmin tek neşeli anı bizi neden bu kadar sarsar? Hiç kuşkusuz, örtük bir şekilde kodlanmış bu davranışların, unutulmamış dehşetlerin izlerini boğmaya çalışan şenlikli makamı, bize ansızın, çocukken, aile sığınağımızın sıcaklığı içinde büzüşmüş otururken dahi dipsiz kaygısını hissetmekte olduğumuz benzer anmalarda algıladıklarımızı anımsattığı için. Bu sekans, kurbanlardan mirasçılara iletilen ve mirasçıların içinden kendi yazgılarıyla olan tekil ilişkilerini çekip çıkarabilmek için, her şeyden önce ve hayatları boyunca deşifre etmek, düğümünü çözmek, bu patlayıcı coşkusal alaşımdan kurtarmak zorunda oldukları o acılı yaşama sevincinin bir metaforunu oluşturuyor gibidir.

Dünyadaki Siyasal-Kültürel Olaylara Borçlu Olunan Uyanış Zamanı

Bende, böyle paradoksal bir bağın coşkusal zarfından ve sessiz kistinden dışarı çıkmasını sağlayan, siyasal olaylarla etkileşimli bir tarihselleştirmenin[35] zamansallığı oldu. Nitekim, böyle uzun vadeli

34 Jean Kéhayan. "L'Arménie sans retour possible." *Le Livre du retour. Récit du pays des origines*. Paris: Autrement, 1997. s. 160-163.

35 Bu konuda bkz. Jean-Claude Métraux. *Deuils collectifs*...

bir öznelleştirme sadece ruhsallık içi bir çalışmaya bağımlı değildir. Mirasçıların yaşadıkları yerin, kendi yurttaşlarına sunabildiği ya da sunamadığı toplumsal-siyasal koşullar buna yardımcı ya da engel olur. Ev sahibi ülkenin toplumsal-kültürel uzamının sağlaması gereken, René Kaës'in her türlü iletimin olmazsa olmaz koşulu olduğunu söylediği[36] çerçeve ve kefil olma işlevlerinde bugün yaşanmakta olan krizin, bunları nasıl tehlikeye düşürdüğünü biliyoruz.

O halde ben, kendime otobiyografi kısmında bahsettiğim o yabancılaştırıcı ortamlardan geçici olarak korunaklı bir gelecek inşa etmek için o dehşetengiz hikâyeleri birkaç yıl boyunca "unutmuş", onları naifçe, mirasımın ileride ele alınacak bir dosyasına havale etmiştim. Halbuki, annemin, sırf mevcudiyeti bile yüreğime korku salan babama ait bir yazıdan bahsettiğini duymamış değildim; bu yazı muhtemelen annemi de korkutuyordu, zira ondan belli bir kuşkuyla bahsetmişti: Bütün bunlar tehlikeli şeylerdi. Çok ama çok acı çekmiş ve her şeyimizi kaybetmiştik. Yazılar hiçbir işe yaramıyordu.

Benim kişisel durumumun diyasporalı her Ermeni, ondan da öte, bellek nesnelerinin ya da ilk başta dilsiz olan izlerin anılarının bilince çıkmasının uzun zaman aldığı başka dehşetengiz hikâyelerin mirasçıları için sadece bir örnek olarak alınması gerektiğinden, bu tehcir güncesinin yayımlanışına kadarki beklenmedik serüvenlerinin üzerinden bir defa daha hızlıca geçeceğim:

– güncenin bilinçli yaşamıma girişi;

– bende, onunla yüzleşme;

– dolayısıyla tercüme ettirme;

– sonra da onu aile sırrı uzamının dışına çıkarma arzusunun doğuşu.

Bu dört etap, gecikmeli ruhsal kaydını Eylül 1981'de Paris'te yaşanan siyasi bir olayın yarattığı skandal sayesinde bulan böyle bir mirasın yazgısını kabataslak özetliyor.

---

36 Öznelliklerötesi işlevler ve yerler üzerine çalışmalarında, özellikle de, Santé Mentale et Communautés derneğinin 25-28 Mart 2008'de Villeurbanne'da düzenlediği "İletimler" konulu konferansta, 28 Mart 2008'deki Sektör Psikiyatrisinde Tedavi Teknikleri Dersleri kapsamında verdiği "La transmission de la vie psychique et les contradictions de la modernité" başlıklı seminerde.

Yazımın giriş kısmında, bu dört zamanı şöyle özetliyordum:

> Bu sayfaları muhtemelen 1919'da Fransa'ya gelişinden az sonra, on dört yaşından yirminci yaşına kadar Anadolu çöllerinde yaşadıklarının izlerini oraya emanet etmek için kaleme almış olan o baba hayattayken, ben bu belgenin varlığından habersizdim. Öğrendiğimde onu görmek istedim, ama her şeye rağmen, o kutsal emanet metne dokunmaya korktum. Alımlanması imkânsızdı, bu bomba ellerimin arasında patlayacakmış gibi ona yaklaşmaya cesaret edemiyordum. Onunla yüzleşebilme gücünü ancak yazarının ölümünden sekiz yıl sonra, 1978'de, bir psikanaliz sırasında buldum ve götürüp tercüme ettirdim.[37]

Bir çeşit ruhsal geceyle bende ipotekli bir dilden yola çıkan bu çeviri, ben ve ben yaştaki tüm Ermenilerin çocukluğunu istila etmiş anlatıları yeniden canlandırıyordu. Bunların başka bir dile, okulda öğrendiğim *Fransızca*ya yer değiştirmesinin, anlatılanları sahiplenmeme biraz olsun yardımcı olacağını boşuna umut etmiştim. Yazar bu anlatılarda, o ergen yaşında, en kötü anlarda hayatı ve anlamını korumak için kendi başına geliştirmek zorunda kaldığı mücadele ve direniş ruhuna tanıklık ediyordu. Huzursuz edici bir itidalle, o güne kadar dünyasını oluşturmuş tüm varlıkların çektikleri çileyi ve sonlarını zihnimizde canlandırıyordu. Hiç kuşkusuz, bu yazma eylemiyle, "çektiği" dehşeti boğmak, uzakta tutmak, şeytan kovar gibi kendisinden uzaklaştırmak ve belleğin akkor halini kâğıda geçirerek bir kuşağın zamanını zamansallaştırmak istiyordu.

İhtiyatlı bir biçimde gündelik hayatımın dışına emanete bıraktığım bu patlayıcı mirasla ilk ilişkim olan kaçınma, Claude Janin'in söz ettiği o "yok olay"ı andırır:

> Travma yaratıcı olay bir yok olaydır, cereyan etmeyen bir şeydir. [...] Travma ediciliğin bu ilk evresi [...] benlik tarafından özümsenmemiş travmanın soğuk çekirdeğidir.[38]

Oysa, travma yaratıcı bir iletim sırasında, üstüne üstlük katil

37 Burada bu elyazmasının tarihinin çok kesin bir kronolojisini kurmak istediğimden, *Ouvrez-moi...*, s. 81'deki ilk versiyonu hafifçe değiştirdim.

38 Claude Janin. *Figures et destins du traumatisme*. Paris: PUF, "Le Fait psychanalytique" dizisi, 1996. s. 38-39.

devletin ve ona kefil olan devletlerin siyasi inkârının etkisine maruz kalan bir iletim sırasında, bazı olaylar bir hatırlamayı, görünüşte bunu ima etmeyen ve o zamana kadar bir çeşit *boş bellek*te haciz altına alınmış bir bilginin öznede içe alınmasını tetikleyebilir. Burada, böyle bir iletimin mirasçısının kuşaksal yazgısının başlangıcında, René Kaës'in "kendini oluşturabileceği ve anlamlandırabileceği ruhsal ve öznelliklerötesi işlevler ve yerler feshedilmiş olduğu için, beyansız ve yanına yanaşılabilecek temsilsiz [...] kalan feci dram"[39] olarak nitelediği şeyin bulunduğunu hatırlatmak uygun olur.

Eskiden beri yararsız bir malumat olarak donmuş halde duran, doğrusunu söylemek gerekirse *özne dışı* bir bilgi, kamusal alandaki siyasal-kültürel bir olay sırasında, yani özne yurttaşın çevresinde –ötekilerin dünyasındaki mevcudiyetinin *çerçeve*sinde– yaşanan sert bir değişim esnasında, ansızın onun içinden konuşmaya başlayarak, nihayet ruhsal yaşamına yatırım yapar. Bölünmenin böyle aniden kalkması, mirasçının savunma mekanizmalarında, onu acilen bir psikanaliste görünmeye sevk eden bir dağılmaya da yol açabilir. Onda bilmezden gelinen donmuş bir şiddetin kolektif uzamda boy göstermesi, bu dışsal şiddetin onun iç dünyasıyla *tekinsiz aşinalığı*, araya mesafe koyan bu üstü kapalılığın lehine kendi şiddetini sahiplenmesine, onu yeniden hissederek anımsamasına olanak verir. Onunkini *tekrarlayan*, ama artık üçüncü taraf aktörlerinin medyatize ettiği ve *hatırlatma* dışında kendi eylemlerine hapsolmamış bu şiddet, bu koruyucu erteleme sayesinde, mirasçının kendisine nihayet bunun metabolize edilmesi sorusunu sormasına izin verir. Bu tür *hatırlatma*, *tekrar*ın yerine geçer; ama tekrarı ortadan kaldırmayıp –Freud'un hastası için dilediği gibi–[40] bir anlamda yansıtmacı özdeşleşimle ondan hareketle bayrağı devralır.

Bu hatırlatıcı tekrar, bende, babanın sürgün gittiği ülkenin kolektif uzamında, o zamana kadar donup kalmış bir şiddetin patlak verişi sırasında gerçekleşti ve bu sonradan etkinin ertelenmişliği

39 René Kaës. "Ruptures catastrophiques et travail de la mémoire." *Violence d'État et psychanalyse*. Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 1989. s. 178.

40 "Reinémoration, répétition, et perlaboration." *Œuvre complète de Freud tome XII*. Paris: PUF, 2005. s. 190; *Gesammelte Werke X*, 1914, s. 129-130.

sayesinde, bu konuda yakıcı bir belgeden haberdar olduğumu *düşünmem* mümkün oldu. Bu konu yaşamakta olduğum ev sahibi ülkenin haber bültenlerine böyle ansızın girmemiş olsa, *hiç kuşkusuz onu ne düşünür*, ne de kendime, beni sorguya çeken ve onunla bir şey yapmaya kışkırtan bu belge karşısında aktif bir konum hayal edebilirdim. Freud şöyle der:

> Hasta bu 'unutulmuş'tan söz ettiğinde, nadiren şunu eklemeden geçer: Doğrusunu söylemek gerekirse bunu hep bildim, sadece üzerinde düşünmedim.[41]

René Kaës beyanının oluşması için gerekli ruhsal ve öznelliklerötesi işlevler ve yerler feshedilmiş olduğu için felaketin ne kendini temsil edebileceğini ne de anlamlanabileceğini söylerken, şunu ekliyordu: "Bunların yok oluşu kendi başına travma yaratıcı, fazladan bir unsurdur."[42]

O halde, yukarıda anılan Eylül 1981'in bu dışsal şiddetinin etkisiyle, benim için, bu ruhsal yerlerin ve işlevlerin, Paris'in siyaset uzamında gerçekleşen "terörist" bir eylem şeklinde bir ikamesi ortaya çıktı ve "silahlı propaganda" denen şeyi başlatan bir direniş eylemi olarak, "benim" olan bu ülkede Ermeni soykırımı hakkında yarım yüzyıldan uzun süredir devam eden sessizliği,[43] dolayısıyla benim içime çöreklenmiş olan sessizliği bozdu. Kilit altına alınmış bu elyazmasının dünyaya getirilmesine yardımcı olan gazetecilik faktörü sadece ikincil bir rol oynadı. Sağ kurtulmuş o babayı ağır-

---

41 *age.*, s. 188; s. 127-128.

42 René Kaës. "Ruptures catastrophiques et travail de la mémoire." s. 178.

43 Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, yürürlüğe girmemiş olan Sevr Antlaşması'nı (1920) –ki Ermenistan'ın bağımsızlığını ve 1915 Ermeni soykırımının faillerinin cezalandırılmasını öngörüyordu– hükümsüzleştiren Lozan Antlaşması'ndan (1923), gerek diyasporada gerek Yerevan'da soykırımın ellinci yıldönümünün anıldığı 1965'e, ardından da medyada belli bir ses getiren ilk çalışmalardan biri olan, J. M. Carzou'nun kitabı *Arménie 1915. Un génocide exemplaire*'in (Paris: Flammarion, 1975; Paris: Calmann-Lévy, 2006) yayımlanışına kadar.

layan ülkenin kamusal yaşamındaki bu skandal olmasıydı, hiç kuşkusuz Şubat 1982'deki bu ilk yayın için *Les Temps Modernes*'den editoryal bir kabul görmezdim, ama en önemlisi, onun koruyucu

---

1909-1918 arasında iktidarda olan Jön Türk hükümetinin gerçekleştirdiği bu soykırım, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan bugünkü Türk devleti tarafından hâlâ tanınmamıştır. Türk devleti gene de, Ortadoğu'da nüfuzlarını koruma kaygısındaki ülkelerin rızasıyla "demokratik" denen devletlere gösterilen saygıdan, dolayısıyla da bu inkâra verilen örtük kefaletten yararlanmaktadır.

Parlamentodaki farklı siyasi partilerin, "Fransa 1915 Ermeni soykırımını açıkça tanır" diyen 29 Mayıs 1998 tarihli yasa tasarısının geçmesine engel olmak için gösterdikleri gayret, bu inkârın Fransa'daki farklı siyasi yönelimler üzerindeki etkisini gösterdi. Yasa parlamentodan ancak iki buçuk yıl sonra, 18 Ocak 2001'de geçti (Bkz. *La Survivance...*, s. 2-3). Fransız senatosu gerçekten de, oybirliğiyle geçen ve Ermenilere seksen küsur yıl sonra, "dışişleri"nin hilafına, ev sahibi ülkelerinin onları buraya getiren şartlarla ilgili olarak bir tavır aldığını görme fırsatını sunan bu yasa tasarısını onaylatmakta aşılmaz engellerle karşılaşmış gibiydi. Ermeniler sadece, bu mucizevi açıklamanın beklenmedik, trajikomik sonuçlarına sevinebilirlerdi. Söz konusu yasanın, Türkiye'de uyandırdığı şiddetli tepkilerle, bu soykırımın adı anılmayan failini ve yerini resmileştirmek ve bu şekilde, Batı reel politikasının inkârcı temellerini gözler önüne seren bir diplomatik sıkıntı yaratmak gibi iki faydası oldu.

Haziran 1987'de, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olabilmesi için bu soykırımı tanımasını şart koşmuş olan, 2001'de bu şartı içermeyen, yani silen bir raporu onaylayıp Şubat 2002'de tekrar koyan Avrupa Parlamentosu da aynı iniş çıkışları yaşıyor. Aralık 2002'deki Kopenhag zirvesinde bu konuda tek söz edilmedi. Avrupa Birliği'nin 17 Aralık 2004'te aldığı, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım müzakerelerini başlatma kararı bu sorunu kesinlikle dikkate almadı. Avrupa Parlamentosu'nun 15 Aralık 2004'te müzakerelerin başlaması yönündeki kararına şerh düşmüş olduğu, Ermeni soykırımının tanınmasıyla ilgili ek maddeler için de aynı tavrı benimsedi.

12 Ekim 2006'da Fransa'da Millet Meclisi tarafından onaylanan ve Ermeni soykırımının gerçekliğinin tartışılmasını cezalandırmayı amaçlayan –bu bakımdan Gayssot yasasını izleyen– yasa tasarısı gerek Türk hükümetinde gerek "Tarihe özgürlük" girişimi çevresinde toplanan bir grup tarihçide büyük bir hoşnutsuzluk yarattı. Ne Ermeni soykırımından son derece mutedil bir dille söz eden Ermeni gazeteci Hrant Dink'in 19 Ocak 2007'de İstanbul'da öldürülmesi, ne Türkiye'de insan hakları savunucularına karşı düzenli olarak açılan davalar (ceza kanunun 301. maddesi uyarınca) bu çirkin polemiği bitiremedi. Yakın zamanlarda, Türkiye'nin resmi inkâr pozisyonuna meydan okuyan iki gelişme oldu:

paravanı olmadan, kendi adımla böyle bir girişimde bulunmanın utancını[44] göze alamazdım.

Kolektif alandaki bir şiddetin öznede doğurduğu bu tip yapılandırıcı bir hatırlatmanın başlı başına bir ihlal olduğunu teslim etmek gerekir. Bu hatırlama beni tek başıma ve korkunç bir kaygı içinde, ikili bir ihlal kararı almaya mecbur ediyordu: Bir kız, hele bir de Doğu geleneklerinin ağırlığı altında yetiştirilmiş bir kız için, dünyanın sessizliği içinde katledilmiş atalarının ölüsüne gösterilmesi gereken saygının ihlali, ama aynı zamanda, bana kalırsa hayatta olsaydı babamı da içten içe sevindirecek olan bir terör eyleminin tümüyle tasvip edildiğini açığa vurduğu için, ev sahibi ülkenin kamu düzenine yönelik bir ihlal.

Burada ayrıca, bu hipotez ile travma yaratıcı başka durum senaryoları arasında biraz uygunsuz kaçacak bir benzetme de yapılabilir: Bir çocuk için aile içinde maruz kaldığı ensest pratiklerinin sırrını itiraf etmekte utanç ve ihlal varsa, anne babanın çaresizliğe, kudretsizliğe indirgenişini gözler önüne sermek de utanç ve ihlal içerir; bizzat kendisi ve onu dinleyenler için, anne babanın aşağılanmış, katledilmesine cevaz verilmiş, terk edilmiş, iğdiş edilmiş bedenlerinin müstehcenliği, onu koruyacakları varsayılan yakınları tarafından tecavüze uğratılmanın müstehcenliği kadar dayanılmaz gibidir. Üstelik, bana bir de, paradoksal biçimde, içime gömülmüş

– Türk tarihçi Taner Akçam'ın kitabı *Un Acte honteux. Le Génocide arménien et la question de la responsabilité turque*'ün (Denoël, Kasım 2008. 2006'da ABD'de yayımlanan orijinalinden çeviri) yayımlanması.

– Aralık 2008'de dört Türk entelektüeli tarafından internette açılan ve "Ermeni kardeşlerimden özür diliyorum" diyen bir metnin giderek artan imzacı sayısı.

Tarihçilerin Osmanlı Ermenilerinin soykırımı konusunda yazdıkları sayısız kitap arasında en yakın tarihli olanlara başvurulabilir: V. Dadrian. *Histoire du génocide arménien*. Paris: Stock, 1996; Y. Ternon. *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*. Paris: Le Seuil, "Points Histoire" dizisi, 1996; "Ailleurs, hier, autrement: connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens" (G. Bensoussan, C. Mouradian ve Y. Ternon tarafından koordine edilen dosya), *Revue d'histoire de la Shoah* 177-178, 2003; R. H. Kévorkian. *Le Génocide des Arméniens*. Paris: Odile Jacob, 2006.

44 Bkz. M. Nichanian. "La honte et le témoignage." *La Perversion historiographique. Une réflexion arménienne*. Paris: Éditions Lignes Manifestes, 2006. s. 201-11.

olsa da dünyada bir konumdan mahrum edilmiş bir yazının ebeveynliğini üstlenme görevi düşüyordu: Yayıncının metne bir başlık bulma talebine cevap vermem gerektiğinde, "Bir soykırımın terörizmi" başlığını koyma mecburiyetinde kalan ben oldum. Bu şekilde, dünyanın belleğinden silinmiş şiddeti, onun bir *hatırlatması* olmayı hedefleyen güncel şiddetle ilişkilendirerek, semantik bir devrikleme gerçekleştirdim.

Bundan başka, böyle hikâyeleri yakınlarınızın ağzından, her şeye rağmen hayatınızı borçlu olduğunuz sağ kurtulanlardan duymuş ya da duymaktan kaçınmışsanız başkalarıyla konuşmayı yersizleştiren bir suskunluk alanına nüfuz etmenin zorlu direnişini de kırmam gerekti. Orada duyulan şeyle simgesel ve dilbilimsel herhangi bir alışverişe girebilmenin imkânsızlığı bu kırılmayı teyit eder. Kurtulanların sınırlar ötesi tecrübesi, çoğu zaman gizliliğin, dilsizliğin altında, bazılarında ise, kişiye musallat olmuş bir repertuvarın bıkıp usanmadan ve gülünç bir şekilde tekrarlanmasında gizlenir. Bu nedenledir ki, çocuğun kendini içine kaydedemediği ama onun içine kaydedilen bir başka yerin köklerinden sökülmüş dilinde hâlâ nabzı atan, ama artık yaşayan her kültürün doğuracağı bir engellenmeyle kısırlaşmış bir dilde, görünüşte söylenmiş olsa da olmasa da, bu tecrübe kelimelerle anlatılamaz olarak kalır ve iletişim alanına girmez. İçerikler düşünceyi içine alacak tüm kapları paramparça eder ve böyle bir dehşetten bu çocuğun nasıl doğmuş olabildiğini ve yola devam edebildiğini kavramayı sağlayacak sözcükler yoktur.

Benim yazı çalışmam, yıllardır, babama ait bu anlatıyı onun kendi tarihinin çoğu daha dayanılmaz sayısız tanıklığının bir paradigması olarak alımlama ve iletme girişiminden oluşuyor. Siyasal şiddetten, bunların ruhsal ve metinsel belleğe çıkarılmasının acısına uzanan bir güzergâh izliyor. Gene de, bu günceyi yorumlamaya, ardından da bir yapıtın merkezi yapmaya, onu ilk okumamdan ancak yirmi yedi yıl sonra girişebildim.[45] Bu günce bana, meçhul diyarlardan ve dış bir ses [*voix off*] biçiminde ulaşan bir korku filmi gibi, sözde arkaik zamanların bir freski gibi görünüyor. Alfabeyi

45 *L'Intraduisible*..., s. 24-27, 81-83.

ancak sökmüş bir adamın gelişmemiş dilinde, Ermeni soykırımının 1915-1916 yıllarında diğer hepsini temsil eden küçük bir ailenin kaderinin belirlendiği sahneleri betimliyor.

Sağ kalanların çocukları, benzer hikâyeler dinlerken, onların tanıklıklarını ne gerçekten kavrayabiliyor ne de bunlara anlaşılabilir herhangi bir sebep atfedebiliyorlardı, ama ailenin bu sıkıntısı duygulanımsal olarak içlerine işliyordu ve anma gecelerinde ya da anne babalarının suskunlukları sırasında iletilen sözel ötesi mesajla, onların gerçekliğe yabancılaştırıcı yaşantılarını içselleştiriyorlardı. Bu nedenle, dehşetin anısının damgasını vurduğu sağ kurtulan ilk kuşakların hepsinde var olan ve ötekilerle ilişkilerini belirleyen bilinçdışı temsiller, katliama terk edilmiş ya da koruma ve temsil işlevleri geçersizleştirilmiş babaların, tecavüze uğrayan, yollarda çocuklarını terk etmeye mecbur kalan, sonra da eğer hayatta kalırlarsa, onlara tüm düşleri ve kadınlığı yasaklayan, aileyi sürdürmeye, onarmaya yönelik zorlu bir çabanın kölesi olan kadınların temsilleridir. Öteki sadece zalim olabildiğinden, zulüm karşısında kenetlenme alışkanlığı, bu şekilde, farklılaşma ve başkalaşma süreçlerine ket vurur; öyle ki, salt ihtiyaçlara tabi kılınmış aile ilişkilerinde ağır basan, büyük çoğunlukla ya kaynaşma ya da tam tersine, dışlama ve ret tarzındaki hâkimiyet ilişkileridir.

Sonuç

Sonradanlık etkileriyle bu yayın, benim, özgün bir yazı konfigürasyonuna, bir toplu felaketten sağ kurtulmuş, geleceği elinden alınmış bir adamın, gene de içinden geçtiği dehşete ancak soyundan gelene aktarılan bir yazı kisvesi altında ve aracılığıyla tanıklık edebildiği, kendini yazabildiği ve meydana gelebildiği bir yazı biçimine bir kuşak ertelenmiş yatırımımı başlattı. Öznelleştirilemez tecrübelerin ezdiği o varlıklara, yaşadıkları dehşetengiz olguları içine alacak o ruhsal kabı, sadece tanıdık-öteki olan mirasçıları, yazısının zarfıyla verebilir. Burada, kendilerinin yokluğunda bu varlıkların sözünü yeniden iletilebilir kılan, bu sözü söylemin metaforik düzlemine yükselterek tarihselleştiren, yazının *kucaklaması*, onun

zamanında mevcut olmayan bir *kucaklama*nın bu ikamesidir. Anlattıklarının ruhsal gerçekliğini kabullenme gücü olmayan sağ kurtulanların hikâyeleri, olguların sadece maddi gerçekliğini yansıtırken, iflas etmiş anne babaların tercümanı, pozitivist bir tarih anlayışına meydan okuyarak, bunları bir öznelliğe, kendisinin, buradan kalkarak da okurlarının öznelliğine kaydetmenin gizli şiddetini uygular. Kendisini, Michelet'nin tarihçilere biçtiği, sadece onarıcı değil yaratıcı da olan o ödevi yapmaya verir: "Yüreklerin dibinde kalan asla söylenmemiş sözcükleri duymak (yüreğinizi kazın, oradalar)."[46]

Yazar Appelfeld'de anne babasıyla paylaştığı dehşet geçmişinin unutulup gitmesi korkusunu uyandıran tam da bu buyruktur:

> Son yaz tatilleri sırasında, o dağları ve ovaları korkulu bir özlemle arşınlamıştık. Hayatlarımızın hikâyesinin, benimkinin hikâyesinin [...] ve anne babamızın ve onların ana babalarının hikâyesinin geride hiçbir hatıra bırakmadan gömülüp gidebileceği korkusu, o kadim korku bazı geceler beni titretiyordu.[47]

Gene de, babaya ait "dehşet verici" bir tanıklığın "hazine"si, benzer bir buyruğun etkisiyle, soruşturma ve yazma sonucunda, benim için benlikte taşınabilecek, sevilebilecek, hatta şu anki çalışmayla ben ve benzerlerim arasında aracılık edebilecek iyi bir içsel nesne haline geldi.

Yazımı, bu güncenin hikâyesinin bir bakıma kelimesi kelimesine örneklediği, André Green'in "psikanalizde artzamanlılık" konusundaki temel düşüncesinin vardığı sonuçla bitireceğim:

> İz burada da bir belleğin kurucularındandır ve bu bizim için önemlidir, zira bu bellek, gösterenin vezin buldurucu etkilerinde kendini tanıtmak için o kadar ısrar eder ki, orada ölü baba figürüne rastlarız. O artık, verili bir metnin korunmasından çok, sadece bastırılmış olanın yeniden bulunmasını değil, kendi yolunda, okunmayı ve duyulmayı, bir elin ve bir düşüncenin onu formüle etmesini ya da sadece oluş-

46 Jules Michelet. *Journal (1828-1848) tome I.* P. Viallaneix (ed.). Paris: Gallimard, 1959. s. 377.

47 A. Appelfeld. *Histoire d'une vie.* İbraniceden çeviren Valérie Zenatti. Paris: Éditions de l'Olivier, 2004. s. 8, 217.

turmasını bekleyen bir yazının gizil amacını oluşturmayı da sağlayan, *kolaylaştırıcı* bir hareket olacaktır.[48]

Bu derleme, "verili metnin korunması"nın ötesinde, "kendini tanıtmak için ısrar eden bir belleği", bu derlemeye katkıda bulunanların hepsi tarafından "görünmeyi beklemekte olan" bir iz olarak "okunan ve duyulan" bir yazıyı temsil etmiyor mu?

48 A. Green. *La Diachronie en psychanalyse*. Paris: Éditions de Minuit, 2000. s. 38.

Kaynakça

Altounian, Janine. "Comment peut-on être arménien?" *Les Temps Modernes* 353, Aralık 1975.

———. *Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie. Un génocide aux déserts de l'inconscient.* Önsöz: René Kaës. Paris: Les Belles Lettres, "Confluents psychanalytiques" dizisi, 1990 ve 2003. "Une arménienne à l'école." *Les Temps Modernes* 373/374, Ağustos/Eylül 1977.

———. "À la recherche d'une relation au père, soixante ans après un génocide." *Les Temps Modernes* 389, Aralık 1978.

———. *La Survivance. Traduire le trauma collectif.* Önsöz: Pierre Fédida. Sonsöz: René Kaës. Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 2000 ve 2003.

———. "L'école de la République, jadis 'mère adoptive' pour les sinistrés, l'est-elle encore?" *Les Temps Modernes* 615/616, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

———. "De quoi témoignent les mains des survivants? De l'anéantissement des vivants, de l'affirmation de la vie." Jean-François Chiantaretto (ed.). *Témoignage et trauma. Implications psychanalytiques.* Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 2004.

———. *L'Intraduisible. Deuil, mémoire, transmission.* Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 2005 ve 2008.

———, Vahram Altounian, Krikor Beledian. "Terrorisme d'un génocide"/"Tout ce que j'ai enduré des années 1915 à 1919." *Les Temps Modernes* 427, Şubat 1982.

Appelfeld, Aharon. *Histoire d'une vie.* İbraniceden çeviren: Valérie Zenatti. Paris: Éditions de l'Olivier, 2004.

———. *L'Héritage nu.* İngilizceden çeviren: M. Gribinski. Paris: Éditions de l'Olivier, 2006.

———. "Figures de l'autre en soi." *Le Coq-Héron* 192. Paris: Eres, 2008.

Arlen, Michael. *Embarquement pour l'Ararat. À la recherche de l'identité arménienne.* Paris: Gallimard, "Témoins" dizisi, 1977.

Carzou, Jean-Marie. *Un génocide exemplaire: Arménie 1915.* Paris: Flammarion, 1975; Paris: Calmann-Lévy, 2006.

Certeau, Michel de. *L'Écriture de l'histoire*. Paris: Gallimard, 1975.

Chaliand, Gérard. *Mémoire de ma mémoire*. Paris: Julliard, 2003.

Didier Anzieu. *Le Corps de l'œuvre. Essais psychanalytiques sur le travail créateur*. Paris: Gallimard, "Connaissance de l'inconscient" dizisi, 1981.

Freud, Sigmund. "Remémoration, répétition, et perlaboration." *Œuvre complète de Freud tome XII*. Paris: PUF, 2005; *Gesammelte Werke* X, 1914.

———. "Constructions dans l'analyse." *Résultats, idées, problèmes II*. Paris: PUF, 1985; *Gesammelte Werke* XX, 1937.

Green, André. *La Diachronie en psychanalyse*. Paris: Éditions de Minuit, 2000.

Janin, Claude. *Figures et destins du traumatisme*. Paris: PUF, "Le Fait psychanalytique" dizisi, 1996.

Métraux, Jean-Claude. *Deuils collectifs et création sociale*. Önsöz: René Kaës. Paris: La Dispute, 2004.

Michelet, Jules. *Journal (1828-1848) tome I*. P. Viallaneix (ed.). Paris: Gallimard, 1959.

Nichanian, Marc. "La honte et le témoignage." *La Perversion historiographique. Une réflexion arménienne*. Paris: Éditions Lignes Manifestes, 2006.

Kaës, René. "Ruptures catastrophiques et travail de la mémoire." *Violence d'État et psychanalyse*. Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 1989.

Kéhayan, Jean. "L'Arménie sans retour possible." *Le Livre du retour. Récit du pays des origines*. Paris: Autrement, 1997.

Rosenman, Anny Dayan. *Les Alphabets de la Shoah. Survivre, témoigner, écrire*. Paris: CNRS Éditions, 2007.

Winnicott, D. W. "La crainte de l'effondrement." *Nouvelle Revue de Psychanalyse* 11, 1975.

Yaşamak Kutsalın Ta Kendisi Olduğunda

Régine Waintrater*

> Bunlar son şeyler [...]. Sana gördüklerimden, artık var olmayan şeylerden söz edebilirim, ama korkarım buna zamanım yok. Şu an her şey çok hızlı gelişiyor ve artık takip edemiyorum. Senden anlamanı beklemiyorum. Bunların hiçbirini görmedin ve görmeyi deneseydin bile, havsalan almazdı [...]. Öte yandan, bu defter sonunda eline geçse bile asla okumak zorunda değilsin.
>
> Paul Auster, *Son Şeyler Ülkesinde*

Halkının büyük bölümünü imha edecek olan kırım başladığında, Vahram Altounian ergenlik çağındaydı.

Soykırım bittikten sonra yazdığı tehcir güncesi, bunu yıllar sonra tercüme ettirerek önce kendisi, sonra da bizler için okunabilir hale getirmeye cesaret eden kızının azmi ve dirayeti olmasa, benzer başka belgeler gibi bir çekmece köşesinde kalabilirdi. Çağımızın pek düşkün olduğu o mahrem güncelerden çok bir seyir defterine benzeyen bu kısa belge, o zamandan beri dilden dile, ülkeden ülkeye, kültürden kültüre, hatta çağdan çağa yolculuğunu sürdürerek, yüzyılın bütün büyük soykırımlarının tanıklıklar külliyatıyla buluşuyor. Bu, aynı zamanda, tarihin azgın dalgaları tarafından yutuluvermiş bir yaşamöyküsünün birkaç kuru satırı dışında hakkında hiçbir şey bilmediğimiz bir merhuma eşlik etmeye de davet edildiğimiz bir yolculuk.

---

* Psikanalist, Paris 7-Diderot Üniversitesi'nde öğretim görevlisi. Soykırımın aktarımı üzerine birçok makale kaleme aldı. Ayrıca bkz. *Sortir du génocide. Témoignage et survivance* [Soykırımdan Çıkmak: Tanıklık ve Sağ Kalım]. Paris: Payot, 2009.

Tanıklık mı Vasiyetname mi?

Vahram Altounian'ı tanıklığını yazma noktasına getiren koşullar hakkında çok az şey biliyoruz. Ama bütün otobiyografik metinler karşısında olduğu gibi –burada belki daha da fazla– okuma sözleşmesi bize şu soruyu sorduruyor: Bu metin kimin için yazılmıştı?

Metin, yazar tarafından yaşanmış olayları titizlikle anlatan bir günce formunda. Güncenin temel özelliklerini taşıyor: Birinci tekil şahısta yazılmış, merkezinde yazarının bulunduğu bir anlatı. Gene de, aktardığı olaylardan iki yıl sonra kaleme alınmış geriye dönük bir anlatı olması, özellikle de bildiğimiz güncelerin hiçbirine benzemeyen üslubu onu benzerlerinden farklılaştırıyor. Üslubunun itidali ve az sözle çok şey anlatıyor olması bu metni daha çok, aktardığı olguların gerçek olduğunu kanıtlamak üzere yazılmış bir tutanağa benzetiyor. Anlatıcının kendi yaşamını ve kişiliğinin öyküsünü öne çıkardığı otobiyografi türünün tersine, burada nerdeyse hiçbir kişisel yorum ya da yazarın kendisine ilişkin pasajlar bulunmuyor; okur, kendi düşüncelerine dayanmasa, yazarın aklından geçenler hakkında neredeyse hiçbir şey bilemeyecek. Sonuçta ancak kişisel olabilecek bir okuma için güvenilir tek araç bu düşüncelerden oluşuyor; böyle bir okuma ve bunun getirdiği ortak yaratım olmadan, metin aksi sedadan yoksun kalıyor ve alımlanışı basit bir kaydetme eylemine indirgeniyor.

Gene de, böyle bir girişimin meşruiyeti sorunu derhal kendini dayatır ve burada da bütün yakıcılığı içinde kendini dayatmaktan geri kalmıyor. Zira, önümüzdeki metin sadece bir tanıklık değil, aynı zamanda bir vasiyetname.

Daha uzun yıllar yaşayacak olan, yirmi yaşındaki bir genç tarafından kaleme alınmış satırlar için vasiyetname sözcüğünü kullanmak yadırgatıcı gelebilir. Bir gencin güncesi nasıl olur da, genellikle yaşlı bir kişiyle, her halükârda nadiren olgunluk çağının başlangıcındaki biriyle ilişkilendirilen vasiyetnameyi bu kadar dolaysız bir şekilde çağrıştırabilir? Kuşkusuz, V. Altounian'ın güncesi ölümünden sonra ortaya çıktı ve bu anlamda vasiyetname değeri taşıyor; ama yaza-

rının bunu yazdıktan sonra yaşamış olması, onu Chaim Kaplan'ın,[1] Zalman Gradowski'nin[2] yazılarından ya da Calel Perechodnik'in[3] korkunç metninden ayırıyor. Bütün bu yapıtlar ölümün gölgesinde, onları bekleyen sonun bilincinde olan yetişkinler tarafından kaleme alınmıştı: Yazmak onlar için kırım sırasında hayatta kalmanın, ama aynı zamanda halkalarının nasıl yok edildiğini gösteren bir iz bırakmanın yoluydu. Gerçek bir tanıklık etme iradesinin harekete geçirdiği bu kişiler, kendi hayatlarından çok bağlamı ele alarak günceyi vakayinameyle harmanladılar; bu da söz konusu metinleri Avrupa Yahudilerinin imhası konusunda yeri doldurulmaz belgeler haline getiriyor. Birbirlerinden ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, bütün bu yazarların kendi akıbetlerini tanıklık etmekte oldukları olaylarla birebir ilişkilendirirken güttükleri nihai amaç, toplu katliamın tanıksız, mirasçısız ve belleksiz bir olay olmasını sağlamaya çalışan soykırım mantığını boşa çıkarmaktı.

V. Altounian'ın güncesinin hedefi ise belirgin biçimde farklı: Bu metin bellek görevini yerine getirirken, bir yaşam mirası da olmak istiyor ve hiç de anonim olmayan adresi şaşırtıcı bir biçimde ortada görünüyor. Onu bir vasiyetname olarak niteleyebiliyorsak, nedeni, yazarın metni kaleme aldığı sırada dünyaya gelmeleri henüz sadece bir olasılık olan çocuklarına ve torunlarına, kendisi ve yakınları tarafından yaşanmış olağanüstü olayların yazılı bir izini bırakma iradesini bu satırlarda buluyor olmamız. Ergen yaştaki çocuğun ve yakınlarının onları ölüme mahkûm etmiş olan soykırım projesini boşa çıkarmak için geliştirdikleri tüm hayatta kalma stratejilerini ayrıntılı bir şekilde betimlerken, V. Altounian bizlerden çok soyundan gelecek olanlara sesleniyor: Okuma sözleşmesi meselesi de burada ortaya çıkıyor. Yukarıda andığım, kolektif olanı ve olaya tanıklığı öne çıkaran yazıların tersine, bu metin her şeyden önce bir aile *ethos*unun örnek alınası özelliklerini iletmeye çalışı-

1 C. Kaplan. *Chronique d'une agonie. Journal du ghetto de Varsovie.* Paris: Calmann-Lévy, "Le Sens de l'histoire" dizisi, 1966.

2 Z. Gradowski. *Au cœur de l'enfer. Témoignage d'un Sonderkommando d'Auschtwitz.* Paris: Kimé, 2001.

3 C. Perechodnik. *Suis-je un meurtrier?* Paris: Liana Lévi, 1995.

yor. Böylece, baba, anne ve iki oğlun oluşturduğu küçük çekirdeğin kırılgan ve tehdit altındaki özel yaşamına, aileye ait kâğıtları karıştıracakmışız gibi caydırıcı bir tarafı da olan bir mahremiyete girmiş oluyoruz. Gene de, burada sorun yaratan tanıklığın mahrem yönü değil; bu son yıllarda Ermeni, Yahudi ya da Ruandalı bireylerin ya da ailelerin başlarına gelenleri anlatan pek çok tanıklık okuma imkânını bulduk. Ama, V. Altounian'ın metninden farklı olarak, bütün bu tanıklıklar, olayın ispatlanmasının kişiye neredeyse mutlak bir sessizlik dayatmış olduğu uzun bir dönemden sonra, şahsi söze haklarını iade eden toplumsal bir talebin ürünü. Bu tanıklıkların sahipleri, yazarken, bunları okumasını umdukları ve okumaya çağırdıkları bir kitleye seslendiklerinin bilincindeler. V. Altounian örneğinde ise durum böyle değil: Krikor Beledian'ın bu metnin kaleme alındığı olası koşullara ilişkin görüşleri, bizlerin bunun meşru muhatapları olmadığımız yönündeki düşüncemi güçlendiriyor.[4] Bu metin her şeyden önce yakın akrabalara, olaylar sırasında Fransa'da yaşamakta olan ve delikanlının yanlarına geldiği iki ağabeye sesleniyor. V. Altounian, hem kırımın hikâyesi, hem de ailenin mal varlığı ve bunu idare ediş biçimi hakkında kesin bir rapor olan anlatısını onlar için kaleme alıyor. Demek oluyor ki, statüsü okumamızın yönünü değiştirecek melez bir metinle karşı karşıyayız.

Koşullu Yazıya Koşullu Okuma

Bana gelince, bu metni yorumlamamız için bize yapılan davet, kapıldığım bu endişeleri gidermeye yetmediği gibi, bende, René Kaës'in "düşüncenin terk edişi"[5] dediği şeye benzer gerçek bir yorumsal dumura neden oldu. Travma yaratıcı anlatının yadsınamaz etkisini teşhis edebildiğim bu düşünce ketlenmesi katılmadan can sıkıntısına kadar uzanan çeşitli biçimlere bürünebilir. Ben ise aniden kesin bir bilgilenme ihtiyacına kapıldım ve bir de baktım ki, elimin altında Ermeni soykırımıyla ilgili ne kadar çalışma varsa

4 Bkz. Krikor Beledian'ın bu kitaptaki yazısı.

5 R. Kaës. *L'Idéologie, études psychanalytiques: mentalités de l'idéal et esprit du corps*. Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 1980. s. 26.

hepsini, kendime "masumca" okuma iznini vermediğim bu metni okurken bana güvenilir bir rehber olabilecek bilimsel ve tarihsel metinler kadar haritaları da okumaya başlamışım. Sanki bu yolculuğa çıkmadan önce, tıpkı pusulası, haritaları ve ölçüm aletleri olmadan yola koyulmayan ihtiyatlı ve titiz bir kâşif gibi hazırlanmam gerekiyordu.

Bu ihtiyata ve titizliğe neden olan, tam da metnin kendisi ve anlatıcının bu satırları kaleme aldığı sırada içinde bulunmuş olması gereken ruh hali değil mi? Bizim koşullu okumamız, her tanığın hissesine düşen koşullu yazımın birebir karşılığını oluşturuyor, zira Shoshana Felman'ın hatırlattığı gibi, "tanıklık etmek, [...] sadece anlatmak değil, kişinin taahhüt etmesi ve anlatısına başkalarının önünde taahhütte bulunmasıdır."[6] Bu taahhüt, vekaletin ağlarına, her birimizi kendi aidiyet grubumuza bağlayan o özel bağa takılır. Aileye sadakat da denen[7] vekalet, her öznenin doğar doğmaz ailesi tarafından kendisine verildiğini gördüğü ve onu soy zincirine kaydederek varoluşuna bir anlam veren misyondur. Arzunun damgasını taşıyan bu misyon, aile ve toplum içinde bir yer garanti etmesiyle, öznenin sonraki kaydı için de zorunludur; bazen büyüklerinin programına bilinçdışı bir sadakat göstererek yapacağı tercihlere o rehberlik edecektir.[8] Soykırıma uğramış topluluklarda ve ailelerde vekalet ve bağlılıkların son derece kalıcı ve belirleyici olduğu, hatta patolojik bir boyut alabildiği görülür. Soykırımdan kurtulan genç Ermeni, hatırlama ve anlatma buyruğuna uyarken, büyüklerinden aldığı bir misyonu, içinden geldiği grup kısmen yok olmuş olduğundan onun için iyice kaçınılmaz hale gelen bu misyonu yerine getirmektedir.

V. Altounian tanıklığını kaleme aldığı dönemde, henüz ne empati yapan bir çevreden yararlanıyordu, ne de tanıklık etmenin

6 S. Felman. "À l'âge du témoignage, Shoah de Claude Lanzmann." *Au sujet de Shoah, le film de Claude Lanzmann.* Paris: Belin, 1990. s. 56.

7 I. Boszormenyi-Nagy ve G. Spark, *Invisible Loyalties.* New York: Harper and Row, 1973, yeniden basım Brunner/Mazel, 1984.

8 J. Miermont (ed.). *Dictionnaire des thérapies familiales: théories et pratiques.* Paris: Payot, 1987.

olmazsa olmaz şartı olan o etik boyut, kuşaklar silsilesi içinde yerleşecek olan tanıklığı alımlama sözleşmesi mevcuttu.[9] Tüm sağ kurtulanlar gibi o da sözünün işitilebilir olmadığını çok çabuk anlamış olmalı: Primo Levi'nin o meşhur haberci rüyasının tanıklık ettiği de budur.[10] Delikanlının ağabeylerinin felaketten hemen sonra annelerine yazdıkları mektup, yakınların, karşılamaya hiçbir şekilde hazır olmadıkları bir söz karşısında yaşadıkları duygu karmaşasını açığa vurur; korkunç olduğunu tahayyül ettikleri bir hikâyeden fazlasıyla etkilenme korkusuyla, anneyi kendi tecrübesi konusunda susup her şeyi anlatmaya davet eden paradoksal talepleri bizi fazla şaşırtmaz. Öyle görünüyor ki, V. Altounian bu mesajı içselleştirmişti ve Pierre Francès-Rousseau'nun deyişiyle, "dünyanın gözüne yeniden sapasağlam" görünmek için çektikleri konusunda susacaktı.[11]

Tanığın ne yaşadığını anlatabilmesi için, sözünü şüphe duymadan dinleyebilecek iyi niyetli bir muhataba ihtiyacı vardır. Tüm tanıkların kendilerine inanılmamasından korktukları, bu endişeden asla kurtulamadıkları bilinir. Maidanek kampında ölen Yahudi tarihçi Isaac Schipper'in, "Kimse bize inanmak istemeyecek... Bize kulaklarını tıkayacak olan koskoca bir dünyaya Habil olduğumuzu, katledilen kardeş olduğumuzu kanıtlamak gibi sevimsiz bir görevimiz olacak" diye yazarken sezinlediği de budur.[12]

Ermeni soykırımından sağ kurtulanlar bu empati yapacak çevreden yararlanmadan öldüler ve onların soyundan gelenler hâlâ, kendi tarihlerinin insanlık tarihiyle sembolik düzeyde yeniden bütünleşmesi anlamına gelecek resmi bir tanımanın gerçekleşmesini bekliyorlar. İnkâr, bir soykırımın en kalıcı ve en tahripkâr sonucudur; bunu bugün, yakınlarının imhasından on beş yıl sonra, eski cellatlarının uluslararası toplumun bir kesimi tarafından da

9 R. Waintrater. "Le pacte testimonial." *Témoignage et trauma. Implications psychanalytiques*. J-F. Chiantaretto (ed.). Paris: Dunod, "Inconscient et cultures" dizisi, 2004.

10 P. Levi. *Si c'est un homme*. Paris: Julliard, 1958, "Presses Pocket", 1988. s. 64.

11 P. Francès-Rousseau. *Intact aux yeux du monde*. Paris: Hachette, 1987.

12 Aktaran Rachel Ertel. *Dans la langue de personne. Poésie yiddish de l'anéantissement*. Paris: Le Seuil, 1993. s. 23.

desteklenen zehirli inkârcılığıyla boğuşmakta olan Ruandalı Tutsi kurtulanlarda da görebiliyoruz. Burada, sağ kurtulanların başının üzerinde dolaşan gerçek tehlikenin ötesinde, suçun muğlak ifadeler üzerinden sembolik olarak süreğenleştirilmesi söz konusu. "Çifte soykırım" terimi bu durumu mükemmel bir şekilde ifade ediyor: Kurban celladıyla karıştırıldığında, toplumsal alanı muğlaklık istila eder ve sağ kalan bu şekilde, insanlar arasındaki ilişkinin temelini oluşturan etik sözleşmenin kalıntıları arasında gezinmeye mahkûm edilir.

O halde, bir tanıklığın muhatabı her zaman alımladıklarından sorumlu ve taahhüt eden bir alıcıdır, zira o, tanığın sözünün yöneldiği topluluğu temsil eder. Tanık bir topluluk adına söz alıyorsa, onu duymayı kabul eden de bunu bir topluluk adına, kendi zamanında onu korumayı ve maruz kaldıklarından esirgemeyi başaramamış olan o insan topluluğu adına yapar.

Tanıklığın Birinci Evresi

Ekstrem bir olaydan sonra, sağ kurtulanlar, yaşadıklarını anlatabilmenin bir formunu bulma sorunuyla karşı karşıya kalırlar. V. Altounian kısa tanıklığını kaleme aldığı sırada, başka kurtulanlar bunu zaten yapmış, bu şekilde kendilerine yapılan çağrıya karşılık vermişlerdi.[13] Delikanlının bu metinleri okuyup okumadığına dair kesin bir bilgimiz yok, ama her durumda, henüz, belirlenmiş bir anlatı kalıbına dayanması mümkün değildi. V. Altounian'ın metni sözel anlatıyla pek çok benzerlik taşır; Primo Levi de her tanıklığın ilk haline özelliğini verenin bu olduğuna dikkat çeker.[14] Bu öyküleme tarzının, tanıklığın iletilebilmesi için zorunlu olan, muhatabı halüsine etmenin bir yolu olduğu söylenemez mi? Robert Antelme de *L'Espèce humaine*'i yazmadan önce, aynı şekilde, uzun bir sözlü anlatıdan geçme ihtiyacını hissetmişti; bu, baş döndürücü anısını

13 Bkz. K. Beledian'ın bu kitaptaki yazısı.

14 P. Levi. *Conversations et entretiens*. Paris: R. Laffont, "10/18" dizisi, 1997; 1998 baskısı, s. 179.

koruduğu yaşamsal bir paylaşım anıydı.[15] Pek az kurtulanın anlatacaklarını duymaya hazır bir dinleyiciyle karşılaşma şansı olmuştur ve hepsi, geri dönüşü izleyen büyük yalnızlıktan söz eder. Onlar gibi, V. Altounian da kendine sırdaş olarak, onu hüsrana uğratmayacak tek şey olan boş kâğıdı seçti. Burada özel bir edebiyat sevgisi falan görmemek gerekir, tam tersine, kızı bize babasının bundan uzak durduğunu söyler. Burada daha çok zorunluluk icabı yapılmış bir tercih söz konusudur ve çevresinin teşvik ettiği normalliğe dönüş öncesinde, içindeki yabancılıktan biraz olsun kurtulmak zorunda olan kişinin önündeki tek seçenek budur. Sonradan yazar olmuş olsunlar ya da olmasınlar, tanıkların hepsi tanıklığın bu ilk halinden, yalnızlık içinde yazılmış, bir çekmece köşesine atılmış ve uzun yıllar, hatta bir daha hatırlanmamak üzere unutulmuş bir metinden söz ederler. İleri yaşında tanıklık etmek durumunda kalan Auschwitz kurtulanı Odette Abadi, bizlerin önünde o zor geri dönüş dönemini anımsıyordu; başkaları gibi o da yazma ihtiyacını hissetmişti, ama yazdıktan hemen sonra bunu unutma ihtiyacını da hissetmiş ve metni ancak yıllar sonra, kayda alınan sözlü tanıklığını vereceği sırada yerinden çıkarmıştı; elden geçirdiği bu ilk anlatı bundan kısa bir süre sonra yayımlanacaktı.[16] Ünlü çocuk psikiyatrı Stanislaw Tomkiewicz bana, kurtuluşu takip eden ilk aylarda yazdığı Lehçe bir anlatıdan bahsetmişti; kendisininki de dahil tüm gözlerden uzağa itilmiş metni, sonunda şaşkınlık, hatta belli bir rahatsızlıkla yeniden keşfetmişti:[17] Kendi ifadesine göre, yıllar önce yazılmış bu satırları, ancak hayatının sonlarına doğru, anılarını kaleme almaya başladığı sırada[18] yeniden okuyabilmiş, ona o bunaltılı ve bulanık dönemde nasıl bir ruh hali içinde olduğunu gösteren bu notları olduğu gibi kopyalamanın iyi olmayacağına karar vermişti.

15 Daha ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. D. Mascolo. *Autour d'un effort de mémoire. Sur une lettre de R. Antelme*. Paris, Maurice Nadeau, 1987; R. Waintrater. "R. Antelme ou l'espoir de la parole." *Confrontations Psychiatriques* 48, 2008. s. 326-35.

16 O. Abadi. *Terre de détresse: Birkenau, Bergen-Belsen*. Paris: L'Harmattan, 1995.

17 S. Tomkiewicz, kişisel yazışma, 1995.

18 S. Tomkiewicz. *L'Adolescence volée*. Paris: Calmann-Lévy, 1999.

"Normal" üstbenliğin kaçınılmaz sansürü tekrar işlemeye başladığında, o zamanki benliğiyle, kırımın benliğiyle yeniden karşılaşmak onda karışık duygulanımlar uyandırmış gibidir. Böyle yeniden karşılaşmaların şiddeti, hem tanıdık hem de kökten yabancı boyutuyla "tekinsizliği" andırır.

Mary Berg'in durumu daha da radikaldir: Bu genç Polonya Yahudisi, annesinin Amerikan pasaportu sayesinde 1943'te ailesiyle birlikte ülkeden ayrılabilmiş ve ABD'ye gidebilmişti. 1945'te tefrika halinde yayımlanmaya başlayan güncesi, aslında, savaşın ilk iki yılında Varşova gettosunda tuttuğu notların sonradan yeniden yazılmış haliydi.[19] Burada bizi ilgilendiren nokta, Mary Berg'in, güncesinin yayımlanmasından kısa bir süre sonra her tür röportajı reddederek kamusal alandan çekilmiş, sonra da arkasında hiçbir iz bırakmadan kaybolmuş olmasıdır. Genç kadın, güncesini yayımladıktan ve belli bir ün kazandıktan sonra, o vakitler kim olduğuna çok sert bir şekilde tanıklık eden bir metinden uzaklaşma ihtiyacını hissetmiş gibidir.

V. Altounian'ın elyazmasını, ruhsal yeniden inşası için elzem olan koruyucu bir gizlilik içinde bırakma nedeni şimdi daha iyi anlaşılıyor: Hayatın tekrar galebe çalması için, metnin tuttuğu aynanın üzerinin örtülmesi gerekiyordu. Olaylar sırasında henüz ergen yaşta olan, o yaşa özgü kimlik sancılarının ağırlığını taşıyanlar için bu kaçınma bana özellikle önemli geliyor. Zorla olgunlaşmaya mecbur edilen bu gençlerin önceki benlikleriyle zamansız bir yüzleşmeden ve metabolize edilmemiş duygulanımların şiddetle yüzeye çıkmasından korkmaları için her türlü sebep mevcuttu. Bazılarının üstesinden gelemedikleri, bazen de onların üstesinden gelen böyle bir yüzleşme girişiminin tehlikeleri bilinir: Bunu erteleme ihtiyacını hisseden ve hayatlarının bu dönemine yaklaşmaya, ancak dolu dolu bir varoluşun kendileri için oluşturduğu sabitleyici çapadan emin olduktan sonra cesaret eden Jorge Semprun gibilerin sezdiği çözülme tehlikeleri.

---

19 M. Berg. *Le Ghetto de Varsovie. Journal de Mary Berg*. L. S. Shneiderman (ed.). Paris: Albin Michel, 1947.

İlk Çevre

Ergenin zorunlu değişimlerini gerçekleştirebilmesi için hem istikrarlı hem de hareketli bir ortamdan destek alması gerekir; Winnicott'ın "kolaylaştırıcı" dediği bu ortam aileden ve çeşitli toplumsal gruplardan oluşur. Kişiler, düşünceler ya da kurumlar biçimindeki dış gerçeklik, dürtüsel olanın zuhur etmesinin doğurduğu kaygıya karşı ergene vazgeçilmez bir yardım sağlar. Çevresi kitlesel bir saldırıya hedef olup tanınmaz hale gelecek kadar başkalaştığında, ergen büyüme ödevini yerine getirmesinin engellendiğini ve kimlik rotasının değiştirildiğini görme riskiyle karşı karşıya kalır. Böyle bir durumun hastalık yapıcı etkileri, esas olarak ruhsallık içi gerçeklik ile ergenin yaşamını istila eden dış gerçekliğin birbirine karıştırılmasına dayanır: Dışarısı ile içerisi arasındaki ayrım ortadan kalkar ve dış gerçeklik "imagoları düzenleme ve farklılaştırma" rolünü oynayamadan,[20] özne kendisini yeniden dürtüsel iblislerinin pençesinde bulur. Oidipus nitelikli nevrozdan kurtulma girişimini tamamına erdirmek için ergenin pek çok oluşuma ve her şeyden önce zamana ve uzama ihtiyacı vardır.

Zamana ihtiyacı vardır, çünkü ruhsallığına damgasını vuran olaylar ancak zamanla, Winnicott'ın hatırlattığı gibi[21] birbirini izleyen yalıtılmış eylemleri tarihsel bir sürekliliğin başlangıcına ve toyluğu büyümeye dönüştüren bir hareket içinde, ağır ağır süreçselleştirilebilir. Zaman olmazsa, peş peşe travmaların deforme ettiği bir olgunlaşma süreci içinde, ergen vaktinden evvel yetişkin olacaktır.

Ama ergenin belki de zamandan da çok uzama ihtiyacı vardır: Çocukluk nesneleriyle arasındaki ilişkisel mesafeyi yeniden düzenlemesi için, hem somut hem metafizik anlamda uzam onun için olmazsa olmazdır; bu merciler hep birlikte Philippe Jeammet'nin "genişlemiş ruhsal uzam" dediği şeyi oluşturur.[22] O korkunç yıllarda V. Altounian ne zamana ne de uzama sahipti.

---

20 P. Jeammet. "Réalité externe et réalité interne. Importance et spécificité de leur articulation à l'adolescence." *Revue Française de Psychanalyse* 3/4, 1980. s. 481-521.

21 D. W. Winnicott. *Jeu et réalité*. Paris: Gallimard, 1971. s. 202 (1975 baskısı).

22 P. Jeammet, agy.

Zorla bir arada tutulma, o yaşta gerekli olan yalnızlığa ve mahremiyete izin vermiyordu: Uzama gelince, hesaplı, sınırlı ya da tam tersine, yabancıya düşman bir çöldeki sonu gelmez yürüyüşler sırasında sınırsız ve kaygı vericiydi. Delikanlı gene de, düzenleyici işlevi gören her şeye yönelik tekrarlanan tecavüzlere rağmen, anne baba figürleri ve içinden çıktığı aile ortamı tarafından taşınan değerler etrafında düzenlenmiş sağlam bir dayanağı korumuşa benzer.

V. Altounian'ın metninde, aile çevresinin onun için nasıl sihirli bir çember işlevi gördüğü, çevredeki kaosa karşı bunun gerçek bir koruma bariyeri oluşturduğu anlaşılabilir. Küçülmüş ailesi –babası, annesi ve erkek kardeşi Hayk– gözümüzün önünde, her gün, haysiyetin yanı sıra aşırı bir uyanıklığın da damgasını vurduğu hayatta kalma yöntemleri icat eden koruyucu bir birim olarak şekillenir: İlişkilerde ve kimlikte şiddetli bir değişim gerekmesine rağmen, cinsiyet ve kuşak farklılıklarına ve emeğe saygıdan oluşan temel değerlerin delikanlı için hâlâ nasıl var olabildiği ve bunların ruhsal dağılma tehdidine karşı etkili bir kale duvarı oluşturduğu görülür. Ergenlere ait başka tanıklıklar en kutsal değerlerin çiğnenmesi karşısında hissedilen acıyı anlatırken,[23] V. Altounian'ın metninde bunun görülmemesi dikkat çekicidir.

Bu metinde en ufak bir sinizm ya da ahlaki yozlaşma izi yoktur: Edeple anılan babanın vefatı bile, kocasını usulünce toprağa vermeyi başarıp onu mezarsız bir ölü olmanın utancından kurtaran annenin mücadeleciliği sayesinde "insani biçimde" sonuçlanır. V. Altounian'ın annesi cellatların verdiği emre uyup "herkes ne yapıyorsa onu yap"mayı reddederek, kültürün teminatçısı olma rolünü bir kez daha oynar. Oğlunun hayatını kurtaracak o zor kararı vermeyi, onu "yanına alma"ya hazır bir Arap'a emanet etmeyi başaracak olan da odur; ebeveyn inisiyatifi burada da "soykırım kehaneti"ni[24] boşa çıkarmayı başarır.

---

23 Özellikle bkz. Lucie Cytryn-Bialer'in tanıklığı, *Les Cahiers d'Abram Cytryn. Récits du ghetto de Lodz*. Paris: Albin Michel, 1995.

24 Bu deyişi Renaud Dulong'dan ödünç alıyorum: *Le Témoin oculaire. Les Conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris: Éditions de l'EHESS, 1980. s. 96.

Burada Ermeni sürgünlerin yaşamının pembe bir tablosunu çıkarmak söz konusu değil; metnin her satırında, delikanlının nasıl sapkın bir evrende yaşamak zorunda kaldığını görebiliyor ve tahayyül edebiliyoruz. Onun ve ailesinin nasıl sürü hayvanları gibi güdüldüğünü, canlarından bezdirildiğini, soyulduğunu, dövüldüğünü okuyabiliyoruz: Genç bir komşunun öldürülüşüne tanık oluyor, açlığın hayatta kalanları nasıl kırdığını, ellerinde avuçlarında kalan son malları gasp etmek için cellatların onları nasıl aldattığını görüyoruz. Bununla birlikte, ki hikâyenin özgün yanını da bu oluşturuyor, metinde her an gösterilen becerikliliğe ve yürütülen faaliyete vurgu yapılıyor; bunlar delikanlının, kırımın doğasında olan edilgenleştirme karşısında, oluşum halindeki yetişkin kimliği için güvenilir bir dayanak olan, kendine dair olumlu bir imajı korumasını sağlıyor. V. Altounian yakınma söylemini reddederek, bu destanın en korkunç epizotları konusunda, mesela, sadece düz ve kısa bir haykırışla, "ağır hastaya sopa vurursan ne olur" diyerek altı çizilen babanın ölümü hakkında sessiz kalmayı kuşkusuz tercih etmiş. Başka pek çoklarında olduğu gibi bu tanıklıkta da, kişi başta kendisi olmak üzere kimselere söyleyemediği şeyler hakkında susuyor. Tam bir tanıklığın olmadığını ve hiçbir anlatının, Primo Levi'nin ünlü deyişiyle "insanın çökertilişi"ni[25] tümüyle anlatamayacağını biliriz. Gene de, asla aydınlatma/bilgilendirme türüne girmeyen bu anlatı bize, sağ kalımın mütevazı zanaatkârlığına heyecanlı bir saygı duruşu gibi görünür: Anne babanın canlı olarak iletilen beceri, maharet ve dirayeti, bu şekilde, bunların aktif mirasçısı haline gelen delikanlıda devam eder. Babanın ölmesi üzerine, annesinin ve kendisinin sağlığıyla, hayatta kalmalarına hâlâ yardımcı olabilecek birkaç parça eşyayla ustalıkla ilgilenerek aileyi yaşatma sorumluluğunu o üstlenir. Kuşkusuz, bu mecburi olgunlaşmanın neticeleri de olacaktır. Delikanlının ergenliği, göründüğü kadarıyla klasik ergen çatışmasının olmadığı benzersiz modaliteler izleyerek geçmiş olacaktır; acele çatışmalaşmaya izin vermez ve üçüncü tarafın yokluğu sadece iyinin ve kötünün, içerinin ve dışarının, ailenin ve dış

25 P. Levi. *Si c'est un homme*. s. 26.

dünyanın öne çıktığı ikili bir mantık kurdurur. Nitekim, metinde dış dünyaya ait her şeyin farklılaşmadan kaldığı görülür: Zalimlerin yüzleri ve isimleri yoktur, sadece "onlar" diye anılırlar; bunu, terörün kitleselleştirici etkisiyle olduğu kadar, sadece potansiyel bir tehlike olarak görülen öteki tarafından bilgilendirilmekten kaçınarak, ailenin koruyucu halkasından dışarı çıkmama iradesiyle de açıklamak mümkündür. "İç-dış" ayrımını ortadan kaldırmak mümkün değil gibidir: Delikanlıyı yanına alan Arap ya da daha sonra yanında çalıştığı koruyucu tipler bile bulanık ve farklılaştırılmadan kalır. Soykırımın tesis ettiği ötekiliğin reddi, kimlik sözleşmesinin çökmesiyle birlikte artık ötekini kendisinin benzeri olarak göremeyen kurbana da geçmiş gibidir.

Travma Retoriği ve Zamansallığı

Felaket'ten kısa bir süre sonra kaleme alınan bu anlatı baştan sona travma sonrası bir retoriğe göre düzenlenmiştir. Bunu anlatının iki temel özelliğinden çıkarıyoruz:[26] Klasik öyküleme şemasının temel kurallarına uyulmaması ve zamansallıkla özel bir ilişki.

Bu metinde öyküleme yapısını oluşturan geleneksel öğeleri aramak boşuna olacaktır: Burada, hepsi de alımlamayı kolaylaştırıcı birer belirteç olan olay örgüsü de, bakış açısı da, olayların dramatize edilmesi ya da aralarında bir hiyerarşi kurulması da söz konusu değildir. Anlatının yalınlığı, olayları dramatize etmeyi reddedişi ve neredeyse hiçbir duygulanımsal ifadeye yer vermemesi okumayı kurulaştırır ve okurdan sürekli, bazen de koruması güç bir dikkat ister. Yazarın o zamanki kaygısını dile getirmek için kullandığı anlık duygulanım ifadeleri, o birkaç "hasılı" ve "ne fayda?"yı yerine oturtma işi tümüyle okura düşer. Yaşanmış olana, biraz derinlik ve öznel tutarlılık katmak için olayların kronolojisini çıkarma işi de gene okura düşer. Yer isimlerinin ve tarihlerin çarpıcı dökümü, okuru bu hikâyenin başrol ovuncuları tarafından yaşanan tec-

26 R. Waintrater. "Peut-on parler d'une rhétorique du traumatisme?" *L'Esthétique du Témoignage*. Renaud Dulong ve Carole Dornier (ed.). Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2005.

rübe hakkında bilgilendirmeye yetmez. Tam tersine. Bu anlatıyı yönlendiren belgeleyici ve yapmacıksız taraflılık, onu her satırda daha saydamsızlaştırıp okunmasını zorlaştırır ve sesini yankılandırmamız, onu oldurmamız için bizden sürekli bir çaba ister. Zira anlatıcı geçip gitmemiş olan olayın içinde kalmaya devam etmektedir. Travma yaratıcı olay ruhsallığa kaydolamamış olduğundan, öznenin hem tecrübesinden dışlandığı hem de tecrübesi tarafından yutulduğu özel bir öz-farkındalık biçimi dayatır: Kimliği anlatının farklı sekansları arasına saçılmış, salt olaylarla belirleniyor gibidir.[27] André Beetschen'in dediği gibi, "her şey yitirildiğinde, olayların dokusu bizatihi yaşamın dokusu haline gelir."[28]

Tarihler ve yerler, bitimsiz tehcir yolunda birer işaret şamandırası gibi birbirini takip ederek, anlatıcıyı hikâyesine hâkim olmak için pusuda bekleyen kaostan kurtarır. Ana bağlı bir sağ kalımın epizotlarını titizlikle betimlerken, V. Altounian tümüyle güncele, her tür süreçselliğin kaybolduğu bir dünyayla kurulan ilişkiye odaklanır. Esna belli bir ana indirgendiğinde ya da tam tersine, süreye yayıldığında zamanla ilişki tamamen değişir. Kesin zaman imlemelerinin –"sahat aldıda", "öğlen", "sekiz sahat yürüyerek"– ve özetleyici cümlelerin "3 ay odurduktan sonra", "iki gun kaldık", "o gece yattık"– dönüşümlü olarak kullanıldığı metnin tanıklık ettiği şey budur. Burada, travma içeren zamansallığın zamanı nasıl da elastik bir malzemeye, sonsuza kadar uzama ya da tersine, kaybın anısını ya da hayatta kalma mucizesini tek başına içinde barındıran bir parça halinde büzüşme kapasitesine sahip bir çeşit macuna dönüştürdüğünü görürüz.

Yatırım Mecburiyeti

Anlatının birinci bölümü baştan sona algılamanın etkisindedir: Burada duyumsal ifadeler son derece yüklüdür ve özneyi dört bir

27 Olaylarla belirlenen kimlik kavramını şu çalışmadan ödünç aldım: L. Jurgenson. *L'Expérience concentrationnaire est-elle indicible?* Paris: Éditions du Rocher, 2003.

28 A. Beetschen. "L'inoubliable?" P. Guyotat ve P. Fédida (ed.). *Événement et psychopathologie*. Lyon: SIMEP, 1985.

yandan kuşatan izlenimleri tercüme etmek için artık hiçbir temsil bulamayan ezilmiş bir önbilincin yegâne izi bunlardır. Bu dış gerçeklik çok az sözcükle betimlenir; gündüz ve gece, sabah ya da akşam, soğuk ve sıcak, yağmur, açlık ve susuzluk. Özne ile kaba gerçeklik arasına hiçbir temsili mesafe girmediğinde tasvir edebilme çalışmasının durduğu burada kolayca algılanır. Bu, Freud'un "ruhi koruma tertibatları"[29] dediği, özneye güçlükle yatırım yapılabilir bir gerçekliğe yatırım yapmaya devam etme imkânını verecek özel kaynakların yerleştiği andır. Beden ile ruh arasındaki ayrımı fesheden ve tersine çeviren ekstrem tecrübelerde, duyusal olan bedende hiç olmadığı kadar derinlere kök salar: Özne ruhsallığın hâlâ bedenselleşmiş, bedenin ise henüz ruhsallaşmamış olduğu o ana geri döndürülmüştür. Ferenczi'nin belirttiği gibi, "ruhsal sistemin ortada olmadığı anlarda, organizma düşünmeye başlar."[30]

Beden o zaman hem kurtarılacak nesne, hem de kurtarıcı nesne olma onuruna erişir; kurtarıcı nesne olması, ruhsal ölüme, belli bir vadede de fiziksel ölüme yol açan mutlak bir nesnesizleştirilmeden koruyor olmasından kaynaklanır. Ruhsal işleyişteki bu zorunlu değişiklik, libidonun tanıdık nesnelerden geri çekilmesiyle ve dürtünün hem kaynağı hem de hedefi haline gelen beden-benliğe yoğun bir aktarımla gerçekleşir.

Ruhsallığın benliğin bir kısmından, kişiye bilgelik, akıl ve iyilikle kol kanat gerecek bir "koruyucu melek" çıkarma kapasitesini gene Ferenczi betimler.[31] Büyük acılar çektirilen bedeni sağ kalımın temel nesnesi durumuna getirecek olan budur: Bedeni beslemek, tedavi etmek ve korumak, aynı zamanda ruhu beslemek, tedavi etmek ve korumak ve yatırım kapasitesini korumak demektir.[32] En

---

29 S. Freud. "Le malaise dans la culture" (1930). *Œuvres complètes de Freud tome XVIII*. Paris: PUF, 1995. s. 276.

30 S. Ferenczi. *Journal clinique: Janvier-octobre 1932*. Paris: Payot, 1985. s. 49.

31 S. Ferenczi. "Réflexions sur le traumatisme" (1934). *Psychanalyse IV. Œuvres complètes 1927-1933*. Paris: Payot, 1982. s. 147.

32 Bu konuda, şu önemli makaleye dikkat çekmek isterim: G. Cerf de Dudzeele. "Se maintenir en vie dans l'humaine barbarie." *La Résistance de l'humain*. N. Zaltzman (ed.). Paris: PUF, "Petite Bibliothèque de Psychanalyse", 1999.

büyük yoksunluğunu yaşamakta olan bedeni, ölüme ve vazgeçme ayartısına karşı son siper olan, ihtiyacın kıymetli makamı haline getiren paradoksun altı çizilebilir. Maurice Blanchot'nun deyişiyle bu "ihtiyaç ihtiyacı"[33] özneyi ortak bir kimlik matrisinin, insan türü matrisinin içinde tutan "zevk vermeyen bir ihtiyaç"tır.

Yatırım nesnesi bedenin yanı sıra çeşitli biçimlere bürünür: İster somut bir nesne olsun, ister bir fikir, sanat eseri ya da kişi, bu nesneler sağ kalanın kırım sırasında nesneler dünyasından bir şeye bağlanma ihtiyacına tanıklık eder. Sağ kalan bu nesneyi alıp, benim yol gösterici nesne diyeceğim, bir çeşit özel ekstrem durum tılsımı haline getirecektir. Bu nesneler, benzemezlikleri içinde, sağ kalanın insani çevreden arta kalanları, "merhem etkisi gösteren ve bitkin ve acılı bedeni canlandırmaya ve tinsel olduğu kadar fiziksel sağ kalıma da hizmet eden"[34] hayatta kalma narsisizminin eksenine dönüştürme kapasitesine işaret eder. Rolleri, aşırı bir şiddete maruz kalan kişiyi, her şeyin elinden almak için yarıştığı yaşama hakkına sahip olduğu duygusuyla teselli ederek, anlam vermektir.

Nitekim, nice kurtulanın tanıklığında, çocuğa hayatta kalma gücünü verenin çoğunlukla anne babanın "sen yaşayacaksın" sözü olduğu görülür; bu söz, hiçbir celladın onun elinden almayı başaramayacağı, imha edilmesi olanaksız bir azıktır. Burada söz konusu olan, André Green'in "nesnenin niteliklerinden, özelliklerinden ve sıfatlarından hiçbirine sahip olmayanı nesne sınıfına yükseltme"[35] kapasitesi olarak tanımladığı, nesne ilişkisi yaratma işlevinin korunmasıdır.

V. Altounian'ın metni, içselleştirilmiş insan ilişkisi kırıntılarını hayatta kalmanın yol gösterici nesnesi haline getiren bu süreci mü-

---

Konumuzla daha yakından ilgili olan, yatırım kapasitesinin teminatı olarak "kurnazlık" konusunda ise şu makaleye bakılabilir: C. Frère-Artinian. "La ruse comme stratégie de survie: réflexions à partir du récit d'un déporté." *Topique* 91, 2005. s. 93-110.

33 M. Blanchot. *L'Entretien infini*. Paris: Gallimard, 1969. s. 195 vd.

34 J. Kestemberg ve I. Brenner. "Le narcissisme comme moyen de survie." *Revue Française de Psychanalyse* 6, 1988. s. 1393-1407.

35 A. Green. *Le travail du négatif*. Paris: Éditions de Minuit, 1993. s. 118.

kemmel bir şekilde örnekler: Burada, bu işlevi gören babanın sözü ve davranış tarzıdır. Söz, "boş durmak eyi deyil bir iş yapalım"dır. Davranış tarzı ise, delikanlının kat etmek zorunda kalacağı o çetin yolu aydınlatan birer yol gösterici nesne olan uyanıklık, öngörü kapasitesi ve becerikliliktir. Çevresini kuşatan sapkın dünyada, babanın değerleri olan çalışma, haysiyet ve ustalık ona rehberlik edecek ve yasa işlevi görecektir. Söz konusu değerler böylece, korunması gereken ve koruyucu, çift yüzlü nesneler haline gelir; genç Altounian bu değerler uğruna ve onlar sayesinde hayatta kalacak, bu şekilde, babanın ölümünden sonra ona uzun süre rehberlik edecek olan hızlandırılmış bir babayla özdeşleşme modelini içe atacaktır.

Anlatı epey ani bir şekilde, bir çeşit *happy end*'le son bulur: Aile yeniden bir araya gelir ve kurtulanlar, memlekete dönüp kısa bir süre kaldıktan sonra, kardeşlerden ikisi tarafından beklendikleri Fransa'ya gitmek üzere yola çıkarlar. Bize kardeşlerin evlenecekleri duyurulur. Hayat yeniden başlar, normallik sağlanmış gibi görünür ve olup biten her şeyin üstüne artık yeniden suskunluk çökebilir. Hayatta kalanların hepsi gibi V. Altounian da artık günlük yaşamı ile hayat boyu ruhsallığının ücra bir köşesine havale etmeye çalışacağı travma yaratıcı hatıralarını birbirinden kesin biçimde ayıracaktır. Bu arada, annesinin mesuliyetini üstlenme, ellerinde kalan birkaç parça malın satışını gerçekleştirme ve gidişi organize etme becerisine sahip bir erkek olmuştur. Bu son bölümün üslubu daha serbesttir ve birkaç duygulanım işareti taşır: Hayatın görüntüsü (bir çarşı, büyük şehir...) karşısındaki hayranlık dolu sevincini dile getirir. Ölüm mengenesi gevşemiştir ve genç adam kendisine, ihtiyaç çağından çıkıp haz ve farklılık çağına dönme iznini verir.

Sonuç Yerine

Benim için bu yazıya bir sonuç yazmak zor, zira soykırımın, kökeni yok eden bu sonun bitiş noktası yoktur. Ama madem bitirmem gerekiyor, burada böyle bir okumanın benim için ne anlama geldiğini söyleyeyim.

Ben V. Altounian'ın elyazmasını nesnel bir şekilde okumadım:

Bu okumaya hiçbir zaman yapamadığım bir başka okuma damgasını vurdu. Şoa'dan sağ kurtulan babam, ailesinin ve onun hayatını derinden etkileyen bu tecrübe hakkında hiçbir şey söylemeden öldü. Başkalarının anlatılarına bu kadar güçlü bir şekilde bağlanmamın ve "doğumumdan önceki bu kara delik"[36] hakkındaki en ufak bir sözü bile, bazen utanç duyduğum bir açgözlülükle izlememin nedeni bu mu? Bunu yazarken, Oidipus, kitle katliamıyla kesin olarak değişmemiş olsa Oidipus çağına ilişkin olarak nitelenebilecek bir arayışı böyle teşhir etmenin utanmazca olduğunun farkındayım. "Benim" sağ kalanlarımın artık dünyada olmadıkları bugün, onlarla bu öteki taraftan diyalogu sürdürmeyi kabul edebilirim. Yakınlarda Ruanda'ya yaptığım bir yolculuk sırasında, inatla aramakta olduğum şeyi bana her şeyden daha iyi anlatan tuhaf ve güçlü bir tecrübe yaşadım. Beni sorularıyla sıkıştıran genç kurtulanların karşısında kendimi ansızın şimdiki halimle gördüm: Babamın gençliğini onaramamış olduğum için oradaki gençliği onarmaya çalışan, ergen yaştaki babamın annesi olarak. Benim doğumumdan önceki o genç babaya, ötekinin sözüyle, ötekinin diliyle yaklaşabiliyorum: Onun dilini konuşmamış olduğumdan, tarihimin tarihöncesini temsil eden o genç adamla Ermenice, Türkçe, Kinyarwanda dilinde diyalog kurmayı kabul etmek zorundayım. Bu kaygı beni ötekinin yaralarını alımlayabilecek duruma getirdi mi? En azından öyle olmasını umut ediyorum, zira Pierre Pachet'nin dediği gibi, "ötekinin sözünü hep kendi tarihimizin bağrında duymaz mıyız?"[37]

36 N. Fresco. "La diaspora des cendres." *Nouvelle Revue de Psychanalyse* 24, 1981. s. 205-20.

37 P. Pachet. *Conversations à Jassy*. Paris: Maurice Nadeua, 1997. s. 186.

Kaynakça

Abadi, Odette. *Terre de détresse: Birkenau, Bergen-Belsen*. Paris: L'Harmattan, 1995.

Beetschen, André. "L'inoubliable?" P. Guyotat ve P. Fédida (ed.). *Événement et psychopathologie*. Lyon: SIMEP, 1985.

Berg, Mary. *Le Ghetto de Varsovie. Journal de Mary Berg*. L. S. Shneiderman (ed.). Paris: Albin Michel, 1947.

Blanchot, Maurice. *L'Entretien infini*. Paris: Gallimard, 1969.

Boszormenyi-Nagy, Ivan ve Geraldine Spark. *Invisible Loyalties*. New York: Harper and Row, 1973; Brunner/Mazel, 1984.

Cerf de Dudzeele, Géraldine. "Se maintenir en vie dans l'humaine barbarie." *La Résistance de l'humain*. N. Zaltzman (ed.). Paris: PUF, "Petite Bibliothèque de Psychanalyse", 1999.

Cytryn-Bialer, Lucie. *Les Cahiers d'Abram Cytryn. Récits du ghetto de Lodz*. Paris: Albin Michel, 1995.

Dulong, Renaud. *Le Témoin oculaire. Les Conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris: Éditions de l'EHESS, 1980.

Ertel, Rachel. *Dans la langue de personne. Poésie yiddish de l'anéantissement*. Paris: Le Seuil, 1993.

Felman, Shoshana. "À l'âge du témoignage, Shoah de Claude Lanzmann." *Au sujet de Shoah, le film de Claude Lanzmann*. Paris: Belin, 1990.

Ferenczi, Sandor. "Réflexions sur le traumatisme" (1934). *Psychanalyse IV. Œuvres complètes 1927-1933*. Paris: Payot, 1982.

———. *Journal clinique: Janvier-octobre 1932*. Paris: Payot, 1985.

Francès-Rousseau, Pierre. *Intact aux yeux du monde*. Paris: Hachette, 1987.

Frère-Artinian, Chantal. "La ruse comme stratégie de survie: réflexions à partir du récit d'un déporté." *Topique* 91, 2005.

Fresco, Nadine. "La diaspora des cendres." *Nouvelle Revue de Psychanalyse* 24, 1981.

Freud, Sigmund. "Le malaise dans la culture" (1930). *Œuvres complètes de Freud tome XVIII*. Paris: PUF, 1995.

Gradowski, Zalmen. *Au cœur de l'enfer. Témoignage d'un Sonderkommando d'Auschtwitz*. Paris: Kimé, 2001.

Green, André. *Le travail du négatif*. Paris: Éditions de Minuit, 1993.
Jeammet, Philippe. "Réalité externe et réalité interne. Importance et spécificité de leur articulation à l'adolescence." *Revue Française de Psychanalyse* 3/4, 1980.
Jurgenson, Luba. *L'Expérience concentrationnaire est-elle indicible?* Paris: Éditions du Rocher, 2003.
Kaplan, Chaim A. *Chronique d'une agonie. Journal du ghetto de Varsovie*. Paris: Calmann-Lévy, "Le Sens de l'histoire" dizisi, 1966.
Kaës, René. *L'Idéologie, études psychanalytiques: mentalités de l'idéal et esprit du corps*. Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 1980.
Kestemberg, Judith S. ve Ira Brenner. "Le narcissisme comme moyen de survie." *Revue Française de Psychanalyse* 6, 1988.
Mascolo, Dionys. *Autour d'un effort de mémoire. Sur une lettre de R. Antelme*. Paris, Maurice Nadeau, 1987.
Miermont, Jacques (ed.). *Dictionnaire des thérapies familiales: théories et pratiques*. Paris: Payot, 1987.
Levi, Primo. *Conversations et entretiens*. Paris: R. Laffont, "10/18" dizisi, 1997 ve 1998.
———. *Si c'est un homme*. Paris: Julliard, 1958; "Presses Pocket", 1988.
Pachet, Pierre. *Conversations à Jassy*. Paris: Maurice Nadeua, 1997.
Perechodnik, Calel. *Suis-je un meurtrier?* Paris: Liana Lévi, 1995.
Tomkiewicz, Stanislas. *L'Adolescence volée*. Paris: Calmann-Lévy, 1999.
Waintrater, Regine. "Le pacte testimonial." *Témoignage et trauma. Implications psychanalytiques*. J-F. Chiantaretto (ed.). Paris: Dunod, "Inconscient et cultures" dizisi, 2004.
———. "Peut-on parler d'une rhétorique du traumatisme?" *L'Esthétique du Témoignage*. Renaud Dulong ve Carole Dornier (ed.). Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2005.
———. "R. Antelme ou l'espoir de la parole." *Confrontations Psychiatriques* 48, 2008.
Winnicott, D. W. *Jeu et réalité*. Paris: Gallimard, 1971; (1975 baskısı).

Sağ Kalım ve Kelimelerle Anlatılamaz Olanın Tercümesi*

René Kaës**

Bu bölümde, öznelliklerarası ilişki dışında travmayı derinlemesine çalışamayacağımızı göstermeye çalıştım; öznelliklerarası ilişkide, şiddetiyle yerleri, bağları ve zamanları paramparça eden bir felaketin allak bullak ettiği bir özne ile, felaketin anlatısını alımlama ve duyma işlevini yerini getiren ve bu yeri dolduran bir veya birden fazla özne arasında yaşamsal bir ittifak kurulur. Bu yerin ve bu işlevin çoğu zaman önce sanal olduğunu; terk edilmişliğin boşluğunda, tesadüfleri, iniş çıkışları, yanlış anlamaları ve dirençleriyle, ama aynı zamanda duyulmasına olanak verdiği minnetle gerçekleşmesinin ya da gerçekleşmemesinin beklendiğini biliriz. Ama muhatabının kim olduğunu bilmeden tanıklık edende felaket anlatısını harekete geçiren ve bizatihi kendisini anlatmaya ve iletmeye çalışıyor olmasıyla dönüşüme uğratan hep bu dinlenme arayışıdır. O halde, daha şimdiden, kelimelerle anlatılamaz olanın ötesinde, ama tanığın ve muhatabının daha baştan paylaşmadıkları, gene de paylaşılabilir hale gelebilecek bir hikâyenin paradoksu içindeyizdir.

---

* Okuyacağınız bölüm, yazarın kitabın orijinalinde yer alan "Le travail de l'intersubjectivité et la polyphonie du récit dans l'élaboration de l'expérience traumatique" başlıklı yazısının son kısmıdır.

** Psikanalist ve grup analisti. Université Lumière Lyon 2'de psikoloji ve klinik psikopatoloji dersleri verdi. Ruhsal topluluksallık, ruhsal yaşamın nesillerarası iletimi, kitle travmaları, hipermodern kültürde huzursuzluk üzerine birçok eser kaleme aldı.

Vahram Altounian'ın güncesi hem kendisine anlattığı, hem de bir başkasına, bir başkasından daha fazlasına yönelttiği o anlatıdır; bu anlatı sonunda bir ya da daha fazla alıcıya ulaşacak, bunlar da dinleyerek ya da okuyarak onu dönüştüreceklerdir. Vahram Altounian'ın kızı kendisini bu güncenin alıcısı yapmıştır: Onu bulmuş ve yayımlamıştır; bunu yaparken, kelimelerle anlatılamaz olanın tercüme edilmesini, hem yabancı hem de aileye ait, ama tanıdık olmayan bir başka dilde söylenmiş ve yazılmış olanın kendi dilinde duyulmasını sağlayan bir düşünce, yorum ve bilgi ağı kurmuştur. Bu dil farkı anlamı da yaratmaktadır.

O halde, kendilerini o "yer"de bulanlar sadece mutemet değildir. Anlatıcının bir anlamda ön almasıyla, retrospektif olarak felaketin tanığı da yapılırlar ve çoğunlukla, doğrudan tanıklar olan aktörlerin ölümünden uzun zaman sonra, onların yaşadığı dehşetin erişilmez kıldığı anlamın ortak yaratıcıları haline gelirler. Paradoksal bir biçimde, yeniden bulunan ve yatırım yapılan iz, felaketi yaşamış olanlar ve vârisleri için anlamı yeniden kurmasa bile, en azından bir anlam oluşturur. Bellek izlerinin anlamı üzerinde çalışan sağ kalanlar için, her şey, travmaya uğrayanlar öznellikleri içinde yeniden iyileşmişler gibi cereyan eder.

Ben nesillerarasında işleyen ve ne kadar yakın olursa olsun o zaman yapılamamış olanın anlamını yeniden inşa eden bir sonradan etki olduğunu varsayıyorum; tıpkı, psikodrama gruplarında çağdaşlar arasında bir anlam çalışmasının, soykırımın, bir diktatörlüğün, bir sürgünün yol açtığı ilişki parçalanmaları, zaman ezilmeleri ve yer dağılmaları söz konusu olduğunda tek başımıza gerçekleştiremeyeceğimiz bir çalışmanın olması gibi. Ama içimizde, başkalarının da elbirliğiyle bu sonradanlık çalışmasını reddeden bir güç olduğu da doğrudur; bu, bilinçdışı savunmacı ittifakların, özellikle de kolektif inkârın desteklediği bir reddir.

Neden böyle oluyor? Gerek gruplarla psikanalitik çalışmalar, gerek bir tanıklığın dönüşüm sürecinin analizi, beni, dağılmış, parçalanmış, bölünmüş olanı eski haline getirmenin, narsisist yatırımları yenilemenin ne alelacele ne de yalnız başına başarılabilecek bir iş

olduğunu düşünme noktasına getirdi. Anlam ancak öznelliklerarasında ve söylemin çokseslilığı içinde yeniden kurulabilir. Travma sonrası söylemin çoksesli ve söylemlerarası niteliği, anlama yeni yollar açar ve öznenin simgesel olandan dışlamış olana düşüncede bir varlık edindirmesini sağlar. Çapraz belleklere, kendimizin eksik parçasına, ötekinin bizatihi yokluğu içindeki varlığına *başvurur*. Felaket söyleminin meşruiyetine birden fazla ötekinin şahitlik edebilmesi de gerekir. Bütün bu devinimlerle, narsisist dokuları ve simgesel işlevleriyle bir kuşak ve nesep bağının yeniden kurulması mümkün hale gelir.

Kelimelerle anlatılamaz olanı tercüme etmek için boşluklu, düzensiz, kaotik bir ilk anlatı olması şarttır. Belirtilere kaydolan ve kâbuslarda şekillenen, duygulanımların soğutulduğu ya da geri çekildiği resmi bir rapor ya da haber diliyle yazılmış (bu durumda sonradan etki ile çalışılmış) bu ilk metinler, bir dinleyici vaadine olmasa bile, arayışına dayanırlar; bu dinleyici, anlatılanın *anlamını* ortaya çıkarmadan önce, ötekine kaygıya *hassas* olabileceği noktada dokunmayı bilecek biridir.

"1915 Ahısdos 10'da Çorerşadi gunu: 1915 senezinden 1919'a kadar çektiklerim": Vahram Altounian'ın tanıklığı her şeyden önce, tehcir, hastalık ve sağ kalanların ölülerini gömmelerine izin vermeme zalimliği karşısında, sopalar ve çamur karşısında, kötü rastlantılar, ama öngörülmesi imkânsız iyi rastlantılar karşısında çekilen çilenin ayrıntılı, titiz ve tarihlenmiş anlatısıdır. Bir de umudun kokusu ve elde kalan son koruyucu eşya olarak, tükenene kadar saklanan o gülyağı şişesi vardır.

Ama bu tanıklık kendilerini onun alıcısı yapanlar tarafından alımlanıp canlandırılmasa pekâlâ ölü bir belge olarak da kalabilirdi. Bu kitap, bu güncenin travma yaratıcı tanıklığını ağırlamak ve öznelliklerarası bağlarla sarmalamak için seferber olan söylemlerin çokseslilığinin ispatıdır.

Kelimelerle anlatılamaz olanın izlerini söze dökmek, yazmak, her şeyden önce hayatta kalmak demektir: Ötekinin oluşturduğu tehdide, kendi kendini yok etme tehditlerine rağmen hayatta kal-

mak, bu izlerde, bu izlerle birlikte hayatta kalmak demektir. Onları geleceğe ve tercümeye vermek demektir. Sağ kalım, yıkıcılığa direnme ve dayanma gücünün sınanmasıdır. Sağ kalımın ötesinde, travmayla yaşamak, felaket anlatısının sonuç itibariyle tamamlanması imkânsız inşasında çokseslilığı ve söylemlerarasılığı yeniden kurmak demektir.

"Geri Dönüşü Yok"[1]

Janine Altounian

Hayatımda ilk kez Türkiye'ye giderken neden korkuyor olabileceğimi, "sınır durumların psikopatolojisi" konulu bir panel[2] vesilesiyle az çok kavrayabildim. Bir bakıma bu panelin konusunu oluşturan şeyin öznel tecrübesini yaşamakta olduğumu o zaman fark ettim: yetersiz bir benlik sınırlaması ve bunun ruhsal uzamın inşasına etkileri. Başka türlü söylersek, bilinçdışında, uzamda ve zamanda kafa karıştırıcı bir yön kaybıyla cebelleşmekteydim: Panelin tartışma konusuna doğrudan methaldar olduğumdan, bunun travma yaratıcı çekirdeğini derinlemesine çalışmak için gerekli mesafeye sahip değildim. Her şeye rağmen, burada, yavaş yavaş anlar hale geldiğim "kendi durumumun klinik vinyeti"ni sunmaya çalışacağım ve yazıma bir hikâyeyle başlayıp bir kuramsallaştırma denemesiyle devam edeceğim.

1 1915 soykırımından kurtulanlara verilen Nansen pasaportlarına düşülen not. Osmanlıcası: "Avdeti caiz değildir". Bu şekilde vatansız damgasını yiyen kurtulanlar, günümüzün farklı diyasporalarını oluşturmak üzere onları "ağırlayan ülkeler"e göç ettiler. Bkz. *La Survivance...*'da "Être expulsé d'un lieu devenu inexistant" başlıklı bölüm.

2 Temmuz 2013'te Cerisy'de düzenlenen ve Jean-François Chiantaretto'nun *Trouver en soi la force d'exister. Clinique et écriture*'de (Campagne Première, 2011) ortaya koyduğu, belli bir yazı biçimi ile sınır durumların patolojisi arasındaki ilişkiler üzerine düşüncelerinin geliştirildiği, "Écriture de soi, écriture des limites" başlıklı panel.

Ocak 2012'de, otuz yıldır çevirmen olarak ve metinler arasında dil birliğini sağlayarak katkıda bulunduğum *Œuvres complètes de Freud*'daki[3] çalışmamı tamamlamış, bu süre içinde, eserin iki yöneticisinden André Bourguignon ve Jean Laplanche'ın yanı sıra, bu devasa girişimin editörü, tanıtımcısı ve destekçisi Michel Prigent'ın[4] ölümüne tanık olmuştum; artık, olağanüstü bir düşünce çalışmasının ortak hazzını yaşadığım bu insanlara olan gönül bağımın yasını tutmak durumundaydım. O andan itibaren, hayatımda ilk defa Türkiye'ye, özel olarak da, 1915 soykırımı öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda ailemin şehri olan Bursa'ya gitme kararını almaktan kaçmam imkânsızlaştı.

Montréal'li bir psikanalistin[5] film yönetmeni oğluyla birlikte yapmayı planladığı bir inceleme gezisinin güven verici koşulları, bir süredir sürekli arzuladığım halde böyle bir maceraya atılmaktan duyduğum bulanık kaygıyı bir kenara bırakıp Ekim 2013'te bu yolculuğa katılma kararını almamı sağladı: Türk yönetmenlerin filmlerini seyreder ve beğenirken, –altyazıların yardımıyla iyi kötü söktüğüm– anne babamın dili olan dillerini işitmekten beklenmedik,

3 *Œuvres complètes de Freud/Psychanalyse*: Jean Laplanche (bilimsel yönetim), Pierre Cotet ve André Bourguignon (yayın yönetimi), Janine Altounian (dil birliği), François Robert (terminoloji, sözlük ve dizin), Alain Rauzy (önsözler, dipnotlar vd, elyazmasının gözden geçirilmesi). Presses Universitaires de France'tan çıkmakta olan OCF/P'nin 1988'den bugüne 18 cildi yayımlanmıştır. Son iki cilt Şubat 2014'te ve 2014 sonunda yayımlanacak ve bunları bir dizin cildi takip edecektir.

4 André Bourguignon Nisan 1996'da, Michel Prigent Mayıs 2011'de, Jean Laplanche ise Mayıs 2012'de vefat ettiler. Bkz. Janine Altounian, "Les dernières séances de travail quand la mort est là." *Documents et Débats* 85, Ekim 2013, Fransa Psikanaliz Derneği'nin dahili bülteni, Jean Laplanche'a saygı sayısı.

5 Ocak 2011'de Montréal'de düzenlenen bir konferansta (L'appropriation d'un héritage traumatique, une gestation tributaire du temps) beni dinleyen ve *La survivance en héritage. Passages de Janine Altounian au Québec* (Simon Harel, Nellie Hogikyan, Michel Peterson yönetiminde, Presses de l'Université de Laval, "Intercultures" dizisi, 2012) başlıklı bir toplu eseri yayımlayan Montréal'li psikanalist ve yayıncı Michel Peterson, film yönetmeni olan oğluyla birlikte gerçekleştireceği, kitle katliamlarının tarihi üzerine çokmecralı bir proje olan "Route des os et des cendres"ın (robaa.org) bir bölümüne katılmamı teklif etti, ben de yolculuğunun Türkiye ayağı için davetini kabul ettim.

sarsıcı bir zevk alırken,[6] aslında, bugüne kadar o ülkeye gitmekten korktuysam, bunun pek de orada öldürülme korkusundan değil –o diyarlarda bu zaman zaman başa gelse de–[7] orasının BENİM de ülkem olabileceğini hissetme korkusundan olduğunu düşünüyordum. Orada anneannemin nostaljik anlatılarının izlerine rastlayacak mıydım? Onlarla ne yapacaktım? Orada, onun kayıplarının dermansız acısını kendi adıma tekrar yaşamaktan çekiniyordum. Sonuç itibariyle, ailemin geldiği, tanımadığım ama bu dünyada pekâlâ da var olan o başka yeri, tehcir yolculuğunun etaplarını sadece dostlarıyla paylaşan –ve onlarla, tam da benim anlamadığımı farz ettikleri o Türkçeyle konuşan– bir babanın başka yerini keşfetmekten korkuyordum.

"Burada", ölüm yürüyüşlerinin o "başka yer"inden çok uzakta güvende olan yaşamımın zamansal ve uzamsal sınırlamalarında bir sallantı yaşamayacak mıydım? Akropolis'teki Freud gibi, aklımdan şu garip düşünce: "Demek bütün bunlar gerçekmiş"[8] düşüncesi geçmeyecek miydi? Yer değiştirecek olmanın içimde uyandırdığı endişe, Freud'un gerçekliğe yabancılaşma duygusunu anlattığı şu satırlardaki hipotezini doğruluyordu:

6 Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde Ermeniler Türkçe konuşurlardı. Bkz. Krikor Beledian'ın bu kitaptaki yazısı. Krikor Beledian'ın 23 Mayıs 2010'da Mémorial de la Shoah'daki yuvarlak masa toplantısında, Lübnan'da geçen çocukluk yıllarını anlatırken paylaştığı, bu dilin soykırım kurtulanları arasındaki varlığına ilişkin çağrışım yüklü tanıklığı şu bağlantıdan dinlenip izlenebilir: http://www.ressources-audiovisuelles.memorialdelashoah.org/index.php?pla_id=e5af415ba7401ffe# (yukarıdan aşağı 4. video).

7 Yaptığı konuşmalarda 1915 soykırımından son derece mutedil bir dille söz eden Ermeni gazeteci Hrant Dink, 19 Ocak 2007'de İstanbul'da, Türkçe-Ermenice yayımlanan gazetesi *Agos*'un önünde, 17 yaşındaki bir Türk milliyetçisi tarafından öldürüldü. Olay Türkiye'de, Ermeni toplumunda ve dünyada büyük bir infial yarattı ve yaygın biçimde kınandı. Cenaze törenine katılan 100 bin kişi Türkçe, Ermenice ve Kürtçe olarak "Hepimiz Hrant'ız, hepimiz Ermeniyiz" sloganları atarak bir gösteri yürüyüşü yaptı. Öte yandan, Ermeni soykırımının 96. yıldönümü olan 24 Nisan 2011'de, 25 yaşındaki Ermeni bir er, Sevag Balıkçı, askerlik hizmetini yaparken arkadaşının silahından çıkan "kaza kurşunu"yla öldü.

8 Romain Rolland'a mektup, (Un trouble du souvenir sur l'Acropole), OCF/P XIX. s. 331; GW XVI. s. 251.

besbelli gerçekliğin bir parçasını reddetmeye dönük bir çaba [...] böyle bir çabanın, hoşnutsuzluk yaratmakla tehdit eden bir gerçeklik parçasına yönelmesi gerekiyordu [...] Bazı ruhsal rahatsızlıklarda çok sık görülse de [bu görüngüler] normal insana yabancı değildir, sağlıklı olanların arada bir gördükleri halüsinasyonları andırırlar [...] hepsi de bir şeyi benlikten uzakta tutmak, onu inkâr etmek isteyen savunmaya hizmet eder.[9]

Benim durumumda da, Freud'un babayla ilişkisinde ortaya koyduğu bir "*hürmet* hareketi"ni hesaba katmak gerektiğinden, Freud'un bu hipotezi bana daha da uygun geliyordu: "O halde Atina seyahatinin keyfini yaşarken bizi huzursuz eden bir hürmet hareketiydi."[10]

Dahası, aksi gibi Ocak 2014'ten Ekim 2013'e çekilen yola çıkış tarihi tehlikeli bir şekilde yaklaştıkça, Temmuz ayından itibaren, İstanbul'daki –benimkilerin hâlâ "Bolis" (Konstantinopolis) dedikleri, Bizans'ın mirasçısı şehir– Ermeni gazeteleri ya da Ermeni yayıncılarla, Türk ya da Yahudi psikanalistlerle temas kurmam gerekiyordu. Tanımadığım, bana kaygı veren, gene de araştırmam için gerekli olan bu insanlarla ve yerlerle bağlantıya geçmeyi güncel yaşamıma yönelik bir tecavüz gibi hissediyordum. Bu girişimle, ruhsal açıdan, doğum yerim olan ve o yaz günlerinde sakin bir şekilde tatilimi geçirmekte olduğum "ev sahibi ülke"nin tanıdık yerlerinden başka yerlere sürülmüştüm. İşte o zaman, hissettiğim o bulanık kaygının, o varoluşsal yer değiştirme yaklaştıkça yaptığım pek çok sakarlığın, şimdi ve burada bulunduğum yere göre beni şimdiden gerçekliğe yabancılaştırmakta olduğunu anladım. Artık bulunduğum yerde değildim, bir yerdeydim ama orada değildim, var olmayan gene de ezelden beri içimde olduğu ortaya çıkan bir yerin tasallutu altındaydım.

Bu arada, şimdiye kadar, "ev sahibi demokratik bir ülke" ve "cumhuriyet okulu"nun bağışladığı "burada, emniyette" bir yaşamın iç rahatlatıcı temsiline sığınmışsam, bu ülkenin kültüründen

9 *age.*, OCF/P XIX. s. 335; GW XVI. s. 254.
10 *age.*, OCF/P XIX. s. 338; GW XVI. s. 257.

ve bu kültürü edinmekten keyif almışsam,[11] beni harekete geçiren bilinçdışı güdünün, o başka yeri tanınmaz hale getiren, var olduğunu elbette ki bildiğim ama boyutlarını ancak son zamanlarda yaptığım okumalarla ölçtüğüm[12] soygunların gerçekliğinden kaçmak olduğunu da anladım.

Bu soygunların bilincine varmak tek makul seçenek haline geliyordu, zira bir halkın ve kültürün imhasından sağ kurtulmuş insanların ayrıcalıklı evladı olduğum bilgisiyle, hayata, çocuklarımın hayatına ve başkalarıyla olan iş ve dostluk ilişkilerime kafa salladığım müddetçe, fazla bir şey yapamıyordum. Gel gör ki, 6 Kasım Çarşamba günü, Bursa'nın "Ermeni mahalleri"nden geriye kalanları keşfederken, Fransa'da uzamda yaşadığım yön kaybına zamanda yaşadığım bir yön kaybı eklendi; bu birincisinden çok daha kafa karıştırıcı bir durumdu, zira bunu kamusal alana kayıtlı herhangi bir bellekten yoksun, nirengisiz bir yerde, bir devletin inkârcılığı yüzünden sonunda var olmaktan çıkmış bir yerde yaşıyordum.

Güç bela ve bir rehber sayesinde, göklere yükselen sayısız bina ve alışveriş merkezinin çevrelediği caddelerin arkasında babamın ve anneannemin kuşku uyandıran mahallelerini bulduktan sonra,[13]

---

11 Kitaplarımın pek çok bölümü, kişisel güzergâhım ve travma üzerine derinlemesine çalışmamda cumhuriyet okulunun ne kadar önemli bir yeri olduğunu, farklı açılardan ortaya koyar. Bkz. *Ouvrez-moi...*; *La Survivance...*; *L'Intraduisible...*; *De la cure à l'écriture. L'Élaboration d'un héritage traumatique*. Paris: PUF, 2012.

12 Sırasıyla *Le Monde* ve *Le Figaro* gazetelerinin Türkiye muhabiri olan Guillaume Perrier ve Laure Marchand'ın kitabı: *La Turquie et le fantôme arménien. Sur les traces du génocide*. Önsöz: Taner Akçam. Paris: Actes Sud-Solin, 2013. [Türkçe baskı: *Türkiye ve Ermeni Hayaleti*. Çeviri: Renan Akman. İstanbul: İletişim, 2014]. Bkz. Jean-Louis Jeanelle'in 31 Mayıs 2013'te *Le Monde*'da çıkan mükemmel yazısı ve şu radyo programı: http://www.franceculture.fr/emission-chretiens-d-orient-la-turquie-et-le-fantome-armenien-2013-09-29

13 Babamın mahallesi Setbaşı'ndan, amcalarımın 29 Mayıs 1919'da Lyon'dan "Peder Dionisios, Ermeni Kilisesi, Setbaşı, Bursa" adresine yolladıkları mektupta bahsedilir (bkz. bu kitap s. 39). Anneannemin evinin bulunduğu mahallenin adını (Hacıbaba), aile evrakı arasında bulduğum ve Paris'teki Institut National des Langues et Civilisations Orientales'dan (INALCO) Profesör Faruk Bilici'ye Türkçe ve Fransızcaya tercüme ettirdiğim Osmanlıca bir tapu senedinden öğrendim.

gözümün önüne birden, sefaletin boğucu çirkinliğini açığa vuran, harabeye dönmüş, delik deşik boş evler, kaderine terk edilmiş yıkık haneler belirdi. El konduktan sonra eski taşlarla saygısızca onarılmış birkaç tanesi hariç hepsi, hiç kuşkusuz bir gün yerlerini geçmişin tüm belleğini silecek yüksek binalara bırakmak üzere yavaş yavaş çökmekte olan, çatıları göçük, yağmalanmış evlerin iğrenç görüntüsünü taşıyordu. Şu ya da bu evi, mucize eseri tapusu bende olan anneannemin evini bulmanın artık hiçbir anlamı yoktu, kendimi kâbuslarda olduğu gibi, uygarlık dışı, hayaletimsi bir yerde öylesine kaybolmuş hissediyordum ki, bir an önce gitmek istedim. Geçmiş beni tehlikeli bir şekilde pençeleri arasına almıştı: Bu metruk evler artık mevcut olmayan ruhlarını, bir zamanlar orada insanların yaşadığı meskenlere hayat vermiş olan ruhların değişmez varlığını çağırıyordu. Demek ki, uçakla ve vapurla bilinçdışından bu manzaraya doğru götürülmüştüm. Ve bir tür metoniminin etkisindeymiş gibi, gözlerimin önünde, birkaç fotoğraftan anımsadığım, kovulan, kovalanan, ölüm yollarında itilip kakılan erkek, kadın ve çocuk kalabalıklarını, bu evlerden, artık sahipsiz kalarak yağmaya terk edilen evlerinden bir daha geri dönmemek üzere ayrılan o kalabalıkları canlandıran, bu görüntünün şoku oldu.

Bu şekilde, bir daha dönmemek üzere "nereden" gitmek zorunda kaldıklarını görünce, böyle temelli bir gidişin "onlar için" ne demek olmuş olabileceğini, ilk kez somut biçimde yaşayarak anlıyordum. Elbette ki, bu Ermeni hikâyesinden sayısız sahne okumuştum; akıbeti buna benzer başkalarını, örneğin Avrupa haritasından kazınan Yiddischland Yahudilerinin hikâyelerini de okumuştum, ama taşların bu tahribi karşısında, ilk defa, insanların sürülmesinin izlerinin bana aktarılmış olan gerçekliğini fiziksel olarak hissettim. Demek ki, kitaplardan ve aile hikâyelerinden varlığını bildiğim şey ile kaygıyla gerçekliğini "yaşamakta olduğum" şey arasında muazzam bir fark vardı: Taşların kalıntıları bende koruyucu sınırlamaları altüst ediyor ve gizliden gizliye, buraların yüz yıl önce kovalanmış sakinleriyle özdeşleşmeye mecbur ediyordu.

Paris'e dönüşümde, İsrailli yazar Amir Gutfreund'un "Écrire de

génération en génération: une traversée des écritures du désastre"[14] başlıklı bir söyleşide, *Les gens indispensables ne meurent jamais* başlıklı romanının konusunu işleme fikrinin aklına nasıl geldiğini anlatışını dinlerken, yazarın sözlerinde benimkine benzer bir tepki algıladım: Babasıyla birlikte Polonya'ya, onun doğum yeri olan şehre yaptığı bir ilk yolculuk sırasında, Mayıs 1939 tarihli bir Yahudi mezarının önünde durmuştu. Bu ölüyü toprağa veren ve kısa bir süre sonra neredeyse tamamı katledilen ve mezarsız kalan insanları düşünmüştü.

Vârisi olmayan yerlerin taşları arasında hâlâ, insanların mukaddesat çiğnenerek dünyanın dışına çıkarılışını tüm çıplaklığıyla gözler önüne sererce sine, "asla ölmeyen" gezgin gölgeler dolanıyor. Bu insansız kalmış, medenileştirici tüm anlamı boşalmış yerleri gene de teşhir halinde bırakan şiddet eylemlerinin üstünün örtülmesi, eskiden yaşayanların izlerini silerek, tüm mezarları, ölüler için tüm sığınakları, insanlık hali için zorunlu olan tüm aşkınlığı ortadan kaldırarak, ölüler ile yaşayanlar arasındaki sınırlamaları bulanıklaştırıyor.

Kirli bir dünyanın içinde yok olup gitmiş olan atalarımın evlerini kesinlikle kaybetmiştim. Onlar artık sadece bende ve ışıklı bir Doğu'ya ait Mudanya, Yalova, Çekirge[15] isimlerinin anneannemin

14 Collège de France'ta Anny Dayan Rosenman tarafından düzenlenen "Littérature et Shoah. Dans la grande bibliothèque de la Catastrophe" başlıklı konferans dizisi kapsamında, 12 Kasım 2013 günü, İsrailli yazar Amir Gutfreund'in Michèle Tauber'le yaptığı söyleşi.

15 IÖ 202'de Bitinya kralı I. Prusias'ın adı verilen antik Prusa kenti, Bursa için bkz. Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'empire ottoman à la veille du génocide*. Paris: Les Éditions d'Art et d'Histoire, ARHIS, 1992. s. 143, 146 [Türkçe baskı: *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. Çeviri: Mayda Saris. İstanbul: Aras, 2012].

Ermeni kolonilerinin, coğrafi olarak Nikomedya sancağına bağlı olan Bursa vilayetinin tüm kuzey kısmına yerleşmesi 16. yüzyılın sonuyla 17. yüzyılın başında gerçekleşti. Bursa 14. yüzyılda Kilikya Krallığı'nın yıkılmasından sonra kurulmuştu. [...] Marmara Denizi'nin kıyılarından yaklaşık yirmi kilometre uzaklıkta, Uludağ'ın (Olimpos Dağı'nın) eteğinde yer alan şehrin 11 bin 500 kişilik Ermeni nüfusu, 1915'e dek Setbaşı ve Emir Sultan mahallelerinde yaşıyordu. Ermeniler ve Rumlar nüfusun üçte birinden fazlasını oluşturuyordu. [...] Refah içinde yaşayan Ermeniler, Setbaşı Mahallesi'nin merkezinde [...] bir kilise, piskoposluk

nostaljik hikâyelerinde bana çağrıştırdıklarında mevcuttular. Neredeydim? Kesinlikle artık Bursa'da değildim, hele "evim"de hiç değildim. Bir zamanlar Bursa vilayetinde 119 bin, Bursa şehrinde 15 bin Ermeni'nin yaşadığını ve şehirde 11 kilise olduğunu öğrendim (elbette bugün bunların hiçbiri yok). Şehir nüfusunun üçte biri Hıristiyanlardan, Ermeni ve Rumlardan oluşuyordu. Ama gene de, sokaklarda, bana öğretilmemiş olan, ama beni çocukluğumun "çevre anne"sine[16] götüren o dili, Türkçeyi işitmekten hoşlanıyordum işte. Marmara Denizi'ni geçen feribotta, Mudanya'dan Bursa'ya giden yolcu otobüsünde, takside, sokaklarda, insanlar genelde nazik, canlı ve renkli, yabancılara meraklı, onları bilgilendirmeye hazırdılar ve demircileri, börek ve subörekçileri, halıcıları ve baharatçılarıyla sokaklar bana acı verecek kadar tanıdık gelen bir dünyayı anımsatıyordu. Tam olarak neredeydim? Yaşamakta olduğum bu "tekinsizce tanıdık"* sahnelere, bendeki hangi sabit noktadan değişmez bir bakış konduruyordum? Beni sevindiriyorlar mıydı? Umutsuzluğa mı düşürüyorlardı? Sevinç ya da umutsuzluğun BENİM var olmadığım bu yerde hâlâ bir geçerliliği var mıydı?

*

Sonuç bölümünde, bende hızla gerçekleşen bir bilincine varışın etkilerine dayanarak, anlattığım hikâyenin tekil bir "örneğini" oluşturduğu "sınır durumların patolojisi"ne dair bir kuramsallaştırma girişiminde bulunacağım:

Kendime, karşılaştığım tüm etnik ya da siyasi azınlık temsilcilerinde ortak noktanın ne olduğunu sorarken, hepsinde, yaşa-

binası, büyük bir karma lise ve ayrıca birçok ilkokuldan oluşan, cemaate ait bir binalar bütününe sahipti. Başlıca faaliyetleri ipek işleme, elmas kesme, halıcılık ve kuyumculuktu. Uludağ'daki su kaynaklarıyla ünlenmiş olan Bursa'nın çevresinde pek çok kaplıca vardı.

16 Winnicott, "Élaboration de la capacité de sollicitude"de (*Processus de maturation chez l'enfant*. Paris: Payot, 1970. s. 34-36) "nesne anne" ile "çevre anne"yi birbirinden ayırır.

* Yazar burada Freud'un kuramında önemli bir yer tutan *unheimliche* kavramına başvurur. "Tekinsizce tanıdık" şeklinde çevrilen bu kavram, yazarın Bursa'da (ebeveynlerinin das heim'ında, yani evinde) yaşadığı hem tanıdık hem de yabancılaştırıcı duygular yaratan deneyimine gönderme yapmaktadır.

dığınız yerde kendinizi "evinizde" hissetmediğinizde istilacı hale gelen o sessiz kaygıyı teşhis ettiğimi düşünmüştüm. Bu kaygıyı, salt bana yabancı olduğu için kolaylıkla teşhis edebildiğimi sanıyordum: Doğduğum, okulunu ve sağladığı düşünce hazlarını sevdiğim ülkede kendimi hep "evimde" hissetmiştim. Ama tanıdık tüm ağırlamaların sıcaklığına rağmen içime sızan o kaygıyla bu kadar kolay özdeşleşebildiysem, kendimi o kaygı atmosferine hem garip bir şekilde yakın, hem de kurtarıcı bir uzaklık sayesinde ondan kesinlikle ayrılmış hissettiysem, bunun nedeninin, tam tersine, onu zaten yaşamış olduğum için teşhis edebildiğim kuşkusuna kapıldım. Çocukken, kısa bir süre önce göç etmiş olan, sağ kurtuldukları olayın anısını zihinlerinden uzaklaştıramayan genç anne babamda bu kaygıyı bilinçdışından hissetmiş olmalıydım. Bana yazı yazdıran hep onların tehdit altındaki hayatlarıyla kurulan bu empati olduğu halde, bu durumun, yani insanın yaşadığı yerde kendini "evinde" hissetmemesinin eğretiliğini kendi hesabıma onlar üzerinden yaşamış olduğumdan, bunun tecrübesini bastırmıştım.

Sonuçta, "evime" dönüşte, sürgün topraklarında "dünyaya" bir çocuk getiren daha yeni göç etmiş genç bir annenin, siyasi ya da ekonomik nedenlerle kovulduğu bir dünyayla, henüz doğum yaptığı dünyaya göre sınırlanmamış bir hiçbir yer haline gelmiş, ama özlemle içinde taşıdığı hayalet bir dünyayla dopdolu bir annenin neler yaşayabileceğini sezinleyebildim. Bu annenin, "birincil annelik tasası"[17] dönemindeki ilk bakımlar sırasında yaydığı "gizemli mesaj"la,[18] bebeğine tekrar tekrar silinip yeniden yazılacak olan birbiriyle bağdaşmaz coğrafi ve ruhsal uzamlardan, çocuğun yetişkin yaşamının kaygılandırıcı epizotlarında yüzeye çıkacak olan ziyadesiyle rahatsız edici bir perspektifler yumağından başka bir şey iletmesi mümkün değildir.

---

17 Bkz. D. W. Winnicott. "La préoccupation maternelle primaire." *De la pédiatrie à la psychanalyse*. Paris: Payot, 1969. s. 284.

18 Jean Laplanche'ın genel baştan çıkarma kuramındaki "gizemli gösterenler" için bkz. *Nouveaux fondements pour la psychanalyse*. Paris: QUADRIGE/PUF, 1994. s. 124-27.

"Doğurmak dünyaya getirmeye yetmez" diye yazan Fethi Benslama şunu sorar:

> 'Dünyaya ait olmayan bir yer' mecazının anne-çocuk ilişkisi üzerindeki sonuçları nelerdir? [...] sürgünde doğmuş bu ilk çocukların, yer sorunun ele geçirdiği ve acı çektirdiği annenin 'topopati'si (depresif ya da kıyıcı) denebilecek şeye ne kadar fazla maruz kaldıklarını saptayabildik.[19]

Bensalama'nın, koruyucu vasi annelerinin evreninden kovulmuş loğusa betimlemesi, plasentanın sarmalamasından yoksun bir cenini düşündürür:

> Yer sorunuyla karşı karşıya olan anne ve çocuk, çevredeki her şeyin yok olduğu [...] ve annenin çocuğuyla yardımsız ve desteksiz, [...] varış noktası olmayan bir yolda zalimce yüzüstü bırakılmış gibi olduğu bir anı varsayar.[20]

O zaman, sürgüne gitmiş ya da ülkesinde mezalim görme tehdidi altında olan genç bir anneden, ister doğrudan onun üzerinden, ister çalışmaya olan aşırı düşkünlüğü –kaygısının türevi ya da onarmanın mümkün olabileceği yanılsaması– dolayımıyla çocuğa iletilen, bir yerde bir "ev"e, hatta, ileride, bir yerde bir mezara sahip olmanın belirsizliğidir. Bazı sağ kurtulanlarda ya da çocuklarında intiharlara yol açan, koruyucu sınırlamaları olan, kendine ait•güvenli bir yerin yokluğu değil midir? Kaosa teslim olmuş dünyamızda kişinin sırtını güven verici sınırlara dayalı hissetmesi için, tam da annesinin bir yerlerde bir eve sahip olmuş olmasından ötürü, onda bir "ev" tecrübesi yaşamış olması gerektiği kesindir.

---

19 Fethi Benslama. "L'enfant et le lieu." *Cahiers d'Intersignes* 3, Sonbahar 1991. s. 54.
20 agm. s. 59.

Kaynakça

Altounian, Janine. *Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie. Un génocide aux déserts de l'inconscient.* Önsöz: René Kaës. Paris: Les Belles Lettres, "Confluents psychanalytiques" dizisi, 1990 ve 2003.

———. *La Survivance. Traduire le trauma collectif.* Önsöz: Pierre Fédida. Sonsöz: René Kaës. Paris: Dunod, "Inconscient et culture" dizisi, 2000 ve 2003.

———. *L'Intraduisible. Deuil, mémoire, transmission.* Paris: Dunod, "Psychismes" dizisi, 2005 ve 2008.

———. *De la cure à l'écriture. L'Élaboration d'un héritage traumatique.* Paris: PUF, 2012.

———. "Les dernières séances de travail quand la mort est là." *Documents et Débats* 85, Ekim 2013.

Benslama, Fethi. "L'enfant et le lieu." *Cahiers d'Intersignes* 3, Sonbahar 1991.

Chiantaretto, Jean-François. *Trouver en soi la force d'exister. Clinique et écriture.* Paris: Campagne Première, 2011.

Freud, Sigmund. *Œuvres complètes de Freud/Psychanalyse tome* XIX; *Gesammelte Werke XVI.*

Harel, Simon, Nellie Hogikyan ve Michel Peterson (ed.). *La survivance en héritage. Passages de Janine Altounian au Québec.* Québec: Presses de l'Université de Laval, "Intercultures" dizisi, 2012.

Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'empire ottoman à la veille du génocide.* Paris: Les Éditions d'Art et d'Histoire, ARHIS, 1992. [Türkçe baskı: *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler.* Çeviri: Mayda Saris. İstanbul: Aras, 2012].

Laplanche, Jean. *Nouveaux fondements pour la psychanalyse.* Paris: QUADRIGE/PUF, 1994.

Perrier, Guillaume ve Laure Marchand. *La Turquie et le fantôme arménien. Sur les traces du génocide.* Önsöz: Taner Akçam. Paris: Actes Sud-Solin, 2013. [Türkçe baskı: *Türkiye ve Ermeni Hayaleti.* Çeviri: Renan Akman. İstanbul: İletişim, 2014].

Winnicott, Donald W. "Élaboration de la capacité de sollicitude." *Processus de maturation chez l'enfant*. Paris: Payot, 1970.

———. "La préoccupation maternelle primaire." *De la pédiatrie à la psychanalyse*. Paris: Payot, 1969.

Dizin*

1915 (Ermeni soykırımı/felaketi) 95, 97, 107, 109, 114, 119, 126, 134, 140, 141, 144, 152, 154, 174
I. Prusias 179
II. Abdülhamid 98

A. Beetschen 162
Abadi, Odette 156
ABD 157
Adana 97
Agos 175
Akçam, Taner 142, 177
Akın, Fatih 131
Akman, Renan 177
Akropolis 175
aktarım 101, 133, 134, 163
Almanca 119
Almanya 131
Altunyan, Harutyun 98, 99, 105
Altunyan, Hayk 159
Altunyan, Manuk 98, 99, 105
Amerikan 157
Améry, Jean 126
Anadolu 97, 138
Andonyan, Aram 102
Andromak 128
Anidzyal Dariner 107, 109
Antelme, Robert 155
Anzieu, Didier 130
Appelfeld, Aharon 126, 134, 135, 145
Apraham Ağa 100, 105
Arap 97, 100, 104, 105, 159, 161
Arlen, Michael 121
Atina 176
Attalus 128
Auschwitz 126, 156
Averagneru Meç 102
Avrupa (Birliği/Parlamentosu) 141, 178
Avrupa Yahudileri 151
Avusturya 126
Azadamard 107
Badgerazart Intantzag Badmutyun Balkanyan Baderazmin 102
Bağdoyan, Setrak 103
Balıkçı, Sevag 175
Barby, H. 106
Batı 132
Beauvoir, Simone de 118, 123
beden-benlik 163
bedenselleşme 163
Bedevi 116
Beetschen, André 162
Beledian, Krikor 109, 113, 114, 121, 122, 152, 155, 175
benlik 120, 138, 145, 157, 173, 176
Benslama, Fethi 181, 182
Bensoussan, G. 142
Berg, Mary 157
Bilici, Faruk 177
bilinçdışı 127, 129, 133, 144, 153, 170, 173, 177, 178, 181

* Kişi adları, kavramlar ve makalelerde geçen Ermenice kitap adları listelenmiş, sunuş yazısı ve V. Altounian'ın güncesi dizine dahil edilmemiştir.

Bitinya 128, 179
Bizans 176
Blanchot, Maurice 164
Bolis 176
Boszormenyi-Nagy, I. 153
Bourguignon, André 174
Brenner, I. 164
Bursa 97-99, 105, 106, 109, 114, 174, 177, 179, 180
Bursalı Artin 100

C. Frère-Artinian 164
Camus 123, 127
Captanian, Pailadzo 100
Carzou, Jean-Marie 118, 140
Cerisy 173
Certeau, Michel de 122
Chahinian, K. 101
Chaliand, Gérard 131, 132
Chiantaretto, Jean-François 127, 173
Collège de France 179
Coquio, C. 107
Corneille 128
coşkusal 127, 136
Cotet, Pierre 174
Cytryn-Bialer, Lucie 159
Çekirge 179
çöküş korkusu 126

Dadrian, V. 142
Der Zor 135
derinlemesine işleme/çalışma 113, 114, 129, 169, 173
Dink, Hrant 141, 175
Dionisios (Peder) 177
dış gerçeklik 158, 163
Doğu 142, 179
Dornier, Carole 161
Dudzeele, G. Cerf de 163
Dulong, Renaud 159, 161
dürtüsel 158
duygulanım(sal) 38, 105, 124-127, 131, 134, 136, 144, 157, 161, 165, 171

Einfall 119
Emir Sultan (mahalle) 179
engelle(n)me 124, 125, 126, 127
Ermeni harfli Türkçe 95
Ermeni soykırımı bkz. 1915 (Ermeni soykırımı/felaketi)
Ermeni(ler) *hemen her yerde*
Ermenice 97, 107, 115, 117, 123, 166, 175
Ermenistan 128, 140
Ernaux, Annie 126
Ertel, Rachel 154
Erzurum 135

Fédida, P. 162
Felaket 102, 103, 107, 161
Felman, Shoshana 153
Ferenczi, S. 163
Finkiel, Emmanuel 136
Francès-Rousseau, Pierre 154
Fransa 97, 102, 106, 125, 138, 141, 152, 165, 177
Fransız(ca) 95, 98, 101, 106, 109, 117, 119, 120, 138, 177
Fresco, N. 166
Freud 119, 129, 139, 163, 175

Gayssot yasası 141
Göklerdeki Babamız 117
Gradowski, Zalman 151
Green, André 145, 146, 164
Gribinski, M. 135
Gutfreund, Amir 178, 179
Guyotat, P. 162

Habil 154
Hacıbaba (mahalle) 177
Halep 100, 109, 116
Hamam 104
Handke, Peter 127
Harel, Simon 174
Hıristiyan 180
Hogikyan, Nellie 174

INALCO 95
İbranice 145
İncil 98
İngiliz(ce) 100, 109, 135
İslam(cı) 98, 108
İsrail(li) 178, 179
İstanbul 97, 98, 107, 109, 114, 120, 141, 176
İstanbul Ermeni Patrikhanesi 98
İzmit 97
içe atma 126, 165
içselleştirme 100, 144, 154, 164
imago/imagoların düzenlenişi 158

Jamanak 107
Janin, Claude 138
Jeammet, Philippe 158
Jeanelle, Jean-Louis 177
Joğovurt 107
Joğovurti Mı Hokevarkı 102
Jön Türk 141
Jules Ferry Okulu 123
Jurgenson, L. 162
Jussienne Sokak 123

Kaës, René 95, 126, 137, 139, 140, 152
Kaplan, Chaim 151
Karadeniz 100
Kars 135
Katolik 105
kaygı 115, 126, 128, 136, 142, 158, 159, 161, 166, 171, 174, 176, 178, 180, 182
Kayseri 97
Kéhayan, Jean 134, 136
Kestemberg, J. 164
Kévorkian, Raymond H. 142, 179
Kilikya 102, 179
Kinyarwanda 166
Klüger, Ruth 126
kolaylaştırıcı(lık) 146, 158, 161
Konstantinopolis bkz. İstanbul
Konya 97
Kopenhag 141
Kürtçe 175

Laodika 128
Laplanche, Jean 174, 181
Le Figaro 177
Le Monde 177
Lehçe 156
Levi, Primo 154, 155, 160
libido 163
Loadika (Prenses) 128
Lozan Antlaşması 140
Lübnan 175
Lyon 100, 106, 113, 125, 177

Maidanek kampı 154
Marchand, Laure 177
Marmara Denizi 179, 180
Marsilya 125, 135
Mascolo, D. 156
Medz Vocin 102
Melkonian, Ara 109
Meskene 104
Métraux, Jean-Claude 126, 136
Michelet, Jules 145
Miermont, J. 153
Minassian, Ter Anahide 119
Mondros Mütarekesi 106
Montréal(li) 174
Mouradian, C. 142
Mudanya 179, 180
Muradi Camportutyunı 102

Nahide Hanım 105, 125

narsisistleşme/
narsisitleştirici 133
nesiller arası iletim 10
nesne ilişkisi 164
nesnesizleştirme 163
Nichanian, M. 103, 109, 142
Nikomed 128
Nikomedya 179

Œuvres complètes de Freud 174
Odyan, Yervant 107, 109
Oidipus çağı 116, 166
Oidipus nitelikli 134, 158
Osmanlı (İmparatorluğu) 98, 106, 115, 140-142, 174, 175
Osmanlı Bankası 120
Osmanlıca 98, 177

önbilinç 163
özdeşleşim 129
öznelleşmek 114, 130, 137, 144
öznelliklerarası 169, 171
öznelliklerötesi 139, 140

Paboudjian, Paul B. 26, 179
Pachet, Pierre 123, 126, 166
Paris 100, 118, 137, 140, 177, 178
Paris 7-Diderot Üniversitesi 149
perde anı 115, 121
Perechodnik, Calel 151
Perrier, Guillaume 177
Peterson, Michel 174
Peuch-Lestrade, Jean 113
Polonya (Yahudisi) 157, 179
Pouillon, Jean 118
Presses Universitaires de France 174
Prigent, Michel 174
Protestan 98, 105
psikanaliz çalışması 114, 118, 126, 128, 129
psikanaliz süreci 114

Racine 127, 128
Rauzy, Alain 174
Robert, François 174
Rolland, Romain 175
Rosenman, Anny Dayan 133, 179
Ruanda(lı) 152, 155, 166
ruhsal işleyiş 163
ruhsal kayıt 113, 114, 137
ruhsal ölüm 163
ruhsal uzam 122, 129, 158, 173, 181
ruhsal yatırım 139
ruhsallaş(tır)ma 119, 163
ruhsallık 158, 162, 163, 165
ruhsallık içi 137, 158
Rum(lar) 99, 179, 180

Samsun 100
Santé Mentale et Communautés 137
Saris, Mayda 179
Schipper, Isaac 154
Semprun, Jorge 157
Setbaşı (mahalle) 98, 177, 179
Sevr Antlaşması 140
Shneiderman, L. S. 157
Silihdari Bardeznen 102
sonradanlık 130, 144, 170
Sovyet Ermenistan 102
Spark, G. 153
Sürgünlere Yardım Komitesi 107
Suriye 99, 102, 106, 135
Şoa 134, 136, 166

tarihsel hakikat 129
Tauber, Michèle 179
tehcir 98, 107, 108, 113, 122, 124, 137, 149, 162, 171, 175
tekinsiz(ce/lik) 139, 157, 180

Ternon, Y. 142
Thomas, Eva 127
Tomkiewicz, Stanislaw 156
Toynbee, A. 106
travma (yaratıcı) 113, 114, 126, 129, 133, 135, 138, 140, 142, 152, 158, 161, 162, 165, 169-173
Türk 99, 131, 141, 174, 176
Türkçe 97, 99, 101, 115, 120, 166, 175, 177, 179, 180
Türkiye 141, 173, 174, 175, 177
Türkiye Cumhuriyeti 140
Türkiye Konsolosluğu 120
Tutsi 155
Uludağ 179, 180
Université Lumière Lyon 2 169
Varşova 157
Villeurbanne 137
Voyages 136
Waintrater, R. 154, 156, 161
Winnicott, D. W. 126, 158, 180, 181
Yahudi 126, 152, 154, 176, 179
Yalova 179
yansıtmacı özdeşleşim 139
yas 132, 174
Yaşamın Kıyısında 131
yaslı 117
yatırım 97, 116, 144, 162, 163, 170
Yerevan 140
Yerp Trakhdı Tartsav Tjokhk: Arhavirki Yotı Dariner 1915-1922 103
Yesayan, Zabel 102
Yiddischland Yahudileri 178
yok olay 138
yüceleştirme 133
Yunanistan 100
Zaltzman, N. 163
zamansallık 113, 114, 125, 129, 130, 131, 134, 136, 161, 162
Zenatti, Valérie 145
Zohrabian, G. 101
Zor 99, 104

Vahram Altounian ve annesi Nahide. Bursa, 1919.
Vahram Altounian, bedevi çoban kılığında. İstanbul, 1920.

Vahram Altounian, Lyon, 1930'ların başı (elinde *Nor Lur* [Yeni Haber, İstanbul] gazetesi görülüyor).
Vahram Altounian, eşi Mağtig ve kızı Janine ile. Paris, 1938.

Կէրի Տէօնիւշիւ Եօք	Geri Dönüşü Yok
Ետդարձ Չունի	**No Return**
գրող Վահրամ եւ Ժանին Ալթունեան	author Vahram and Janine Altounian
ուսումնասիրութիւն	study
Թրքերէն	Turkish
(Ֆրանսերէնէ) թարգմանող Րէնան Ագման	translator (from French) Renan Akman
Դեկտեմբեր 2014, Ստանպուլ	December 2014, Istanbul

Geri Dönüşü Yok, 1915 yazında ailesiyle birlikte Bursa'dan Suriye çöllerine doğru bir ölüm yolculuğuna çıkarılan on dört yaşındaki Vahram'm, felaket yıllarının hemen ardından kaleme aldığı güncesinin üzerine temelleniyor.

Ermeni harfli Türkçe orijinaliyle birlikte sunulan günceye, babasının defterini onyıllar sonra keşfederek gün yüzüne çıkaran yazar Janine Altounian ile dilbilim ve psikanaliz uzmanları Krikor Beledian, Régine Waintrater ve René Kaës'in metni dilbilimsel, tarihsel ve psikanalitik açıdan ele aldıkları beş makale eşlik ediyor.

*

6 sahat sonra Hamam'a vardık. Bide baktık açlıktan çekirge yiyorlar, ölenler ise ölen ölene. Hasılı biz cadırı kurduk ama hayriim (babam) cok fena oldu, kalkamaz oldu. Tekrar "Hayde sefkiyat" dediler.

Validem ise: "Hastamız gayet ağır hastadır aman rica iderim bu seferkinde duralım, gelecek sefer gideriz" dedi.

Onnar ise: "Vay sen cevap veriyon" deyip hayriimin kafasına vurmaya başladılar.

Validem ise: "Aman ona vurma bana vur" dedi.

Ağır bir hastaya sopa vurursan ne olur. 6 gun sonra, hayriimin vefat etdiyi gun tekrar sefkiyat. Tekrar mayriimi (annemi) dövmeye başladılar da biz iki kardaş ahliyoruz ama ne fayda elimizden bir şey gelmes ki, onnar köpek surusu gadar.

Mayriime diyorlar ki: "İşte hastan öldü."

Mayriim cevap verdi: "Öluyu gömelim de öyle gidelim."

"Yok herkes ne yapiyorsa siz de onu yapın" dediler.

Herkezin yaptıhı şudur ki bırakıp gidiyorlar, ertesi gece çakallar parcaliyor...

(Vahram Altounian'ın Güncesi, s. 21-22)

ISBN 978-605-5753-46-7